

TÜRKİYE DİYANET VAKFI
YAYIN MATBAACILIK VE TİCARET İŞLETMESİ
Meşrutiyet Cad. Bayındır Sok. No: 55 Kızılay / ANKARA
Tel: 118 59 49 - 125 27 75 Telex: 43433 TDVK.

88.06.Y.0005.37

Kapak ve Düzenleme
Halil ÖZTÜRK

Dizgi
Kandil Elektronik Dizgi Sistemleri
Mithatpaşa 70/1 Kocatepe • ANKARA
Tel : 125 07 18 - 117 39 86

Baskı

Ofset Repromat
Reprodüksiyon Matbaacılık
Tel : (4) 118 59 90 - 134 33 50

TÜRKİYE DİYANET VAKFI YAYINLARI / 37

ORTA ASYA
BİLGİN TÜRK HÜKÜMDARLARI DEVLETİNDE
EĞİTİM - BİLİM - SANAT

Doç.Dr. Saffet BİLHAN

Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları	
Kayıt No.	8374
Tasnif No.	956.02
	BİL.0

ANKARA - 1988

Bu kitap
Din İşleri Yüksek Kurulu'nun
31 Mart 1987 tarih ve 413 Sayılı kararıyla
Yararlı görülmüştür.

Bütün Yayın hakları Türkiye Diyanet Vakfı'na aittir.

Birinci Baskı, Mart 1988, 5000 Adet.

ÖNSÖZ

Burada inceleme konusu yaptığımız Timurlular döneminin en göz alıcı yönü ve ender rastlanan durumu hükümdarlarının bilgin ve sanatkâr olmaları, çoğu kez eğitim ve öğretimde faal görev almış olmalarıdır. Bu nedenle bu Türk sülâlesine 'Bilgin hükümdarlar Devleti' dedik. Bu hükümdarların diğer bir yönü bilim adamlarına, sanat adamlarına tutkun olmaları, onların verimli çalışmaları için her imkânı seferber etmeleridir; bu bir bilim politikasıdır ve bir devletin kültürel düzeyini bütün görkemiyle sergilemektedir.

Ele alınan dönemin yetiştirdiği bilim ve sanat adamlarının bıraktıkları yazılı eserlerin çokluğu ayrıca büyük bir kısmının el değmemiş el yazmaları olması ve her birinin bir çok yönleriyle başlı başına birer araştırma konusu düzeyinde önem taşıması zorunlu olarak konuya ufuk açıdan bakmamızı gerektirdi. Ve her eser ayrı ayrı ele alınamadı.

Vurgulanması gereken diğer bir nokta, bu dönemin bir çok önemli eserleri Batı Avrupa dillerine (İngilizce, Fransızca, Almanca gibi) aktarıldığı halde, Türkçeye aktarılanların yok denecek kadar az olmasıdır.

Bu çalışmanın mutluluğu, araştırmacıların dikkatlerini konunun önemine çekebilmesine bağlıdır. Ancak özellikle Anadolu öncesi Türk - İslâm kültür yaşamını inceleyebilmek için Arapça, Farsça ve bir Batı dili olmak üzere en az üç yabancı

dile vakıf olmak ve ekip çalışmasını gerçekleştirebilmek gerekir. Böyle çalışmalar ise bireysel çabaların yanısıra, kurumsal örgütlenme ile gerçekleştirilebilir; diğer bir ifade ile kurumların desteğine ihtiyaç vardır. Bunun örneğini ülkemizde rahmetle andığımız Fuat Köprülü ve onun Türkiyat Enstitüsünde görüyoruz. Bu ufak çalışma da ancak bir kurumun desteğiyle yayınlanabilmiştir. Bu vesileyle Vakfa şükran borcumu ifade etmeliyim.

Ayrıca, kitabın dizgi ve sayfa düzenlemelerini büyük bir ciddiyet ve titizlikle gerçekleştiren Halil Öztürk'ün gayretini takdirle anıyorum.

Saffet Bilhan

GİRİŞ

İSLÂM ÖNCESİNE GENEL BAKIŞ

Türk tarihinde bilgin hükümdarların yönettikleri bir devletin varlığına tanık olmaktayız. (Şahrûh, Uluğ Bey, Hüseyin Baykara.) Bu hükümdarlar tahta çıkan âlimlerdir. Dünya tarihinde örnekleri ender bulunan bu tarihî olgu, eğitim, bilim ve sanat boyutlarıyla ele alındığında bir devrin politikasını belirleyen temel felsefeyi izleme imkânı ortaya çıkacaktır.

Esas konumuza girmeden önce, Türklerin ilk anayurdunda miras aldıkları kültürler ve bu kültürlerin en görkemli halkalarından biri olan İslâm kültürüne geçiş süreçleri üzerinde biraz durmak gerekir.

Türklerin ilk anayurdunun Orta Asya olduğu ve Sibirya'nın güney kesimlerine düşen, Altay ve Kangay dağlarından, Selenga, Orhon nehri boyları ve Baykal gölünün güney kesimlerine kadar olan alanları içine aldığı kabul edilir. Hazar denizi sahillerine kadar uzanan Balhan dağları da bu anayurdun sınırlarına girmektedir.

Türklerin işgal ettiği bu dağlar, ormanlarla kaplı idi; nehir boyları ise yeşillik ve verimli topraklardı. İklim değişmesi nedeniyle daha sonraları güneye doğru yer değiştiren Türkler, step hayatına kendilerini alıştırdılar, kültürlerini değiştirip yeni uygarlıklarının yaratıcıları oldular.

Türklerin ilk ataları *Hun (Hiong-nu)*lardır. Hunların tarihi M.Ö. çok eski devirlere kadar gider, fakat M.Ö. II.nci yüzyıldan itibaren Hunlar varlıklarını etkin bir şekilde sürdürdüler. Asya'nın en güçlü ve uygar toplumu olarak göçebe ve *step kültürü*nü geliştirdiler.

Bütün kültürlerin ilk kaynağını oluşturan *step kültürü*, tabiatı ve çevreyi keşfetmekle başlar. Uygarlığın ilk temel taşları bunlarla atılır. Uygarlığı kurmak, bir uygarlığı geliştirmekten daha zordur. "*Atlı göçebe kavim*" diye tanınan Türklerin atı keşfedip, onu evcilleştirmeleri, ne işe yaradığını tesbit etmeleri ve ilk ata binen kişiler olmaları önemli bir olaydır.

Asya Türk halkı taş, demir, balçık gibi üç ham maddeyi çok iyi kullanmışlardır; ilk mimari yapı olan çadırı geliştirmiş, bunun maddesi, deri, yün, pamuk, kumaş, ağaç elyafı, ince dallar, kireç gibi malzemeleri çok eski tarihlerden itibaren değerlendirip kentler kurmayı başaran kavim olmuştur.

Göçebe kültürünün tarihî çığırını ve bu kültürün hangi toplumlardan hangilerine geçtiğini değişik verilerden hareket ederek tespit etmeye çalışan Türkologlar⁽¹⁾ Etnologlar⁽²⁾ bu kültürün oluşması ve diğer kültürlerle olan ilişkileri yönünden önemli incelemeler gerçekleştirmişlerdir.

Türk dilinin bağlı bulunduğu *Ural-Altay* dil grubu içerisinde ve daha uzak dil grupları ile mukayeseler yapıldığı zaman kültür izlerini yakalamak için yeni yeni veriler elde edilebilir. Örneğin, Eski Çin kaynaklarında Hun çağına ait sözcükler bulunmuştur: Kız, katun veya kagatun (hatun), bögü (sihir), tok (kalın, güçlü), tengri (gök) gibi. Türkçe olan ve özel isim olarak kullanılan en eski sözcüklerden biri "*Abar*"dır. Abar; "karşı koyan" anlamına gelen öztürkçe bir sözcüktür ve tarihleri M.Ö. 2600 yılına kadar varan Avar Türk grubunun eski adıdır. Bu sözcük Yunan efsanesine *Abaris* olarak geçmiştir. "Efsaneye

(1) Bk. Radloff, Stanislas Julien, J.Marquart Klaproth, Chavennes, Barthold.

(2) Menghin, Wiesner.

göre Abaris Apollo'nun rahibi idi. İsa'nın doğumundan önce VII. yüzyıl başlarında Altay dağlarının kuzeyine düşen bozkırlardan Apollo'nun kutsal kuşları, şarkı söyleyen kuğuların ülkesinden uçan bir oka binerek Yunanistan'a geldi. Şarkı söyleyen kuğular ve ok üstüne binerek uçmak deyimleri Türk şamanlığında geçer."⁽³⁾ *Umay* tanrıçasının bir kuş olup uçuşu, gölgesi kimin üzerine düşerse onun kral olması efsanesini biliyoruz (bk.Şamanizm).⁽⁴⁾ Abaris sözcüğünün sonundaki "is" eki Yunancadan eklenmiştir. Abaris ile Abarların tarihte rol oynamaya başlamaları arasında bin yıllık bir zaman farkının bulunduğunu söyleyenler olabilir. Rasyon'ye göre Türk oymak (kabile) adları arasında 1200 hatta 1500 yıldan beri yaşayan ve bugün de kullanılan *Sabar, Töliş, Türgiş* gibi sözcükler vardır.

İnsanlığın, ilk kültür ve uygarlık temellerini doğuda başlattıklarını fakat bu akımın batıya doğru hız aldığını ortaya koymak, eski uygarlık ürünleri ortaya çıkarıldıkça kolaylaşacak ve temel uygarlığın ortaklarından birinin de Türkler olduğu gerçeği ispatlanmış olacaktır.

Orta Asya tarım havzasının mağaralarında yapılan kazılarda Çin ve Hint uygarlığına ait eserlere rastlanmıştır. Fakat çöl kumlarının daha derin tabakaları altında Çin ve Hint uygarlığından da daha eski Türk uygarlık kalıntıları bulunmuştur. Bunlar duvar süslemeleri, resimler ve desenlerle süslenmiş çadır ve halılardan oluşan örneklerdir.⁽⁵⁾

Budist Türklere ait, manastır olarak kullanılmış mağaralarda bulunan resimler, heykeller, yazılar Türklerin değişik düşünce sistemleri içerisinde, ayrı ayrı fakat bir yerde birbirini izleyen ve tamamlayan sanat eserleri bıraktıklarını ortaya koymaktadır. Toplanan bu koleksiyonlardaki eserleri Türk giyimi, ha-

(3) RASONY, Tarihte Türklük, sa. 12-13,(TTK.), Ankara, 1971

(4) Şamanizm hakkında bk. Mircea ELIADE, *Le Chamanisme et les techniques archaïques de l'extase*, Payot/Études, Paris, 1974; ayrıca bk. Abdülkadir İNAN, Tarihte ve Bugün Şamanizm, TTK. Ankara, 1972.

(5) STRZYGOWSKI, Jozef, Altay-İran 1917 s.159-160.

yat tarzı, komşularının arzuladığı örnekler teşkil eder.⁽⁶⁾ Bu nedenle eski Çin'de gerçekleştirilen reformlar, Hunların düzeyine ne ulaşma amacını taşımıştır.

Türklerin Çin İmparatorluğu üzerindeki etkilerini, özellikle M.S. 420 yıllarında, Çinlilerin ikiye bölünerek iki hanedan yönetimine girmesinden itibaren görüyoruz.

Sui sülâlesi iktidarına kadar (586) Kuzey Çin'de Türk siyaseti ve kültürü egemen olmuştur. Bu sıralarda yazılmış Türk şiir ve şarkıları *Yüehfü*'lere⁽⁷⁾ geçmiştir. Bulunan bu şiirlere Çinlilerin, flütün çalındığı gibi öttürme anlamına gelen Heng-ch'yi dediklerini gözönüne alırsak, bunların özel bir çalgı eşliğinde müzikle söylendiği ortaya çıkıyor.

Bir Türk bilim adamına göre⁽⁸⁾, bunlar, iki grup şarkı oluşturlar ve ayrı ayrı hanedan dönemlerine göre çeşitli kısımlara ayrılırlar. Her grupta kullanılan müzik aletleri bazan ortak, bazan başka başkadır. Genellikle kullanılan müzik aletleri *davul, flüt, kaval, boynuz, zil, tao-pili*'li, *pi-li, hu-şia* (son üçü üflenerek çalınır) ve telli bir âlet olan *pi-pa*'dır. Bu âletlerin Türk müzik aletleri olduğu ve Çinlilerin eski Türklerden aldıkları kanaati yaygındır. Hâlâ bu âletlerin Türkmenlerde kullanıldığı görülmektedir.

Tabgaç (Çince T(o-pa)⁽⁹⁾lar. V.yüzyılda Çin'in kuzeyini işgal ettiler. 430 yılında buraları tamamiyle yönetimlerine almış-

(6) Bk. EBERHARD, Çin'in Şimal Komşuları, Ank. 1942.

(7) Yüeh-füh Shih-chi: Sung Sülâlesi zamanlarında (960-1378) Kuo Mo-uch'ing tarafından yazılmış şiir kitabıdır.

(8) Bu konuda bk. Muhaddere Özerdim, Türklerin Şiirleri, D.T.C.F.D. XX-1, 1943, s.89.

(9) Tabgaç (T'o-pa) "Toprağın Beyi" anlamına gelir. Çin'in kuzeyinde M.S. 386 tarihinden itibaren hüküm süren Wei sülâlesinin aile adı T'o-pa idi, bu adı beylerine verilen Tabgaç unvânından gelir. 496 yılından itibaren bu sülâleye Yuen adı verildi. Yerleşme yerleri Sang-kan nehrinin yukarı mecrası üzerinde kurulmuş Tai kentidir; Şan-si yöresinin Ta-t'ong-fu denen eyaletin doğusunda bulunur. To-pa'lar için bak: Chavannes, Document, s. 35, 55, 82, 155, 222.

lardı. Bu tarihte Türk toplumu yeni bir sanat hareketine çıkıyor. Nasilki Avrupa'da, Merovingienler Roma ve Gothik sanatının yaratıcıları oldular; Orta Asya'da da Türkler, Kuzey Çin'e yerleşmekle Çin sanat hayatına yeni bir yön verdiler. Buraya yerleşen Türkler budist idi. Son derece dindar olduklarından bilim ve sanat adamlarını korumayı ve onlara hizmet etmeyi dinî görev sayıyorlardı.

Yun-kang mağarasında ortaya çıkarılan kabartma resim sanatı (reh'et) ve heykeller milâdi 453 tarihinden itibaren meydana getirilmişlerdir. Aynı yörede bulunan Long-men mağarasında ise yapılan sanat eserlerine 508 tarihinde başlanıldığı anlaşılmaktadır. Kısaca Çin'in yarattığı ve insanlık tarihinin tanımış olduğu bu en büyük dini sanat eserleri⁽¹⁰⁾ Orta Asya Türklerinin imzasını taşır.

Grousset, Çin uygarlığında yeni bir çığır açan ve insanlık tarihinin en büyük dinî sanat olayını başlatan *To-pa Türkleri* için şunları yazmaktadır:

"Maamafih, budizm dininin verdiği heyecanla, herkesi hayran bırakan eserlerle Kuzey Çin'i kapladıktan sonra To-pa'lar, uşakları olan Çinlilerin uygarlığı içinde erimek üzere, Türk dilini hemen hemen bıraktılar. Nice defalar, tarih boyunca, Türk oymakları geçmiş uygarlığın eski topraklarına, bir defa hakim olduktan sonra, kendi fatihleri tarafından fethedilmelerine, öyle ki, Arap, Pers veya Çinleşme noktasına kadar kendilerini bıraktıklarına şahit olmuşuzdur. Franc'ların Gaule'da, Normand'ların Fransa'da, Lombard'ların İtalya'da uğradıkları âkibet aynı olmuştur."

Bütün bunlara rağmen, işte VI. yüzyılın ortalarında, özbeöz Türkler ortaya çıkıyor, yani tarihi adları ile tarihi Türkler. Ulusal efsanelerinin büyük demircilik sanatı ustüresine dayattığı atalardan gelmiş Altay dağları ile Khangay dağları arasındaki vâ-

(10) René GROUSSET et GEORGE DENİKER, La Face de l'Asie: "Valeurs Turques", Paris-Payot, 1955, s. 49-65.

dide demircilikle uğraşırlarken buradan çıkmışlardır. 552 tarihinde Avarlardan Moğolistan'ı, 565 tarihlerinde ise Beyaz Hunlara galip gelerek, bugün Sovyetler yönetiminde bulunan Türkistan'ı almış olduklarını görüyoruz. Böylece oluşturulan büyük imparatorluk, bütün Yukarı Asya'yı egemenliği altına alıyor ve Kore'den İran sınırına kadar uzanıyordu. Ve değişik zamanlarda özellikle 615, 626 ve yeniden 682-716 tarihleri arasında, Souei ve Tang sülâlesinin yönetimindeki Çin'i, baştan başa titretti. Bu ilk Türk destanıdır. Bunun anısı Yukarı Moğolistan'da 732 tarihinde yekpâre blok taşta işlenmiş olarak, destanın esinlendiği konunun yüksekliğine yaraşır biçimde **ORHON** kitabesi ile ölümsüzleştirildi.

Türkler İslâmiyeti kabul ettikten sonra Abbâsi Devletinin zinde askerî gücü oldular, yeni bir kültürün ve uygarlığın geliştirilmesini de üstlendiler.

İslâmiyetin Türklerin ruhunda oluşturduğu yeni hayat anlayışı ve heyecan, her yerleşim bölgesinde câmi, medrese, kervansaray, hastane, köprüler, su yolları gibi sosyal yapılarla somutlaştırıldı.

İslâm kaynaklarının Maverâünnehir dedikleri Doğu ve Batı Türkistan kentlerinin medreselerinde yazılmış olan sadece günümüze kadar elyazmalarla oluşan kitaplar, dünyanın en zengin yazılı kaynaklarıdır. Sadece İstanbul İslâm Eserleri Müzesi, Fatih, Süleymaniye ve Ayasofya kütüphanelerinin kitap katalogları bu gerçeği isbata yeterlidir.

Türklerin İslâmiyeti Kabulü

Türkler IX.yüzyılın ilk yarısından itibaren İslamiyeti büyük kitleler halinde kabul etmeye başlamışlardır. İslamiyeti ilk kabul eden Türkler, Orta Asya'nın Doğu ve Batı Türkistanına yerleşmiş olan **Karahanlılar** sülâlesidir⁽¹¹⁾

(11) Karahanlıların hukuk kuruluşlarını ve öğretimini başka bir çalışmamızda ele almıştık, burada, bir, iki noktaya değinmekle yetineceğiz (bk.Saffet Bilhan, Les Juristes de l'Asie Centrale, Paris, 1973).

“Altay kavimlerinde, Çinlilerde olduğu gibi, dört renk (kara, kırmızı, gök, ak) dört cihete işaret etmek için kullanılmıştır. Bundan dolayı Türkçe kara sözü, eski Türklerin yön tayininde karşılık geldiği kuzey anlamından hareketle, Türklerin hukuki simgesinde büyüklük ve yükseklik ifade eden bir tabir olmuş ve böylece Karahan, kara ordu v.b. birleşmelerinde “**büyük baş**” anlamlarında kullanılmıştır.”⁽¹²⁾

İslâmiyeti ilk kabûl edenler Karahanlı ailesinden 200 çadırılık bir Türk grubudur. Bunlar topluca İslâmiyeti kabul etmiş ve bunları izleyen diğer Türk grupları büyük kitleler halinde İslâm dinine girmişlerdir.

Türklerin İslâmiyeti kabûlü, dünya tarihinde önemli bir olaydır. Kısa sürede, Türkler İslâmiyetin hem en ileri temsilcileri, hem de en iyi koruyucuları olmuşlardır. Türkler, İslâm kurumlarını süratle geliştirmiş, düşüncede, sanatta ve bilimde diğer müslüman devletlerin öncüleri düzeyine yükselmişlerdir.

Semerkant, Buhara, Taşkent Belasagun, Kaşgâr, Yarkent gibi kentlerde yüzlerce medrese kurulmuştur. Eskiden bilim merkezi Bağdat iken Orta Asya Türklerinin İslâmiyeti kabûl etmelerinden sonra, diğer İslâm ülkelerindeki öğrenciler, öğrenimlerini tamamlamak için Maverâünnehir dedikleri bu Türk ülkesine geliyorlardı. Böylece Orta Asya Türk müslüman kentleri kısa bir sürede bilim, sanat ve eğitim merkezleri haline gelmişlerdir.

Tamgaç Bugra Karahan Ebû İbrahim İshak'ın (Karahanlıların hükümdarı) mallarını vakfederek Semerkant'ta kurmuş olduğu büyük medrese (1064) ilginç bir öğretim kurumudur.

Bu eserin vakıf belgesi günümüze kadar gelmiştir.⁽¹³⁾

İslâm tarihinde resmî olarak öğrenciye burs verildiğini ilk olarak bu medresenin vakıf belgesinde görüyoruz.

(12) Pritsak, I.A. VI, s. 250-51.

(13) KHADR M.J.A. 1967, 3,4 s.305; adı geçen vakıf Saffet Bilhan tarafından Türkçeye çevrilmiş ve yayınlanmıştır (A.Ü.Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, 1982, C.15, Sayı 2, sa. 117-124).

Vakıf belgesi şu cümlelerle başlamaktadır. “Hakan, bilim ve din adamlarının öğretim ve toplantı yeri olacak bir okulun (medrese) kurulması için emir verdi. Bu okulun, bir camii, dershaneleri, bir kütüphanesi halk için Kur'an okuma salonu, eğitim (edep) öğretmeni için bir oda, küçük odalar, bir avlusu, bir bahçesi olmasını istedi...”

Vakıf belgesi, burslu öğrenciye hangi koşullarda burs verileceğini, bunun miktarının ne kadar olacağını, öğrencinin başarı durumuna göre, hocaların teklifi üzerine burs miktarının artırılabilceğini kaydetmektedir.

Vakıf belgesinde medrese profesörlerine, memurlara, hizmetlilere verilecek ücretin miktarı tesbit edilmiştir. (14)

Aynı hükümdar, mallarının bir kısmını, Semerkant'ta kurulan medresenin yanında bir hastahane yapılması için vakfetmiştir. (15) Bu vakıfta, hastahanenin çalışmasını programlarken doktorların, burada nasıl tecrübeler ve çalışmalarıyla yetişeceklerini, ilaçların nasıl temin edileceğini açıklamakta ve hastahanenin bu işleri de yapacaklarını hesaba katmaktadır. Bu açıdan bakıldığı zaman **Buğra Han**'ın XI.yüzyılda Semerkant'ta kurdurmuş olduğu hastahane, aynı zamanda bir tip okuludur.

Orta Asya medreselerinde yetişen Edebiyat, Felsefe, Hukuk bilginlerinin her biri ayrı ayrı araştırma konusu olacak düzeydedir.

16 yıl hapishanede kalıp burada 40 cilde yakın Hukuk kitabı yazan İslâm âleminin yetiştirdiği en büyük hukukçularından **Serahsî** Karahanlıların medreselerinde yetişmiş ve burada öğretim faaliyetinde bulunup eserlerini gerçekleştirmiştir. (16)

(14) Fatâvâ Alemgiriyye, cilt XXX, s. 313-316 (Kahire baskısı).

(15) Rığdamuni, Muhit (elyazma Kahire). Bu vakıf belgesi de Saffet Bilhan tarafından Türkçeye çevrilmiş ve yayımlanmıştır (A.Ü. Eğitim Bilimleri Dergisi, 1982, C.15, sayı 2, sayfa 125-130).

(16) Serahsî'nin 30 ciltlik Hukuk kitabı Kahire'de (H. 1345) basılmıştır.

Büyük İslâm bilgini **Fârâbi** Semerkant ve Buhâra medreselerinde yetişti ve bu kentlerde 100'den fazla cilt⁽¹⁷⁾ tutan eserlerini yazdı.

Büyük Türk bilgini **Kaşgarlı Mahmûd** ve ilk Türkçe eser bırakan **Yûsuf Has Hacip** Orta Asya medreselerinin yetiştirdiği kişilerdir.

Orta Asya medreselerinden yetişip Arap dünyasında ün almış Türk bilginlerinin sayısı çoktur. (18)

Karahanlılar devrinde başlayan eğitim, bilim ve sanat etkinlikleri, onlarla aynı coğrafi bölgelere yerleşen ve daha da geniş bölgeleri yönetimlerinde bulunduran Timurlularla en yüksek düzeye geldi.

Karahanlılar devrinde Kaşgarlı Mahmud'un Lügatı dışında, Türkçe yazılıp günümüze kadar gelen tek eser Yûsuf Has Hacip'in *Kutadgu Bilig*'idir. Bu esere biraz değinmekte yarar vardır.

Kutadgu-Bilig⁽¹⁹⁾ Öğretileri

Yûsuf Has Hacip'in Uygur Türkçesi ile yazdığı, Uygulamalı

(17) Fârâbi'nin eserleri için bk. Fârâbi Bibliyografyası-Kitap-Makale (Doğumunun 1100 üncü yıldönümü münasebetiyle), Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı yayını, Ankara, 1973.

(18) Arap dünyasında ün kazanan Türk bilginleri İbn Dıkmak (ölm. 1386; İbn Al-Cavzî (ölm. 1257); İbn İlyas (ölm. 1528); Al-Khatâi Beybars (ölm. 1326); Tarihçi İbn Tagribirdi (ölm. 1496); İbn Sina (Avicenne) (ölm. ?); İbn Khalikan'a göre Türk olup da Arap şairleri arasında ün kazanan edipler vardır: Başsar (ölm. 783); İbrahim as-Suli (ölm. 857) gibi. Al-Fârâbi (ölm. 950).

(19) Kutadgu-Bilig için bk.: Reşit Rahmeti ARAT, Kutadgu Bilig (Yusuf Has Hâcib'in eseri), Ankara, T.T.K., 1959;

• Sadr Maksudî, Türk Hukuk Tarihi, İstanbul, 19-42.

• RADLOFF, W., Das Kutadgu Bilig des Yusuf Chass Hadchib aus Bölasingun, II, Petersburg, 1910.

• VAMBERY, H., Uigurische Sprachmonumente und das Kutadgu Bilig, Innsbruck 1870.

• BONELLİ, L., DLE KUTADKU BİLİK, Poematurco dell'XI sec. Annali del R. Istituto Orientale di Napoli, 6, 1933, 3, 1938;

• MALOU, Pamyatniki drevne-türskoy pismenosti, Moskova, 1951.

• BİLHAN Saffet, Les Juristes Hanafites de l'Asies Centrale à l'époque des Qarakhanides, Paris, 1973.

bir eğitim kitabıdır. “*Bu kitabın sözleri*”⁽²⁰⁾ *insana yardım eder ve yol gösterir*” sözleri ile yazarın kendisi kitabın amacını belirlemektedir.

Yazar, Balasagunludur. Eserini 1070 tarihinde Kaşgar kentinde kaleme almış ve bu kentin Beyi **Buğra Kara Han**’a takdim etmiştir. Eser 900 yıllık bir geçmişe sahiptir. İslâmiyeti ilk kabul eden bir Türk devleti olan Karahanlılar döneminde yazılmıştır. Adı ve içeriği ile bir Türk eseri olan Kutadgu Bilig üzerine batı literatüründe çok sayıda kitaplar yazıldı. Almanca, İngilizce, İtalyanca, Rusca dillerine çevrilen bu eser, henüz Türkiye’de gereği gibi ciddi bir araştırma konusu olmamıştır.

Yazarın belirttiği gibi “*bu kitap çok aziz bir kitaptır; bilen için bir bilgi denizidir.*”⁽²¹⁾ Gerçekten Yûsuf Has Hacib’in eserini bir terbiye kitabı olarak görenler olduğu gibi, bir Siyaset Sosyolojisi, veya Devletler Hukuku kitabı olarak görenler de vardır.⁽²²⁾

Kitabın çok kapsamlı bir anlam taşıdığını, buna değişik açılardan bakılabileceğini, açıklandıkça yeni yeni görüşler, yeni düşünceler oluşacağını kabul eden yazar: “*Her okuyan, yazan bunu anlayamaz, bunu ancak kitabın izahını duyan bilir.*”⁽²³⁾ ifadeleri ile bu eserinde, görünürden daha fazla şeyler anlatmaya çalıştığını belirtmek istemiştir.

Karahanlılar devletinde, resmî ve özel sanat çevrelerinde Türkçe dili egemendir. Yûsuf Has Hacib’in: “Müellif buna Buğra Han zamanında ve han dili ile söylemiştir”⁽²⁴⁾ sözünden devlet dilinin Türkçe olduğunu ve henüz Arapça ve Farsçanın, daha sonraları Selçuklularda olduğu gibi etkinlik göstermediğini görüyoruz.

(20) Kutadgu Bilig 17 (sayfa numaraları yerine Reşid Rahmeti Arat’ın çevirisindeki beyit numaralarını gösteriyoruz).

(21) Kutadgu Bilig, 9;

(22) ARSAL, Sadr Maksudî, Türk Tarihi ve Hukuku, İstanbul, 1942.

(23) Kutadgu-Bilig, 16.

(24) Kutadgu-Bilig, 23.

Kutadgu Bilig’i günümüz Türkçesine aktaran büyük bilgimiz Reşid Rahmeti Arat, bu ünlü eser hakkında şu görüşleri ortaya koymaktadır:

“Türk cemiyetinin teşkilatı bakımından da olduğu gibi, fikir hayatı bakımından da çok mühim bir devrin aynası olan Kutadgu Bilig’den, Türklük bilgisi sahasına bir çok yeni noktaların eklenmesi hususunda, istifade edileceğinden hiç şüphe etmiyorum. Yûsuf Has Hacib’in bu eserinde, Türk dili ve edebiyatından başka, Türk içtimâiyâtı, Türk tarihi ve genellikle Türk kültür tarihi ile uğraşanlar da kendi sahalarını aydınlatacak bir çok parıltılar bulacaklardır. Bu eser, Türklerin bilhassa bugün mensup bulundukları kültür muhitine giriş devrini içine alan bir zamanda yazılmış olduğundan, onların dünya görüşünü, kıymet hükümlerini ve karşılaştıkları meselelerin hâl tarzını ortaya koymak hususunda faydalı olabileceği gibi, temasta bulundukları kavimler bakımından da istifadeli olacaktır.”

Yûsuf Has Hacib’in üstün bir pedagojik yeteneğe sahip olduğu, insanları çok iyi tanıdığı eserinden kolayca anlaşılmakta; gönüllere hitâbeden bir üslûpla, toplumsal meseleleri ele alış tarzı, gösterdiği açık kalplilik ve samimiyet sayesinde insanlarla kolayca bütünleşmektedir.

Bazı sanat eserlerinin niçin yaşadığını araştıranlar, dokuzuncu yüzyılını tamamlayıp bin yılına merdiven dayıyan Kutadgu-Bilig’i okudukları zaman, bunun nedenini daha kolay anlarlar kanaatindeyiz.

Kutadgu Bilig, toplumsal her konuya el atmıştır, Devlet işlerinden tutun, eğitim ve öğretime, sağlık kurallarından, turizm olaylarına varıncaya kadar tüm meseleleri, basit ve fakat en geçerli yaklaşımlarla ortaya koyar. Örneğin turistlerin, gittikleri yabancı ülkelerdeki durumlarını şu şekilde canlandırmaktadır:

(Yabancı) “*Şehrin içine girip, inecek bir yer aradı; arayıp bulamayınca da dünya ona dar geldi.*”

“*Canı sıkıldı; nihayet gidip, bir imarethaneye indi ve orada yatarak, sabırla geceyi geçirdi.*”

“Dinle, şimdi akıllı ne der; bu sözü sana bilerek ve bilgiden elde ederek söylemiştir.”

“Yalnız başına yabancı bir kalabalık arasına giren ve tanıdığı olmayan insanın hali çok fena olur.”

“Tanıdığı olmayan kimse, yabancı bir yerde daima can sıkıntısı içinde kalır ve çok güç bir duruma düşer.”

“Tanıdığı olmayan insan kör gibidir; kör yolunu şaşırırsa, onu ayıplama.”

“İnsan bilmediği bir memlekete girince, gelin gibi olur ve dili tutulur.”

Böylece bir turistin karşılaşacağı bütün güçlükleri, herkesin hayatında tanık olabileceği örneklerle ve her düzeydeki insanın anlayacağı katıksız bir sadelikle belirttikten ve bu satırları okuyan veya dinleyen kişiyi, yabancı bir ülkeye giden turistin içinde bulunduğu ruh haleti ile bütünleştirdikten sonra, turiste karşı nasıl davranılması gerektiğini açıklamaya başlıyor:

“Yabancıнын kusurunu bağışla, onu yedir ve içir; ey alim hakim, misafire iyi muamele et.”

“Yabancıya karşı iyi davranan kimsenin yüzü güler; misafire iyi muamele edenin şöhreti yayılır.”

“İnsana her yerde tanıdık lazımdır; her türlü iş tanıdık vasıtası ile yoluna girer.” Bundan dokuzyüz yıl önce “turist” dediğimiz yabancı misafirler için yapılan bu teşhisler ve önerilen hareketler bugün için de tamamiyle geçerlidir. Bu cümlelerin her biri, günümüzde, turistik reklamlar için birer slogan olabilir ve hatta en uygar ülkelerin turistik sloganları arasında bu sözlerin benzerlerini bulmak mümkündür. İşte Kutadgu Bilig’i yaşatan ruh budur.

İnsanların toplum içindeki seviyesini anlatırken, değer ölçüsü olarak iyiliği ve bilgiyi almaktadır: “Eğer halkı idâre edecek bir duruma gelirsen, işle ve sözle her vakit iyilik et.”⁽²⁵⁾ “Bilgi-

(25) K.B., 230.

siz başköşede yer bulursa, baş-köşe eşik ve eşik, başköşe sayılır.”

“Eğer bir âlime eşikte bir yer isabet ederse, eşik başköşeden daha iyi ve yüksek olur.”

Yûsuf Has Hacib, özellikle, yönetici kadroyu yetiştirmeyi hedef alır. Yönetimi üstlenenlerle, halk arasında uyumlu bir düzenin kurulması çabasıdır:

“Hükümdarların halk üzerinde hakları olduğu gibi, halkın da aynı derecede hükümdarlar üzerinde hakkı vardır.”⁽²⁶⁾

Burada hükümdar, devleti temsil ettiğine göre, devlet-halk ilişkilerinde, karşılıklı, hak ve görevlerin yerine getirilmesi gerektiği, ne devletin halk üzerinde dikta kurma eylemine kalkışması ne de halkın devletin hükümlerine itaati sarsmaya ve üzerine düşen görevi sarsaklamaya başlamasının doğru olmadığı belirtilmeye çalışılmıştır.

Yûsuf, devletin ekonomik felsefesini, devlet politikasında arar, bunu üretim ve tüketim kavramlarının içerikliğinde çizmeye çalışır:

“Hükümdarlar nasıl anlayışlı, bilgili, cesur ve kahraman olmalı, nasıl hazineyi doldurup, tekrar akıtmalıdır.”⁽²⁷⁾

Yûsuf Has Hacib, Türkçecidir, Türk dili ile kitap yazmış olmanın mutluluğu ile, Arapça ve Farsça çok sayıda kitap olduğu halde, Türkçe olarak kendi kitabından başka kitap bulunmadığının mutsuzluğunu bir arada dile getirmektedir: “Arapça ve Farsça kitaplar çoktur; bizim dilimizde bütün bu hikmetleri toplayan yalnız budur.”⁽²⁸⁾

Okuyucu ile bütünleşmeyi bilen ona dönen, onun için var olduğunu duyuran bir yazar niteliğindedir: “Bu Türkçe beyitleri senin için tanzim ettim, ey okuyucu, okurken unutma, bana dua et.”⁽²⁹⁾

(26) K.B., 42.

(27) K.B. 51.

(28) K.B. 73.

(29) K.B. 75.

Yûsuf Has Hacıp'e göre, insan doğarken bazı şeyleri beraberinde getirir. "*İnsan bilgisiz doğar ve yaşadıkça öğrenir; bilgi sahibi olunca, her işinde başarılı olur.*" "*İnsan akıldan başka bütün faziletleri öğrenir ve böylece bilgisi gelişir.*"⁽³⁰⁾. O hiç bir bilginin küçümsenmesini hoş görmez. "*Dört şey vardır ki, bunların azını az görmemek gerekir, bunlar: ateş, düşman, hastalık ve bilgi*" diyen Yusuf, bir gerçeği vurgulamakta ve önemli bir uyarıda bulunmaktadır. En basit bir örneklerle bir ateş kıvılcımının ne yangınlar çıkarabileceğini herkes kolaylıkla anlar. Aynı şekilde çocuğa verilen temel bir bilginin onda uyaracağı gizli yeteneklerin hangi harikalara doğru onu yükseltebileceğini önceden bilmek mümkün değildir. Bunları göz önünde bulunduran Yûsuf Has Hacıp hiç bir bilginin küçümsenmemesi gerektiğini salık vermiştir⁽³¹⁾.

(30) K.B., 1680, 1681, 306 vd.

(31) Kutadgu-Bilig'in eğitim yönünü ayrı bir çalışmamızda ele alıyoruz.

TİMURLULARDA EĞİTİM, BİLİM VE SANAT⁽³²⁾

"Timurlu" adı, bu devletin kurucusu **Timur**'dan gelir. Timur, Amuderya ötesinden, ileri gelen bir Türk ailesine mensuptur. Türk tarihinde Timurlenk olarak tanınmıştır; adına lenk (topal) deyiminin eklenmesinin bir ayağının sakatlığından ileri geldiği söylenir.

Timur'un Osmanlılarla savaşmış olması ve bu nedenle İstanbul'un Türkler tarafından alınmasının geciktiği düşüncesi, Timur'a sevimli bir imaj vermez.

Siyasal yargılar ve tarihte işlenen bazı hatalar bir yana bırakılırsa, Timur'un yön ve ad verdiği Timurlular devri Türk uygarlık tarihinin rönesansıdır ve dünya tarihi içerisinde önemli bir yere sahiptir yargısı gerçeklik kazanır.

Timur devri "*bilgin hükümdarlar*" devridir. Sanat olaylarının birbirini izlediği, bilim adamlarının el üstünde tutulduğu, bilimsel ve sanatsal etkinliklere hız vermek için hükümdardan tutun, il beylerine varıncaya kadar herkesin birbiriyle yarış ettiği bir dönemdir.

Timur'un mezarını ziyaret eden ve ünlü bir bilim adamı olan İspanyol elçisi Clavijo, Timur'u şu sözlerle dile getiriyor: "*O in-*

(32) "Orta Asya Türk Devletlerinde Eğitim Bilim ve Sanat Hareketleri" adlı çalışmamızın ikinci kısmıdır.

sanları ifna ederken bile sanatkârlara, ustalara kıymet vermiş, kendi devleti arazisine yerleştirmiş, cahil olmasına rağmen sert şahsiyetini bilginlerle ihâta etmiştir. Büyük yapılar ve kamu yararına hizmet eden birçok tesisler onun adını taşırlar.”⁽³³⁾

Timur çocukluğundan itibaren sünnete (İslâmiyetin temel kuralları) bağlı olarak yetişti. Fazla tahsili olmamakla birlikte, kültür zevkinin çok yüksek olduğu kuşkusuzdur. Asya Türkçesini (Çağatay lehçesi), Moğolca ve Farsça dillerini bilirdi. Türk, İran, Arap, Hint uygarlıklarının ve İslâm inancının aydınlığında bilime ve sanata büyük ilgi duydu. Ancak kendisi, bir devlet adamı, cesur bir asker olarak fetihlerden fetihlere koştu; bilime, sanata olan sarsılmaz zevkini bir yandan bilimde ve sanatta hünerli olan kimseleri yurduna çekmekle, saraylarını bunların eserleriyle doldurmakla, diğer yandan çocuklarını bilim ve sanat yoluna sevk etmekle gidermeye çalıştı. Bu uğurda ulaştığı düzey, tüm görkemliği ile sadece Timur tarihini değil, Osmanlı tarihini de etkilemektedir. Bütün çocukları ve torunları edebiyat, astronomi, matematik, minyatür, musıkî, resim, mimarî gibi çok yönlü alanlarda birer otorite oldular.

Timur’un tarihçiliğe verdiği önem ve bu eylemin yarattığı eserler yakın çağın bilim otoritelerinin dikkatlerini büyük bir ilgi ve hayranlıkla üzerine çekmiştir. Bu büyük hükümdar, gittiği seferlerde vaka yazarlarını da beraberinde götürmeyi ihmal etmemiştir. Bu yazarlar, sadece Timur’un savaş anılarını değil, bulundukları ülkelerin insanlarını, yaşayış biçimlerini, inanışlarını, gelenek ve göreneklerini, başarılarını, ülkenin coğrafyasını tanıtıcı bir üslupla eserlerini kaleme alıyor ve yorumlar yapıyorlardı. Bu yazarların en ünlülerinden **Gıyaseddin Ali, Mevlânâ Nizamettin Şâmi** ve **Hâfız Ebru** ilk akla gelenlerdir.

Timur’un tarih bilimine hizmeti konusunda Barthold’un yorumu buraya kaydedilmeye değer, “Bütün imkânlar muvace-

(33) RASONY, Tarihte Türklük, Ankara 1971, s.187 Timur’un toplumsal düzen ve devlet örgütü konusundaki başarılarını dile getiren diğer bir araştırma: CAHUH, Leon, Introduction à l’histoire de l’Asie, les Turcs et les Mongols, Paris 1896.

hesinde genel çizgileriyle bile olsa, eğer bir Timur olayı olmamış olsaydı XIV. ve XV. yüzyıllar hakkında hiç bir bilgimiz olmayacaktı. Bir kısmı bizzat kendisinin katkısına dayanan görkemli bir tarih literatürü Timur’un eseri oldu.”⁽³⁴⁾

Timur’un seferlerine ilişkin anlatımlar, onun birçok arkadaşlarının nereli olduklarını, atalarına varıncaya kadar bize tanıtmaktadırlar; taraftarlarını, düşmanlarını da bu sayede öğrenebilmekte, Timur’un siyaseti ve içinde yaşadığı ortam hakkında çok kıymetli bilgiler elde etmekteyiz. Yine Barthold, tarihî belgeler olarak paha biçilmez bilgiler içeren Timur dönemi kaynak kitaplarının şimdiye kadar ciddî bir araştırmaya tâbi tutulmadıklarını da esefle kaydetmektedir.

Çin hükümdarlarının yanında çalışan skribler gibi, Çağatay hükümdarlarının da, Timur’un da yanında birer devlet memuru olarak, önemli olayları yazı ile tespit eden kâtipler bulunurdu. *Bakhşi* adı verilen bu kâtipler Uygur lehçesi ile yazan budist Türk rahiplerdi.⁽³⁵⁾ Fakat önemli tarihçilerden büyük bir kısmı Türk olmakla birlikte eserlerini Farsça olarak kaleme almışlardır.

Timur’un hükümdarlığı dönemi ile ilgili Farsça yazılmış eserlerden biri, tek nüsha olarak Taşkent’te bulunmuş ve Saint-Petersburg Bilimler Akademisi tarafından 1915’te yayımlanmıştır. İkincisi, Nizâmeddin Şâmî’nin 1403 yılına kadarki durumu içeren, adı bizzat Timur tarafından Zafer-nâme biçiminde belirlenen eseridir. Üçüncüsü, daha fazla tanınmış olan tarihçi Şerafeddin Yezdî’nin aynı adlı (*Zafer-nâme*) eseridir. Bu esere 1419’da başlayan Yezdî, onu 1425’te bitirmiştir.⁽³⁶⁾

(34) Barthold, Histoire des Turcs d’Asie Centrale, ed. Andrien-Maisonneuve, Paris, 1945, s.165.

(35) Barthold, age. s.161, 166, 168.

(36) Yezdî’nin Zafer-nâme’si Petit De La Croix tarafından Fransızca çevirisi yayımlandı. Paris, 1722.

Timur'un torunu Sultan İskender'e (1412) sunulan anonim bir tarih kitabı; Hâfız Ebrû'nun *Zubdet-üt Tavârih*'i ve adı geçen bu tarih kitabını eserleri arasında bize ulaştıran Abdürrezak Semerkandî (1413-1482), daha önce Timur'un emriyle Bakhşiler tarafından kaleme alınan *Tarih-i Khani* (Hükümdarlar Tarihi) gibi eserler Timur'un tarih ve kültür araştırmalarına verdiği önemi belirtmeye yeterlidir.

Timurlular devrinin eğitim, bilim ve sanat olaylarını bize yansıtan o devirde yazılmış önemli eserler⁽³⁷⁾ olduğu gibi, Avrupa araştırmacıları tarafından yapılmış ciddi araştırmaları yansıtan eserler⁽³⁸⁾ de vardır. Ancak devrin doğulu bilim adamlarının eserlerinin çoğunluğu elyazma durumundadır, henüz herkesin yararlanmasına sunulmuş değildir. Avrupalıların bu konuyla ilgili eserleri de çok eski basımlar olduğu için herkesin yararlanması zordur. Bu nedenle Timurlular devrinin çeşitli yönleriyle araştırılması için, bu konuda çalışanların dikkatlerini hem doğunun birinci elden kaynaklarına, hem de batılıların yorum ve yöntemlerine yöneltmeleri gerekecektir. Burada Timurluların savaş ve fetih tarihleri üzerinde durulmayacak ancak, eğitim, sanat ve bilimsel etkinlikler, genel yönleriyle sergilenmeye çalışılacaktır.

Yasalara Genel Bir Bakış

Cengiz Han'ın "Yasa Mecmuası" (Institutes)⁽³⁹⁾. Eski tarihlerde yazılı yasalar bırakan toplumların sayısı çok değildir. Hamurabi'nin yasaları (M.Ö.1730-1686) Kral Justinien'in yasa-

(37) Mirkhond, Khondemir, Babür, Mir Ali Şir Nevâî'nin eserleri ve Timur yasaları. bk.Bibl.

(38) Clavijo, Belin, Vambéry, W. Heyd, Brown, Blochet ve Bouvat gibi yazarların eserleri bk. kaynaklar.

(39) Cengiz Han'ın yasası, Langles tarafından Fransızcaya çevrildi. (J.A. s.396-398 / 1926). Ayrıca Orta Asya Türkleri arasında yaygın destan türünde bir de Cengiznâme mevcuttur. Kazan Üniversitesi Doğu Bilimleri Fakültesi'nde Halfin tarafından 1819'da yayımlandı. Orenburg Arkeoloji kurumu da

ları (M.S.533), Cengiz Han'ın yasaları (1206) gibi. Bu bakımdan, Timur'dan önce Cengiz Han'ın kurduğu devletin düzenini yasalara dayatması, daha sonra Timur'un bu yasaları yeniden düzenlemesi önem taşır.

Cengiz Han'ın bazı maddeleri şunlardır:

1. Tanrının birliğini kabul etmek koşulu ile, herkes vicdan özgürlüğüne sahiptir.
2. Hükümdar Cengiz Han'ın soyundan olmak, erkek olmak ve beyler tarafından hükümdarlığı tanınmış olmak zorundadır.
3. Düşman yenilmedikçe hiç bir suretle barış yapılamaz.
4. Ordu, 10 000 ve 1 000 nefer olarak bölünmüştür. Subaylar askerlere silah dağıtırlar, savaş biter bitmez askerler silahlarını karargâhlara geri verirler, ancak kışın av mevsiminde silahlarını tekrar alabilirler.
5. Marttan eylüle kadar av yasaktır.
6. (Hayvanların) kan ve bağırsakları yenilir.
7. Savaşa katılmayan herkes, kamu yararı çalışmalarına katkıda bulunmalıdır. Bunlar haftanın bir gününü hükümdarın hizmetine adayacaklardır.
8. Hırsızlık, ya ölüm veya 7 ilâ 700 arası sopa dayacağı ile cezalandırılır; dayak cezası çalınan malın dokuz katı ile kaldırılabilir.
9. Hiç bir Moğol veya Tatar, vatandaşlarını kendisine (karşılıksız) çalıştıramaz, köle yapamaz, başkasının kölesini sahibinin rızası olmadan alan veya bulduğu kaçak köleyi efendisine götürmeyen ölümle cezalandırılır.

Kazan dilindeki elyazmayı Rusçaya çevirerek yayımladı. Cengiz Han resmî dil olarak Uygurcaya benimsedi. Cengiz Han yasasına gelince, bilindiği gibi, yasa Türk Devletlerinde, bilgiler tarafından geliştirilip hükümdar tarafından konulan herkesin uyması gereken kurallardır. Genellikle bu kurallar dinsel kuralların dışındadır. Bunlar medeni hukukla ilgili ise Kutadgu Bilig, veya sadece *Bilig*, örf ve âdetle ilgili ise *Töre* adını alır. Cengiz yasasını yürütmekle oğlu Çağatay görevlendirilmiştir. Timur bu yasayı şeriatla birlikte uygulamaya çalıştı.

10. Koca, karısını satın alır, birinci ve ikinci derecede kan akrabası olmamalıdır. Besliyebilmesi şartı ile istediği kadar kadın cariye alabilir.

11. Zina ölümle cezalandırılır ve zina yapanı suç üstü yakalayan suçluyu öldürebilir, ancak Koyudan yöresi halkı, eskiden olduğu gibi, karılarını misafirlerine ikram edebilirler.⁽⁴⁰⁾

12. Ebeveyn, yasal şekillere bağlı kalmak koşulu ile ölmüş çocuklarını yasal olarak evlendirebilir.⁽⁴¹⁾

13. Casuslar, yalancı tanıklar, livate yapanlar (homoseksüellik) ve cadılık ölümle cezalandırılır.

14. Sahtekârlık eden kâhya da ölümle cezalandırılır, ancak sahtekârlığı az ise bu konuda son kararı verecek Han'ın huzuruna çıkar.

15. Tarkanlar, ceza görmeksizin aynı suçu dokuz kere işlemeye ayrıcalığına korurlar. (Bu bir bakıma ilkel bir dokunulmazlık uygulamasıdır).

16. Şimşek çaktığı, gök gürlediği zaman suya girmek ve yüz-mek yasaktır.⁽⁴²⁾

Türk uygarlık aşamalarında tarihler, birbirini izlemekte ve olaylar birbirlerine bağlanmaktadır. Cengiz Han'ın "yasa"sı iki-yüzyıl sonra Timur tarafından yeniden ele alındı ve günün koşullarına uydurularak uygulamaya konuldu. Bu yasaların adı "Tüzük" deyimine, Arapça çoğul takısı eklenerek, tüzükler anlamına gelen "Tüzükât" deyimini biçimini aldı.

(40) Koyudan halkının örf ve âdetlerine göre ev sahibi, karısını misafirlerine ikram ederdi. Cengiz Han bu örf ve âdete dokunmamıştır.

(41) Bu tarz evlenmelerin amacı, akrabalık ilişkileri kurulmak istenilen kimselerle evlenme bağı kurmak ve bunun yasal sonuçlarından yararlanmaktır. Mal mirası, ünvan mirası gibi.

(42) Moğollar, gök gürlediği zaman kendilerini suya atarlar ve suyun dalgalanması ile yıldırım düşeceğine inanırlardı.

Bazı âmirler⁽⁴³⁾ bu tüzükleri yürürlükten kaldırmak için Mısır Abbasilerinden olan Halife nezdinde girişimde bulundularsa da, adı geçen tüzükler Timurlular devri sonuna kadar yürürlükte kaldı.

Timurlularda Toplumsal Örgütler

Timurlu devletinde bazı sınıfsal örgütler oluşturulmuş, devlet görevleri belirli koşullara bağlanmıştı. Bu düzenlemelerin bazıları şunlardır:

1. Peygamber soyundan gelen seyyidler, bilginler, şeyhler ve ulemâ, hükümdarın yakınları ve müşavirleri.

2. Zekâ, ciddiyet ve hikmet sahibi olanlarla, tecrübe sahibi olan yaşlılar arasında seçilmiş olan müşavirler.

3. Birinci sınıfın seçkin kişileri arasından seçilmiş dindar kimseler: Timur, bunların duaları bereketiyle olağanüstü başarılar elde ettiğini söylemektedir.

4. Hükümdarın, düşüncelerine müracaat ettiği ve kendilerine unvan payesi verdiği askerî komutanlar.

5. Her an için savaşa hazır olarak ayakta duran, sert bir disipline tabi tutulmuş, fakat kendilerine her zaman âdil davranılmış, ücretlerini düzenli ve çoğu kez peşin almış, her üstün başarıları ödüllendirilmiş olan ordu ayrı bir sınıfı oluşturuyordu.

6. Hükümdarın sırlarını bilen ve koruyan müşavirleri.

7. "İmparatorluğun aynaları" unvanını almış vezirler ve sekreterler. Bunlar, olan biten her şey hakkında bilgi edinmek, hal-

(43) Pir Muhammed, Timurlu Şahrûh'a karşı olduğu için halife nezdinde girişimde bulunarak bu tüzük nedeni ile Şahrûh'un hükümdarlığını, geçersiz olarak ilân ettirmeye çalışmıştı. Timurlu hükümdarların İslâm şeriatına bağlı kaldıklarını da burada vurgulamak gerekir. Tarih-i Reşidî'ye göre Cengiz Yasasına ilgi duyan Uluğ Bey, Doğu Türkistan Beylerinden Hodaydat ve Doğlat (veya Doklat)'tan bilgi istemiş, adı geçen beyler, bu Yasayı iyi bulmadıklarından İslâm şeriatına döndüklerini bildirmeleri üzerine Uluğ Bey, Cengiz yasasıyla ilgilenmekten vazgeçmiştir.

kın mutluluğunu gerçekleştirmek, tarımı teşvik etmekle görevli idiler.

8. Hekimler, astrologlar, matematikçiler: Kamu yararı için bunların bilimsel güçlerinden yararlanılır.

9. Tarihçiler, vaka-yazarlar, nesep yazarlar: Hükümdar, devleti çağın gerektirdiği gibi yönetmek ve geçmiş deneyimlerden yararlanmak için eski devirler konusunda bunlardan bilgi alır.

10. Mutasavvıflar, ilahiyatçılar; bunlar kendilerini düşünceye, âhirete ve ilâhî emirlere adanmış kimselerdir; bunlara bazı mucizeler atfedilir; bunların öğretilerinin de hükümdar için önemli büyüktür.

11. Maharetli işçiler, iyi çalışmaları için işçilere bir çok yararlar sağlamıştı. Bunlar ya sarayda veya kışla, ordu karargâhları gibi yerlerde çalışıp, eşya imal eder, silahları koruyup onarır v.s.

12. Bütün taşra veya yabancı ülkelerden gelen seyyahlar, yabancılar (turist). Yabancı ülkeler hakkında bilgi almak, yabancılarla ticaret ilişkileri kurmak, yabancı ülkelerin yönetim tarzını öğrenmek için bu yabancılar hükümdar için önemlidirler⁽⁴⁴⁾.

Timur ve onu izleyen bütün Timurlu hükümdarları, yabancıları daima iyi tutmuş ve onları memnun etmişlerdir⁽⁴⁵⁾. V. yüzyıl başlarında, Timurluların devlet örgütünde kırk oymak vardı. Bunlar arasında 12 oymak seçkinleri oluşturuyordu. Başlarındaki beylere ayrıcalığın simgesi olarak, Timur, "Tamga" (mühür) vermiş ve onları askerî ünvanlar ile taltif etmişti. Bu oymaklar şunlardı:

1. Barlas, 2. Tarkan, 3. Argun, 4. Celayir, 5. Tulkaçı, 6. Dul-di, 7. Seldouz, 8. Mogol, 9. Tuga, 10. Kıpçak, 11. Arlat, 12. Tatar.

Geriye kalan ve askerî unvan almayan yirmisekiz oymağın beylerine oymak deniliyordu⁽⁴⁶⁾.

(44) Bu açıklamalar tüzüğün kendi açıklamaları ve görüşleridir.

(45) Bouvat, Lucien, Essai sur la civilisation Timouride, J.A. 1926, s.198.

(46) Tüzükat (Institutes), fransızcaya çeviren Langles, s.30-39.

Ali Şir Nevai, Timur devri toplumsal sınıflarını şu şekilde vermektedir:

1. Sultan.

2. Begler, sonradan bu sözcük yerine farsça karşılığı olan emîr yerleşmiştir. Osmanlılarda ise "bey" olmuştur.

3. Naib'ler, sultanın yerine vekâlet eden kimselere denirdi.

Vezirler.

5. Sudûr (tekil sadr), yüksek hâkimler.

6. Yasaul, çavuş karşılığıdır, hem askeri bir ünvan olarak kullanılır, hem de muhafaza memurları, polis ve törenlerin düzenleyicisi için kullanılırdı, bu deyim daha sonraları Cezayir Araplarında *Saus* şeklini aldı.

7. Yasaklık, bekçi ve jandarma anlamına kullanıldı, *Karaçerik*, *Karakolluk* deyimleri de aynı anlamda kullanıldı.

8. Kadılar, (yargıçlar)'dır.

9. Müftiler, hukuki ve şeri meseleleri açıklığa kavuşturacak bilgiye sahip olan ve bu konularda fetva veren kimselerdi.

10. Müderrisler, yüksek düzeyde ders veren profesörler.

11. Hekimler.

12. Şâirler.

13. Kâtipler.

14. Okul öğretmenleri.

15. İmamlar.

16. Mukri (Kur'an okuyanlardır).

17. Hâfız (Kur'anı ezbere bilenlerdir).

18. Saymanlar.

19. Vaizler.

20. Rakkas (dansöz) lar ve şarkıcılar.

21. Astrologlar, gök cisim, gezegen ve olaylarından hareket ederek günlük hayat hakkında bilgi sahibi olanlar, bu bilgi türünün gelişmesi Astronomi bilimini oluşturdu.

22. Pazarcılar.

23. Zanaatkârlar.

24. Şihne (Zabıta kuvvetleri komutanı).

25. Daroga (Polis müfettişi).

26. Ases (gece bekçisi).

27. Hırsızlar ve katiller.

28. Garibzâde (İşsiz, güçsüz dolaşan kendi hallerinde insanlar).

29. Dilenciler.

30. Doğancı (şahinci, kuşcu) lar ve avcılar.

31. Hizmetçiler,

32. Şeyhler.

33. Dervişler.

34. Evliler (Erkek kethudâ, kadın ketbanu).

Hükümet Yönetimi

Hakan ve Sultan devlet başkanı idi; yasalar gereğince begler tarafından seçilmiş olmalıdır. Onunla birlikte sonradan kendisinin yerine geçecek *kalga* yani veliahtı da seçebilirdi. *Kalga* deyimini yerine, daha sonraları, hükümdar sarayı mensubu anlamına gelen *mirzâ* deyimini kullanıldı.

“*Sultan Azam*” deyiminin kullanıldığını, Şarûh zamanında basılan maden paraları üzerinde görüyoruz. Bu para üzerinde 830 Hicrî yılı yazılıdır (1426). Timur hem Sultan hem de Hakan unvanlarını kullanırdı. *Padişah* deyimini ilk olarak Babûr, Hindistan’ı aldıktan sonra kullanmaya başlıyor.

Bütün İslâm dünyasında olduğu gibi Timurlularda da Hakanın adı paralara basılıyor ve cami hutbelerinde okunuyordu.

Ancak hükümdarlığı kısa süren Hüseyin Baykara, adını hutbede okutmadı ve hatta tamga ve paraların bir yüzüne kendi adını, diğer yüzüne veziri Behbud’un adını yazdırdı. Mirza Yadgar aynı şeyi yaptı, bu iki sultan yönetimde pek otorite kuramadılar.

Resmi mühür yerine sultanın yarlığı (padişahın mühürü üzerindeki işaretidir), tamga kullanılırdı. Tamganın üzerinde sultanın saltanat işareti bulunur ve ilgili kişinin önemine göre kırmızı boya, siyah boya veya altın suyuna batırılarak fermanın üstüne bastırılırdı.

Vezirler (bakan)’ın toplantı yapabilmeleri için en az dört vezirin toplantıda hazır bulunması gerekir. Vezirlerin toplantısına başkanlık eden kimseye *Divanbeg* denilirdi.

Vezirler aralarında görev bölümü yapar; siyasal, ekonomik, malî ve güvenlik gibi görevleri aralarında paylaşırlardı.

Savunma Veziri : Savunma Bakanlığı niteliğinde olan bu vezirin görev ve yetkileri içerisine bütün savunma ve güvenlik işleri girerdi.

Yolcular (seyyah veya turistler) ve Terkedilmiş Mallar Veziri: Timurlular ülkesi savaşanlara sahne olduğu için bırakılmış malların, başlıbaşına bir sorun olması ve bununla bakan düzeyinde birinin ilgilenmesi doğaldır.

Diğer yanda, Timurlu Sultanlarının politikası, bugün “*üstün beyin gücü*” dediğimiz, bilim ve sanat alanında yetişmiş kimseleri kapsayan yetişkin insan gücüne son derece önem verir; ülkelerine gelecek yabancılara her türlü kolaylığı göstermeyi, yasal metinleri olan “*Tüzükât*”a geçirmişlerdir. Timurlular döneminde, üstün beyin gücünün, Timurluların yönetiminde olan bölgelere doğru aktığını görmekteyiz. Timurlu beylerin sarayları, birer bilim ve sanat akademisi niteliğindedir. Bu nedenle dışardan gelecek yabancı bilim, sanat adamlarının ilgi görmeleri için kurulmuş olan, yolcular ve Terk Edilmiş Mallar Veziri’

nin başında bulunduğu örgüt, bir çeşit Turizm ve Tanıtma Bakanlığı niteliğindedir.

Saray Veziri, bir çeşit devlet bakanı idi, bunlardan başka, sınır ve gümrük işleri ile, iç işlerle meşgul olan üç vezir daha vardı.

Önemli konuları incelemek, tartışmak ve karara bağlamak için bir Danıştay (Şura) örgütü bulunurdu, bu örgütün müsteşarı durumunda olan bir "Arzbeğ", Şura'ya sunmak üzere önemli konular hakkında rapor hazırlamakla görevli idi. Adı geçen Şura'nın hizmetinde iki yüksek düzeyde Kadı (Yargıç), bir genel katip ve onun yönetiminde daha başka kâtipler, saymanlar bulunurdu. Devletin yüksek düzeydeki memurları bu Şura'nın toplantısına katılırlar ve kararlarda oy kullanırlardı.

Danıştay niteliğinde olan bu Şura'nın her toplantısında, toplantıya katılanlara ve halka ekmek ve yiyecek maddeleri dağıtılırdı. *Tüzük Beg* veya *Mîr Tüzük* denilen biri, bu törenlere başkanlık ederdi.

Devletin Taşra Örgütü

Timur ülke içinde birleştirici, bütünleyici ve barışçı bir politika izlemeye çaba gösterir, savaşa başvurmaksızın yönetimi altına giren halkı memnun etmek için her çareye başvururdu. Eski valilerini yerinde bırakır ve eski vergi sistemini sürdürmek isteyenlere bu hakkı verirdi. Örf ve adetlere müdahale etmezdi, iflas durumunda olan tüccarlara kredi verir, tarım kesimine gerekli araç ve gereçleri sağlardı. Teslim olanların askerlerini kendi ordusuna kabul eder ve subaylara nişanlar ve ödüller verirdi. Bilim adamlarını ve sanatkârları sarayına toplar, onlara her türlü lüksü ve imkânları sağlardı. İşçilere iş temin eder, yeni fethettiği yerli halkın yardımına kendi adamlarını gönderirdi. Her yararlı girişim, maddî ve manevî mutlaka karşılığını parlak bir şekilde görürdü. Fakat, düzenbazlar ve hıyânet edenler için Timur acımasızdı.

İmparatorluk iki büyük eyalete ayrılmıştı. Bunlar: 1. **Vilayet 2. Tomân**. Bu iki eyalet de kendi aralarında, daha küçük kantonlara ayrılmışlardı. Fakat merkezi yönetim etkindi.

Eyalet valilerinin üç yardımcısı (veziri) vardı: 1. **Halk ilişkileri 2. Savunma ve askerler, 3. Terkedilmiş ve varissiz kalan mallar ile ilgilenen vezirlerden** ibaretti. Terkedilmiş Mallar Veziri yukarıda belirtildiği gibi yolcu ve yabancıların sorunları ile de ilgilenirdi.

Arazisi haraca tabi olan bölgelerde ise ayrıca, sivil ve asker olmak üzere iki kâhya bulunurdu.

Timurluların haber alma servisleri son derece mükemmeldi. Her yerleşim merkezinde sürekli olarak hükümet merkezi ile irtibat halinde olan ve bölgesinde olup bitenleri anında merkeze ileten görevliler vardı. Acele haber ulaştırın postaların sayısı 1000 atlı, 1000 yaya ve o kadar da eşek, katır ve deve gibi vasıtalara sahip 3000 kadardı. Haberleşme konusunda, her türlü ihmalkârlık, yalan haber iletme gibi hareketlerin cezası, cezaların en ağırı idi.

Her ilde yönetimin mutlak bulundurması gerekli kurumlar şunlardır: Bir cami, bir okul, bir manastır, bir hastahane, bir otel, bir vali konağı, bir mahkeme ve karakol binası. Köylerde ise **Kurçi** adı verilen ve ekili araziye gözcülük eden bir köy bekçisi bulunması zorunlu idi.

Maliye

Timur, yukarıda belirtildiği gibi, fethedilen ülkelerin kendi vergi sistemlerini korumaya müsaade etmişti.

Vergi için hazırlanmış geçerli yasalar yoktu. Sulama durumuna göre arazi üzerinden verimin 1/3'ü veya 1/4'ü vergi olarak alınırdı. Bu vergi ürünle ödenebileceği gibi para ile de ödenirdi.

Mir Muhammed vergi reformu yapmak istedi, vergi ile yüklü kişileri ve bütün görevlileri inceden inceye bir seçme işleminden geçirdi. Ebu Said ve Şeyh Ömer de vergi sorununu ele aldılar ve bazı iyi sonuçlara vardılar. Fakat daha sonra Sultan Mahmut, en sert vergi politikası ile ülkeyi malî yönden ve verim bakımından yıkıma götürdü. Mecdeddin vergi sistemini yeniden düzenledi. Hüseyin Baykara bilimsel olarak vergi so-

rununu bir kurala bağlamak için uzmanlara müracaat etti, fakat hükümdarın bu iyi niyetli girişimleri bazı çevrelerce engellendi. Eyaletlerin yerel vergisi yetmediği zaman merkezden yardım görüyorlardı.

Toplum Kalkınması

Toplum kalkınmasına önem veren Timurluların bilgin sultanları, Şahruh, Uluğ Bey, Sultan Ahmed, Hüseyin Baykara ayrıca, Mir Ali Şir Nevâî gibi zengin ve aydın kişiler kamu yararına yönelik kurumlara öncelik verdiler. Yapılan saraylar, camiler, medreseler, hamamlar, hastahaneler, kervansaraylar, bilim araştırma merkezleri, kırsal bölgeler için ulaşım yolları, su yolları gibi çalışmaların tümü devletin ödeneklerinden yararlanıyordu. Kamu hizmet kurumlarının oluşturulması ve sürdürülmesi için özel kişilerin yaptıkları bağışlar ve kurdukları vakıflar küçümsenemez. Halkın saygı duyduğu veya kutsal saydığı kimselerin türbeleri de devletin denetiminde onarılıyor ve korunuyordu. Şahrûh, köprü, yol ve bazı halk hizmeti yapılarını inşa etmek için sürekli olarak 7000 işçiyi çalıştırıyordu.⁽⁴⁷⁾

Sosyal Güvenlik Kuruluşları

Hastalıklarla, dilencilikle mücadele için vakıflar oluşturulmuştu. Yoksul kimselerin tedavileri vakıflarca karşılanıyordu. Ülkeye yeni katılan bölgelerin bütün dilencileri saptanıyordu, onlara özel bir işaret takılıyor ve günde üç defa yedirilip, besleniyordu. Dilenmede ısrar edenler köle olarak satılıyor. Önceden belirtildiği gibi her kentin bir hastahanesi ve hastahaneye bağlı en az bir doktoru vardı.

Yargı Kurumu

Yargıyı ilgilendiren olaylar, olayların niteliğine göre ya kadiya ve onun başkanı olan *Sudûr*'a ya da yasaya uygulama

(47) Bouvat, age. s. 206.

yan sivil mahkemeye intikal ederdi. Asker-sivil arasındaki anlaşmazlıklara en yüksek yargıç karışırdı. Askerler kabalık yapıp, işkence yaparlarsa, kısas uygulanır, suçu işleyen de aynı işlemde geçerdi. Sultanlar adalet mekanizmasının işlerliğini titizlikle izlerlerdi. Hüseyin Baykara'nın oğlu da işlediği bir suçtan dolayı yargıcın huzuruna çıkmıştı. Mahkeme karşısında herhangi bir ayrıcalık yoktu, herkes adaletin hükmünü saygı ile kabul etmek zorunda idi.

Halkın güvenliğini sağlamak için, her mahallenin *Ketvâl* adı verilen bir polis şefi vardı ve polis şefinin emrinde kurçı denen polisler, *şihne* adı ile bekçiler, *yasaul* adını alan bir çeşit zabıta memuru, muhtasip adı ile törenlerin güvenliğini sağlayan görevliler vardı. Ayrıca *daroga* ölçülerin, tartıların uygunluğundan sorumlu idi, *yasaklık* kamu düzeninin sağlanması ile görevli idi; eğlence, toplantı yerlerini kontrol ederdi. Bunlardan başka, *Karakolluk*, karakterik, karasuran gibi çeşitli görevlerden sorumlu jandarmalar güvenlik işlerinin yürütülmesine katılıyorlardı.

Timurlularda Entellektüel Hayat

Timurluların entellektüel hayatı, Vambéry'nin ⁽⁴⁸⁾ belirttiği gibi, ancak İspanya Emevîleri ve Abbasiler dönemi ile mukayese edilebilir. Timur Sultanlarının çoğu sanat ve bilim konusunda eser bırakmış kimselerdi.

Bir bilim adamımız⁽⁴⁹⁾ "Türkler, kaynağından taşarak rastladığı araziye göre tesadüf ettiği vadilerden dolaşa, dolaşa, bazan çok uzaklara giden ve oralardan geri dönerek tekrar kaynağına yaklaşan, bazan kumlar ve çöller arasında yine kendisinden ayrılmış kollarla birleşerek her geçtiği yerde başka bir isim alan büyük bir nehre benzer" diyor.

Gerçekten sürekli göçler ve değişik nedenlerle bir topraktan koparak, başka bir toprakla bütünleşmeler, her vatan top-

(48) Vambéry, age.

(49) ARSEVEN, Celal Esad, Türk Sanatı Tarihi I.İstanbul, s.10.

rağı üzerinde bıraktıkları eserler, tarihin silemediği ve silemeyeceği millî kültür ve uygarlık izleri, tarihin kesin damgaları gibi gözümüzün önüne serilmektedir.

Gerçi, önyargıların etkisi altında, bazı Batılı yazarlardan⁽⁵⁰⁾ Türkler için “Peuple de Pasteurs et guerriers, n’ayant ni art ni artiste” “Çoban ve savaşçı halkın, ne sanatı ne sanatkârı vardır” diyenler gibi Türk sanat ve kültür değerlerini görmemeye çalışanlar varsa da, Asya’nın eski kültür ve uygarlık merkezleri olmuş yörelerde, hayatlarını adarcasına, arkeolojik araştırmalar yapan, buldukları yazılı ve yazısız eserleri çözmek için, ömürlerini toz toprak içerisinde tüketen, gerçek bilim adamları da az değildir. Bu bilim adamlarını minnet ve şükranla yâdetmek bir insanlık borcudur.

Timurlular devrinin bilim ve sanat varlığını değerlendiren ve bilim dünyasına tanıtanların da çoğunluğu, Batının bu gerçek bilim kişileridir (bak. bibliografi).

Entellektüel etkinlikleri büyük Timurla başlayan Timurlular dönemi, sanat ve bilim yönünden başlıbaşına bir çağın açılış dönemidir.

Timur’un bütün geçtiği yerleri yakıp yıktığı hikayesi bir efsane haline gelmiş, hatta bir kısım Batılı yazarlar, daha ileri giderek insan kafalarından yapılan piramidlerden söz etmişlerdir. Halbuki Timur’un geçtiği yerlerde dolaşan İspanya’nın o zamanki elçisi Çlavijo,⁽⁵¹⁾ ki bu zat Timur’un ölümünden kısa bir müddet önce buralardan geçmiştir, herhangi bir yıkıntıya tanık olmadığını belirtmektedir.

(50) GOSSET, A., Les Coupoles d’Orient et d’Occident, Paris, 1889, s.131. Savaş, sadık bir zevk ve çapulculuk aracı olarak hangi ulusların kullandığını anlamak için ilk haclı seferlerine katılan adı belirsiz (Anonyme) bir kişinin yazdığı Histoire Anonyme de la Première Croisade, Paris, 1864 adlı kitabı okumayı tavsiye ederiz.

(51) Ruy Gonzales Clavijo’nun hatıraları Guy Le Strange tarafından İngilizceye çevirildi. Embassy to Tamerlan, London 1928), İspanyolca aslı ise 1943’te Madrid’te yayınlandı. İngilizceden Türkçeye çeviri: Ömer Rıza Doğrul, Timur devrinde Kadiks’ten Semerkant’a seyahat, İstanbul.

Timurlularda Sultanlar kendileri de bilgin ve müderris (Profesör) olduklarından, eğitim ve öğretimle doğrudan doğruya ilgileniyor, hatta medreselerde ders veriyorlardı. Biz, Timurluların eğitim ve öğretim hayatını hükümdarlarının devirlerine göre gözden geçireceğiz.

Bu dönemin belirgin bir yönü, sanat eserlerinde Türkçenin büyük bir ustalıkla kullanılmasıdır. Sultanlar ve vezirler gibi en üst düzeydeki devlet adamları, bilim ve sanat erbabının üzerine adeta kanatlarını germiş, onları maddî ve manevî yönden koruyor, teşvik ediyorlardı. İran’ın ünlü şâiri **Câmi**, tarihçi **Mirkhond** ve **Khondemir**, devrin büyük ressamlarından **Bihzâd**, **Şah Muzaffer**, **Kasım Ami**, **Mirak Nakkaş**, **Abdurrazzak** ve **Cuneyd Nakkaş** adları ile akla gelen üstadlardır. Bunlar, devletin himayesinde, her türlü kaygıdan uzak, kendilerini bilim ve sanata adanmış kişilerdir.

Timurlular döneminin iki ünlü siması, özellikle dikkatimizi çekmektedir: **Mir Ali Şir Nevâi** (1440-1501) ve **Ahmed Yesevi** (-1166). Bunları daha ileride göreceğiz.

ŞAHRUH MİRZA (1377-1447)⁽⁵²⁾ DÖNEMİNDE EĞİTİM VE KÜLTÜR

Timur’un dört oğlundan en küçüğü Şahrûh’tur; Timurlular hanedanlığı onunla başlar, mütevazî, barışsever, sofu olarak tanınmıştı. Şahrûh, Semerkant’ta doğdu, babasının sağlığında Se-

(52) Şahrûh için bk. Mirkhovnd, VI, 180-223 ve Hovandmir (bunlar Türkçe yazılışla Mirkhond ve Hondmir), III, 178-214; Mir Ali Şir, Mecalis, Kitap VII (JA. 1861, XVII, s.285. Barbier de Meynard Extraits de la Chronique persane d’Herat (JA, 1862, XX, 268),

- Münecim Başî Sahaif al-Ahbâr, II, s.57, İstanbul 1285.
- Price, Chronological Retrospect, London, 1821, III, 485 vd.
- Sédillot, Sur un seeau de Schah Rokh, Fils de Tamerlan, et sur quelques nonnaies des Timourides de la Transoxiane (J.A. 1840, X, 295-319).
- Blochet, Introduction à l’histoire des Mongols s.248-265.(Şahrûh’un Çin ile olan siyasi ve ticari ilişkileri hakkındadır.)

merkant ve buraya bağlı Hosaran, Sitan ve Mazenderan bölgelerinin genel valisi oldu (1393). Kendisine bahâdır (yiğit), Hakan-ı Said (kutlu hükümdar), taht sahibi bilgin gibi unvanlar yakıştırılıyordu. Şahrûh'un beş oğlundan (Uluğ Bey, Ebül Feth, İbrahim Baysungur, Siyurgatmış Muhammed Çuki), ancak Uluğ Bey babasının ölümünden sonra hayatta kalmıştı. Şahrûh hem devlet yönetiminde, hem de bilimde çok iyi yetişmişti. Timur onu vasiyet etmediği halde devletin başına geçti (1405). Timur'un aldığı bütün toprakları muhafaza edemediyse de Orta Asya ve Ön Asya'dageniş bir birlik oluşturdu. Ülkenin her yöresinde gözle görülür iktisadi ve kültürel kalkınmayı gerçekleştirirken ülkenin uzun süre nisbi de olsa barış içerisinde yaşamasını sağladı. Batılıların Büyük Moğol veya hükümdarlarının bilim adamı olmaları nedeniyle **"Bilgin Hükümdarlar Devleti"** dedikleri Timurlular, Cengiz Han Devletinin bir devamı kabul edilir. Bu devletin hem resmi dili hem de bilim ve edebiyat dili Türkçe olan çağın en önemli Türk devletidir. Daha sonraları bilim ve edebiyatta Arapça ve Farsça dilleri yer almaya başlamakla birlikte Türkçenin Çağatay ve Uygur lehçeleri de varlığını, özellikle hükümdarların eserlerinde sürdürmüştür.

Doğuda yaygın olan yazarların eserlerini hükümdara ithaf etmeleri geleneği Timurlularda da görülmektedir. Seydi Mehmet Mirzâ, *"Taaşşuk-nâme"* adlı eserini Şahrûh adına yazmıştır (Rieu, Britishe Museume Kataloğu sa. 289-290, Add. 7914/VIII, V. 273-289). Aynı yazarın *Letafet-nâme* adlı bir eseri daha vardır.

Şahrûh'un devlet yönetiminde en başarılı yönü, önemli sorumluluk mevkilerini yetenekli kişiler seçerek, onların eline vermesidir. Yüksek devlet memuriyetlerine seçilen yetenekli kişiler bu görevlerde uzun zaman kalıyor, iş başında olgunlaşıyorlardı. İyi ve başarılı çalışma gösterenler, sık sık görevlerinden alınmıyordu. (Örneğin Celâleddin Firûz Şâh 35 yıl silâhlı kuvvetler başkomutanı olmuş, Giyaseddin Pir Ali Hofî 31 yıl sa-

ray munşisi ve Emîr Alike Könültaş ise 43 yıl devlet maliye ve ziri (bakanı) olarak görev başında bulunmuştur.)⁽⁵³⁾

Bu arada Şahrûh'un kansı Gevher-şâd ve oğullarının da devlet yönetiminde büyük yararları olmuştur.

Şahrûh, Çinlilerle elçilik düzeyinde siyasi münasebetlerde bulunmuş, babasının neden olduğu savaş yaralarını sarmaya, savaşın doğal bir sonucu olarak yıkılan yerleri onarmaya ve kalkındırmaya çaba göstermiştir. Mısır, Hindistan gibi ülkelerle ticari ilişkileri kurmuş, ülkenin yetiştirdiği ve imal ettiği ürünleri değerlendirmek için yeni politik yöntemler ortaya koymuştur.

Tarımın gelişimine önem vermiş, Herat ve Merv yörelerinde su bendleri, kanallar inşa ettirerek hem toprağın sulanması, hem de su taşkınlıklarının önlenmesi için bir çok projeler gerçekleştirmiştir. Yakubovski, Şahrûh döneminde Herat'ın büyük bir edebiyat ve sanat merkezi olduğunu, görkemli binaların yapıldığını kaydediyor.

Şahrûh'un en ünlü yönü de hükümdarlığı döneminde eğitim, sanat ve kültür hareketlerinin belirgin aşamalar göstermesidir. Şahrûh'un gerek aile, gerek saray çevresi, gerçek bir sanat ve bilim ortamı oluşturunuyordu. Oğlu Emîr Baysungur (ölm.1433) müzisyen, ressam ve hattat idi. Büyük oğlu Uluğ Bey (bk. aşağıya) gerçek bir bilim ve sanat adamı idi.

Herat kentinde büyük bir medrese inşa ettirdi. Bu medresenin kütüphanesini dünyanın her tarafından getirttiği nadide kitaplarla doldurttu ve bu eşsiz kütüphaneyi bilim adamlarının emrine verdi. Kısa sürede Herat, Semerkant, Buhara gibi kentler birer bilim merkezi oldular. Her türlü bilim ve sanat olayları, sınırlanmayan bir özgürlüğe sahip oldu.

Çiçeklere uçuşan bal arıları gibi büyük ustalar Orta Asya'nın bu kentlerine akın ettiler. İran şairlerinden Molla Câmi, Sûfî şâirlerin pîri seyyid Nimetellâh Kirmânî, Şâir Kasım el-Envâr

(53) Bk. I A. C. XI/1, s.394; Şahrûh dönemi için, ayrıca bak: Barthold ve Köprülü, İslâm Medeniyeti Tarihi, Diyanet İşleri Başkanlığı yayını, Ankara 1977.

adları ilk hatıra gelen edebiyat ustalarıdır. Matematik ve astronomi alanında ileri çalışmalar yapan Kaşlı Mesud'un oğlu Giyaseddin Cemşid ve bizzat Şahrûh'un coğrafya araştırmaları yapmakla görevlendirdiği Hafız Abrû, tarihçi Nizâmeddin Şâmî, Şerafeddin Ali Yezdî, Abdurrezzak as-Semerkandi⁽⁵⁴⁾, gibi kişiler hem araştırmalar yapan hem de medreselerde öğretim faaliyetlerinde bulunan devrin tanınmış bilim adamları idi. Şahrûh kendisi de bir "yurtuk"un yazarıdır.⁽⁵⁵⁾ Bu dönemin yazar ve sanatkârlarından Uluğ Bey, Sultan İskender, Halil Sultan, bu zat bir divan bırakmıştır, Baber Mirzâ-Abdüllâtîf Mirzâ, Mirânşah'ın iki oğlu Seyid Ahmet Mirzâ ve Sultan Ahmet Mirza, Hüseyin Baykara, Küçük Mirzâ, bu zat hem şiirde hem de nesirde değerli eserler vermiş, edebiyatçı ve bilim adamı olarak isim yapmıştır; Bediüzzaman Mirzâ ve Feridun Hüseyin Mirzâ (Sultan Hüseyin'in iki oğlu) ilk hatıra gelen kişilerdir. Sultanların sarayda ünlü şairleri vardı. Büyük şair Hoca İsmet Buhârî bu dönemde Halil Sultan'ın sarayında yaşadı ve Şahrûh'un oğlu Uluğ Bey'e hocalık etti.

Yukarıda da değinildiği gibi Şahrûh dönemi, her alanda onarım ve kalkınma dönemidir. Timur döneminin neden olduğu bütün maddî ve manevî yıkıntılar büyük bir sabır ve titizlikle onarıldı; mescitler, medreseler, kervansaraylar, köprüler, su yolları süratle inşa edilerek ülkede gerçek bir kalkınma hamlesi başlatıldı. Özellikle, Herat ve Merv yörelerinde yapılan su bentleri hem toprağın sulanması, hem de su baskınlarının önlenmesi için gerçekleştirilen projelerdir. Sulama kanalları tarıma ve ona bağlı olarak hayvancılığa canlılık getirdi, halkın ha-

(54) Abdurrazzak es-Samarkandi'nin "*Matlâ as-Sa'dayn ve Macma al Bahrayn*" adlı bir kitabı vardır. Bu eserin Golland tarafından yapılan Fransızca çevirisi el yazmadır (Paris, Bibliothèque Nationale Fonds Français, nr. 6084-6087). Bu eser hk.bk. Quatremère, *Mémoires historiques sur la vie du sultan Schahrokh* (Journal Asiatique 1836, II, 193-233 ve 338-364); ayrıca bak: (TA. XIV, I Paris, 1843: Notice de l'ouvrage persan qui a pour le titre *Matla assaadein*...); İbn Arabşâh, "*kitâb acâib al-makdûr fî ahbâr Timur*", Kahire, 1285, (İngilizce trc. J.H.Sanders, London, 1936).

(55) Şahrûh'un "Yurtuk"u hakkında bk. Journal Asiatique, t. XVII, 1861.

yat düzeyi yükseldi, böylece, zihinsel ve sanatsal meşguliyetlere yönelmeyi güdüleyici bir zevk ve kültür ortamı oluştu. Diğer yandan Şahrûh'un izlediği, başarılı kişilerin teşvik edilmesi, işgal ettikleri yüksek mevkilerde, başarıları süresince kalmaları siyaseti, çalışanlar arasında güven duygusunu güçlendiriyor ve yaratıcı girişimlere özendirici etken oluyordu.

Saray çevresinde oluşmaya başlayan bilim ve sanat hareketleri bizzat hükümdar tarafından destek görüyor ve korunuyordu. Mutlu ve güvence altında bir hayat imkânına kavuşmuş geniş halk kitleleri de sanata ve bilime ilgi duymaya başlıyor, gönüllü kuruluşlar ve vakıflarla eğitim, öğretime katkıda bulunuyordu. Şairler, edipler, müzisyenler, ressamalar birbirleriyle âdetâ yarış halinde idiler. Bilim adamları, devrin koşullarına göre matematikte, tıpta, astronomide yeni çığırılar açıyordu. Şahrûh'un oğlu Uluğ Bey, dünyanın en büyük rasathanesini gerçekleştirirken, diğer bir oğlu Baysungur resim ve müzikle çevresini büyülüyor, sanatçıları ve sanat severleri ülkesine çekiyordu.

Şahrûh, son derece dindar, bilim ve sanata düşküncü, halk kendisine ermiş (veli) gözü ile bakıyordu. Bilimsel araştırmalara özel ilgi gösteren hükümdar, bu yöndeki çalışmalarını maddî ve manevî olanaklarla destekliyor, bir çok araştırmaya kendi öncülük ediyordu. Tarih araştırmaları için Nizâmeddin Şâmî⁽⁵⁶⁾, Şerafeddin Ali Yezdî⁽⁵⁷⁾, Fasihî, Abdurrezzak as-

(56) Nizâmeddin Şâmî, "*Zafer-nâme*" adlı tarih kitabını Timur zamanında yazmaya başladı ve Timur hayattayken tamamladı (1403-1404). Bu eserin bir elyazması İstanbul'da Damad İbrahim Paşa Kütüphanesinde, 919 numarada bulunmaktadır, diğer bir nüsha: Taşkent kütüphanesi, No.146, Katalog, 13 vd., ayrıca, Rieu, Catalogue, 170 v.d., Browne, L. Literary History of Persia, III, 361 vd.

(57) Şerefuddin Ali Yezdî, *Zafer-nâme* adlı tarih kitabını 828/1425 tarihinde tamamladı. Bu eser, Petits de la Croix tarafından Fransızcaya çevrildi. (Histoire de Timur Bec, Delf 1723), kitabın aslı (The Zafarnamah by Maulana Sharfuddin Ali of Yazd) Mevlânâ Muhammed tarafından yayınlandı, Kalkûta, 1887-1888.

Samarkandî⁽⁵⁸⁾, Hâfız Abrû⁽⁵⁹⁾ çalışmalarını en verimli bir şekilde sürdürdüler.

Şahrûh'un Herat'taki sarayı sanatçıların buluşma yeri haline gelmiştir. Ünlü şairlerden Câmî⁽⁶⁰⁾, daha çok Farsça şiirler yazıyordu. Kasım-ı Envâr⁽⁶¹⁾, ise tasavvufî şiirlerini Türkçeye yazan bir sûfî idi. Mevlâna Celâleddin-i Rûmî'nin etkilerini taşıyan Kasım-ı Envar, eserlerinin bir kısmını Gilânî lehçesinde, bir kısmını ise arı Türkçe ile yazmıştır: *Divân*, *Enis el-Arifin*, *Enis el-Âşıkın* veya *Risâlet el-Emâne* tasavvuf konularını işleyen, nersir ve nazım şeklinde karışık olarak yazılmış önemli eserlerindendir.

Kasım'ın hurufilik tarikatına eğilimli bulunduğu ve hükümdar Şahrûh'un ise bu tarikate mensup bir tedhişçi tarafından öldürüldüğü ve Kasım'ın bu cinayetle ilişkisi bulunduğunu söy-

(58) *Mücmil-i Fasîhî* adlı eser Ahmed bin Muhammed Fasîh el Hevafî tarafından yazıldı. Hicretten müellifin yaşadığı tarihe (845/1441) kadar geçen olayların tarihi bir özeti verilmektedir. Orta Asya ve İran'daki şeyhler ve yazarlar hakkında bilgiler verir (Barthold, *Türkistan*, Kervan yayınları sa. 72, İst., 1981. Şahrûh'un baş tarihçisi Hafız Abrû'nun yararlandığı büyük tarihçi Abdurrezzak as-Samarkandî, "*Matlaüs-sadeyn ve Macmaül-Bahreyn*" adlı kitabın sahibidir (bk.yukarıya).

(59) Hâfız Abrû (Şihâbuddin Abdullah bin Lutfullah el-Havârî (ölm. 833/1430), *Zübdetü't-tevârih* adlı kitabın yazarıdır. Kitap, 872/1467 - 875/1471 tarihleri arasında yazılmış, 704/1304 - 875/1471 tarihleri arasındaki vakaları içerir. Şahrûh'un tarih ve coğrafya araştırmalarıyla görevlendirdiği Hâfız Abrû, bu alanlarla ilgili önemli çalışmalar yaptı ve kitaplar yazdı (Cod.Mus.Brit.Or.1577).

(60) Molla Câmî adıyla tanınmaktadır, Mevlânâ'nın büyüklüğü hakkında yazdığı ünlü bir beyitte: "Onun yüceliği hakkında ne desem, peygamber değil fakat kitabı vardır" diyor.

(61) Kasım-ı Envâr, Seyyid; Hazreti Peygamberin soyundan geldiği için seyyid lakâbını almaktadır. Bilindiği gibi Hz. Muhammed'in soyu kızı Fatima'dan olan iki torunu Hasan ve Hüseyin'den gelmektedir. Hz.Hasan'ın soyundan gelenler *şerîf*, Hz.Hüseyin'in soyundan gelenler seyyid lakâbıyla anılmıştır. İki kâinatın efendisi anlamına Hz.Muhammed için de *Seyyidül-kevneyn* veya peygamberlerin efdalı *Seyyidül enbiyâ* gibi lakâblar kullanılmaktadır. Ayrıca, Hz.Peygamberin soyundan geldiklerini iddia edip bu lakâbı kullanan kimseler de vardır.

leyenler varsa da, hükümdarın ölümünden sonra Semerkant'a giderek onun oğlu Uluğ Bey tarafından büyük bir ilgiyle karşılandığı bilindiğine göre, Kasım'ın böyle bir cinayetle ilişki ihtimali ortadan kalkmaktadır.

Şahrûh ve onu izleyen dönemin büyük Türk dili uzmanı ve savunucusu Ali Şir Nevâî'nin adı geçen sûfî'nin türbesini yeni baştan inşâ ederek süslemelerle güzelleştirdiğini Devletşah'ın *Tezkiretü's Şuerâ* (Browne yayını, Leiden, 1901) adlı eserinden öğreniyoruz. Ayrıca, Câmî'in *Nefahâtü'l-üns*⁽⁶²⁾ adlı kitabında bu dönemin düşünürleriyle ilgili geniş bilgi bulmak mümkündür. Ali Şir Nevâî'nin ilgisi, Kasım-ı Envâr'ın Türkçe yazan sûfîler için birer ilham kaynağı olan eserleri olabilir.

Şahrûh döneminin diğer mutasavvıf bir şairi Nimetullâh Kirmânî (veya Kûhistânî)'dir. Mirzâ'dan⁽⁶³⁾ olan şairleri yukarıda belirtmiştik. Hükümdarın dış politikasına gelince, babasının aksine, barış yanlısı idi; iktidarı döneminde bir çok ülkelerle dostluk bağını pekiştirmeye çalıştı. Hükümdar Hızır Han'ın yönetiminde olan Delhi devleti, aralarında organik bir bağlantı olmamakla birlikte şekil olarak Timurluların egemenliğini kabul ediyorlardı. Aynı zamanda Çin, Timurlu ailesine bağlılığını bildiriyor ve vergi ödüyordu. Bu iki devletten başka Tibet, 1421 yılında Şahrûh'a bir heyet göndererek himâyesini talep etmişti. Ancak, Timurlularla, Osmanlılar tarihî büyük bir hata ile iyi geçinememiş ve Türk devletlerinin zaafiyetine neden olmuşlardır.

Şahrûh, Çin ve Hindistan'a elçiler gönderdi, bu iki ülke ile siyasal ve kültürel bağlar kurdu. Şahrûh'un uluslararası siyasal

(62) Câmî, *Nefahâtü'l-üns*, Kalkûta, 1859.

(63) Mirzâ: Hükümdar soyundan gelenlere verilen, mîrzâde gibi ünvânların kısaltılmış biçimidir. Mîrzâde ünvânı aynı zamanda asillere ve diğer ileri gelenlere verilmekte idi, bu anlamıyla türkçedeki ağa'ya karşılık gelmektedir. Hindistan'ın Nâdirşâh tarafından fethedildiğinden beri molla veya ulemâ sınıfı dışındaki okumuş kimseler için de kullanılmıştır. XX inci yüzyılın başlarında şehzâde isminin sonuna konulurdu. Örneğin şehzade anlamına Hüseyin Mirzâ, veya Hüseyin Bey anlamına: Mirzâ Hüseyin gibi (J.A.).

girişimleri hakkında en geniş ve sağlam bilgiyi, o zamanın tarihçisi Abdurrezzak Semerkandî vermektedir.⁽⁶⁴⁾

Uluğ Bey'in Eğitim Etkinliği⁽⁶⁵⁾

Timurlu Sultanları arasında önemli bir yeri olan Uluğ Bey'in asıl adı Mehmet Taragay'dır. Timur'un torunu, Şahrûh'un oğludur. Annesi Gevher Şad Ağa, Çağatayların ileri gelen ailelerinden Gıyaseddin'in kızıdır. Annesinden ziyade büyük annesi Saraymülk Hanımın yanında ilk eğitimi gördü. Babası Muinuddin Şahrûh, başkent Herat'ta ülkeyi yönetirken Semerkant yörelerinin yönetimini de oğluna bırakmıştı (1411), böylece

(64) Şahrûh'un etkinlikleriyle ilgili Avrupa kaynaklarından: Browne, History of Persian Literature, under Tartar Dominion, sa. 352, 356, 438, 473-486. Rieu, Catalogue, sa. 635-637. İslâm Ansiklopedisi, C.6, sa. 390-391. Ayrıca Sedillot, Sur un sceau de Schah Rokh, fils de Tamerlan, et sur quelques monnaies des Timourides de la Transoxiane (Journal Asiatique 1840, X, sa. 295-319). Aynı dergide, Matériaux pour servir à l'histoire comparée des sciences mathématiques chez les Grecs et les Orientaux (Journal Asiatique, sa.243-269). Şahrûh'un Çin'le olan ilişkileri hakkında: Blochet, Introduction à l'histoire des mongols sa.248-265. Barbier de Meynard, Extraits de la Chronique Persane d'Herat (J.A.1861, XVII, 285). Osmanlı-Timurlu ilişkileri için: Münecimbaşı, Sahâifü'l-ahbâr, İstanbul, 1285, C.III, sa.57. Aynı dönemin tarihçilerinden Mîrhond (ölm.903/1498)'un *Ravzatü's safâ fî sıret-il Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ* adlı kitabı önemli bir kaynaktır. Bu eser yedi kitap halindedir (bak: Rieu, Catalogue, 87-96 ve Elliot, History of India, IV, 131 vd., London, 1867-77. Ayrıca, E. Edwards, A Catalogue of Persian books in the British Museum, 416, London, 1922. Başka bir tarihçi Hondmîr (veya Hândmîr) dir. Kitabı Habîbü's-siyer, Tahran, 1270-1271. Daha önce Gazan Han (1295-1304) tarafından görevlendirilen Reşideddin, Câmîü't-tevârih, Tarih-i Mübarek-i Gazanî adıyla bir Moğol tarihi yazdı. Bu tarih eserinin bir araya getirilip düzenlenmesi Şahrûh'un emriyle oldu (E. Blochet tarafından yayınlandı: Histoire des Mongoles, Leiden-London, 1911). Aynı eserin yayını ve Fransızca çevirisi (Histoire des Mongoles de la Perse, 1, Paris, 1836) daha önce Quatremère tarafından gerçekleştirilmişti.

(65) Uluğ Bey, babası M.Şahrûh Mirzâ'nın ölümü üzerine 13 Mart 1448 tarihinde hayatta kalan en büyük oğlu sıfatı ile babasının yerine geçti ve 40 yıla yakın hükümdar oldu. Uluğ Bey dönemi ile ilgili geniş bilgi için Barthold'un "Uluğ Bey ve zamanı" adlı kitabın Akdes Nimet tarafından (Türkiyat Enstitüsü yayını 1930) yapılan çeviriye bakılabilir.

lece Uluğ Bey, prensliği döneminde daha çok Semerkant'ta yaşadı. Buradaki parlak saray hayatı içerisinde, yabancı elçilerin kabul törenlerinde, eğlenceli ziyafet toplantılarında, sanat festivallerinde, bilimsel kurullarda, küçük yaştan itibaren yetiştirilerek olgun bir kişilik kazandı. Diğer Timurlu hükümdarları dönemlerinde olduğu gibi Uluğ Bey döneminde de komşu devletlerle sürekli savaşlar, toprak alımları ve kayıpları oldu, fakat bunlar onun bilimsel hızını yavaşlatmadı.

Timur döneminde, Maverâünnehir kentleri, özellikle, Herat, Semerkant, Buhara gibi büyük merkezler, medreselerinin çokluğu ve bu medreselerde öğretim veya öğrenim yapmak için, buralara gelen güçlü bilim adamları ve bilime susamış öğrencilere geniş imkânlar tanındığı konusunda ün salmıştı. Timur tarafından Maverâünnehir yörelerine davet edilen Arap ve İranlı bilim adamları daha ziyade Semerkant'ta toplanmışlardı. Çağın şartlarına uygun olarak inşa ettirdiği câmi, medrese, rasathane, şifahane, hamam, saray gibi mimarî yapılarla ülke kültürünün her alanını zenginleştirmeye çalışıyordu.

İmkânlar genişledikçe, buralara gelen düşünürlerin, bilim adamlarının, sanatkarların sayısı çoğalıyordu, böylece yeni imkânlar ortaya çıkıyor ve bu etkileşim birbirini bütünlüyordu.

Uluğ Bey, ilk bilim zevkini Semerkant'ın sahip olduğu bu ortamda alma imkânını buldu. Orta Çağ'ın "quadrivia" diye adlandırdığı, cebir, hendese (geometri), heyet (Astronomi) ve mûsikî gibi bilimlere ilgi duyan Uluğ Bey'in kısa zamanda bu alanların yetki sahibi kişileri arasında belirdiğini görüyoruz. Onun sarayı sadece bir hükümdar konağı değil, daha ziyade bir akademi niteliği taşıyordu.

Rus tarihçisi Türkolog, Barthold'un deyişiyle:⁽⁶⁶⁾ "Uluğ Bey'e kadar İslâm dünyasından bir âlimin tahtı işgal ettiği görülmemişti, İslâm müellifleri bu hususta Uluğ Bey'i yalnız Aris-

(66) Blochet, Introduction, s.89; EI, VI, s.1048, Barthold, Uluğ Bey, s.110.

to'nun hükümdar şakirdi ile mukayese edebiliyorlardı", Orta Asya'da Cengiz Han imparatorluğu'nun hükümdarları bilimlere karşı ilgi duymuşlardı. Timurlu Rönesansının başlangıç döneminde bulunan Uluğ Bey'in bu konuda daha ileri gitmesi olağandı. Sarayında bilim ve sanat erbabının bir araya gelişi, görüşlerin teatisi artık gelenek haline gelmişti.

"Tahtta oturan alim" ünü ile tarihe geçen Uluğ Bey'in hocaları arasında ise şunları görmekteyiz:

1. Selahaddin Musa (İbn Muhammed Kadızâde Rumi) "devrin Eflatunu" diye nitelendirilen bu bilim adamı özellikle heyet (astronomi), riyaziye (matematik) bilimlerinde uzman kabul ediliyordu. Aynı bilim dallarında Uluğ Bey'e hocalık etmiş, daha sonra onunla birlikte çalışmış olan sanatkâr ve bilginlerin sayısı epey kabarıktır. Ancak biz burada çok tanınmış olanlardan bazılarını belirtmekle yetineceğiz:

2. Gıyaseddin (veya İyaseddin) Cemşid.⁽⁶⁶⁾

3. Muin ed-Din Kâşânî

Uluğ Bey küçük yaşlarda iken Nasiruddin Tusi tarafından 1259'da Meraga şehrinde kurulan Meraga Rasathanesini ziyaret eder. Burada görebildiği Rasathane kalıntıları onda astronomiye karşı derin bir ilgi ve merak uyandırır. Ayrıca gençlik çağına gelince Bursalı Kadızâde Rumi, Semerkant şehrinde bulunuyordu. Kadızâde'nin Uluğ Bey'in hocalığına tayin edilmesi sonucu, Uluğ Bey'de ilmi düşüncenin oluşmasına büyük etkileri olmuştur. Semerkant şehrinin bilim ve kültür merkezi oluşu Uluğ Bey'de bilimsel kişiliğin oluşmasına neden olmuştur. Bu birikim Timur'un devrinden gelen bir birikimdir. Uluğ Bey'in dedesi ve babası bu atmosferi oluşturmuşlardır.

Bunun yanı sıra ilmi çalışmalarını ile ünü devrini aşan Bursalı Kadızâde Rumi, Gıyaseddin Cemşid el Kâşî ve Muinuddin el Kaşî ile Ali Kuşçu gibi bilginlerin de sürekli olarak çevresinde bulunması sonucudur ki yıllar geçtikçe zihni yapısında mevcut olan araştırma ve inceleme zihniyeti de sürekli olarak gelişmiştir.

4. Alaeddin İbn Muhammed Kuşçu.

Uluğ Bey, bu bilim adamlarını diğer illerden, özellikle Kâşân'dan davet etmiş, Semerkant'a getirtmişti.

Uluğ Bey, zamanın en güçlü bilginlerinden ders aldıktan sonra kendisi de onların arasında yer almakta gecikmedi. Kendisinin bilimsel yetkisi ve bilim adamlarına sağladığı destek onu bu alanda en ön sıraya getirmişti. Ona ithaf edilen kitaplarda (Gıyaseddin Cemşid'in kitabında olduğu gibi, ondan sultanların en büyüğü, en adili, en merhametlisi, en alimi, milletlerin sahibi, Arap ve Acem sultanlarının efendisi, şark ve garbın hükümdarı gibi ifadelerle söz ediyorlardı.

Uluğ Bey'in Rasadhanesi

Uluğ Bey astronomi bilim dalında büyük ün yaptı. Onun astronomi kitabını Fransızcaya çeviren Sedillot⁽⁶⁷⁾, onun için "*Modern bilim ve araştırma fetihlerine en parlak katkıda bulunan üniversal dehâ*" diye bahsetmektedir.

Uluğ Bey'in 1420'de Semerkant'ta kurduğu Rasadhanenin kalıntıları 1908'de V. L. VIATKİN tarafından yaptırılan kazılarda bulunmuştur.

Uluğ Bey'den daha önce, İslâm dünyasında astronomi alanında bilimsel çalışmalar 814-1007 tarihleri arasında yapılmıştır:

al-Birûnî, Gazneliler zamanında; Ömer Hayyam, Selçuklular; Nasirüddin Tûsî, Moğollar; İbn Şathir, Memlûk Sultanları zamanında ve nihayet Uluğ Bey, Timurlu Türk İmparatorluğu döneminde verimli çalışmalar yapmışlardır.

Kazı ile toprak altında bulunan muazzam binanın kubbesi tam değildir. Ancak kubbenin dörtte biri sağlam kalmıştır. Bazıları bu kubbenin İstanbul'daki Ayasofya caminin kubbesi yüksekliğinde olduğunu⁽⁶⁸⁾, bazıları ise dünyanın en yüksek kubbesi

(67) Sedillot, Des Tables Astronomiques d'Oloug-Beg, Paris, 1833, s.XXVI.

(68) Prolégomenes, Introduction, s. CXXXIX.

bulunduğunu kaydetmektedirler. Babür'ün ifadesine göre bina üç katlı idi.⁽⁶⁹⁾ Abdürrezzak ise bu yapıyı şu şekilde tanıtmaktadır: Dokuz gök tabakasının, derece, dakika, saniye ve saniyelerin onda birini gösteren semâi kürenin, eflâkin dönüşü, yedi gezegen sabiteler, iklim ve dağlar, denizler, sahralar...⁽⁷⁰⁾ ve yer küresinin tasvirini gösterir.

Uluğ Bey'in astronomi (heyet) alanında yazdığı eserleri günümüze kadar gelmiş ve ZİC-İ ULUĞ BEG Veya ZİC-İ CEDİD-İ SULTANI⁽⁷¹⁾ adları ile tanınmaktadır.

Uluğ Bey'in Zeyç'lerini tamamlama tarihi olarak 1437 yılı kabul edilir. Bununla beraber Uluğ Bey, bu eserleri üzerinde ölünceye (1449'a) kadar çalışmaya devam etmiştir. Bu büyük bilgiden sonra İslâm dünyasında astronomi artık bilimsel olarak ele alınmamış ve gittikçe tamamiyle sönmüştür. Fakat Uluğ Bey'in bulguları teleskopun icadına kadar (1671), en geçerli bulgular olarak varlığını sürdürmüştür. Yani Uluğ Bey Newton'la ancak aşılmıştır.

Uluğ Bey'in ölümünden sonra Rasadhanesi faaliyetini durdurmuştur. Çünkü onun ölümünden sonra bu konuda ehliyetli olan kişiler Semerkand'ı terketmişlerdir. Örneğin, Ali Kuşçu, İstanbul'a gelmiştir. Kadızâde'nin oğlu veya torunu olan Meryem-Çelebi ise, Uluğ Bey'in eserlerine ancak açıklamalar yazmakla yetinmiştir.⁽⁷²⁾ İslâm ülkelerinde heyet bilimi, Uluğ Bey'den sonra bilim adamlarının yerini camilerde namaz vakitlerini tesbit eden ve takvim düzenliyen muvakkitler işgal etmişlerdir. Mısırlı Takiyuddin (doğ. 1526) İstanbul'a müneccimbaşı olarak gelip (1571), bir rasadhane kurduysa da, büyük bir

(69) Babür-Nâme, Beveridge yayını s.46.

(70) D'OHSSON, Histoire des Mongols, III, 264; ayrıca bu konuda Vasaf'ın sözlüğü için bk. Hind tab. s.52; ve Reşid ed-Din, Asya Müz. elyazma, a.566, s.393 a.Mir Islâma I (1912), s.87 ve Blochet, Int. s.88 (Farsça metin).

(71) Daha geniş bilgi için bk. C.A.Storey, Persian literature II. s.67.

(72) Brockelmann, GAL, II, 235.

veba salgını üzerine, rasadhanenin uğursuzluğu ileri sürülerek Kılıç Ali Paşa tarafından yıktırıldı (1579).

Uluğ Bey, ava da çok meraklı idi, avda vurduğu kuşların listesini tutmuştur. Devletşah, Uluğ Bey'in hafıza gücünü belirtmek için adı geçen listeyi kaybeden Uluğ Bey'in ezbere listeyi yeniden tanzim ettiğini, sonradan eski liste bulunduğu zaman aradaki farkın bir kaç sayıyı geçmediğini kaydetmektedir.⁽⁷³⁾ Bu tarzdaki bir kayıt, kuşlar üzerinde araştırma yapma ihtiyacından doğmuştur.

Uluğ Bey'in, dünyanın harikalarından biri sayılan⁽⁷⁴⁾ Rasadhanesi üzerinde biraz durmak gerekir.

Semerkant yakınında Kohik kıyısında kurulan rasadhanenin mimarı Ali Kuşçi idi. Uluğ Bey'in zengin bir yatırımla gerçekleştirdiği rasadhanede, Kâşânlı bilginlerle birlikte kendisi de çalıştı ve yeni astronomik aletler icat ettiler. Bu yeni aletlerle bulduğu takvim hesaplamalarının Batlamyus (Ptolémée)' unkiyle aynı olmadığını gördü. Batlamyus'un hesaplarında bulunduğu yanlışları düzelterek yeni bir hesaplama düzeni ortaya koydu, böylece Zeyc-i Cedit-i Sultânî (Yeni Sultani Takvim Cetveli) meydana geldi. Bu eser Vyüzyılın bütün astronomi bilgilerini kapsamakta ve dört kısımdan oluşmaktadır:

1. Takvim hesapları ve çeşitli çağlar.
2. Zaman bilgisi.
3. Yıldızların hareketleri.
4. Sabit yıldızların durumları.

Uluğ Bey'in bu eseri Avrupa'da büyük bir ün kazandı. İlk olarak Oxford'ta profesör John Greaves (latince Greaeuius), bilim dünyasının dikkatini bu eser üzerine çekti (1642-1648), ve lâtinceye yaptığı çeviri ile Avrupalı bilim adamlarının Uluğ

(73) Devletşah, s. 362, 18.

(74) BOUVAT, Essais sur la Cevilisation Timouride, s.319.

Bey'in buluşlarından yararlanma imkânlarını sağladı. Hyde adında başka bir Avrupalı, eseri yeniden gözden geçirerek lâtince olarak yayınladı (1665). Uzun bir aradan sonra, Şarp (Sharpe), Uluğ Bey'in eserinin açıklamalı latince çevirisini yayınladı (1767). Nihayet (1847-1853) tarihlerinde, Fransız bilgini SEDILLOT, orijinal metinle birlikte Fransızca çevirisini yayınladı.⁽⁷⁵⁾

Uluğ Bey'den başka, Timurlular döneminde, Orta Asya'nın yetiştirmiş olduğu bazı ünlü astronomlar, Avrupa literatürüne geçmiştir. Bunlardan biri Mîr Ali Şîr Nevâî'nin medresesinde müspet bilim dersleri veren ve bilimsel çalışmaları için Nevâî'den büyük destek gören Hoca Avhad Mustavfi'dir; diğeri ise Mahmûd Şah Kholcî adında bir bilginidir.⁽⁷⁶⁾ Ayrıca, şair, ressam, müzik üstadı olarak isim yapmış Ali Şîr Nevâî kendisi de birçok bilim dalında olduğu gibi Astronomi alanında da verimli çalışmalar yapmıştır. Ancak, bu döneme kadar dünya tarihinin tanıdığı en güçlü astronom kuşkusuz Uluğ Bey'dir. Asya tarihi ve coğrafyası uzmanı Fransız elçi Fernand Grenand, Uluğ Bey için şöyle diyor: "Ruh ve zekâ bakımından şayanı dikkat bir insandı, usta bir şair, bir din adamı, yüksek bir matematikçi idi."

Uluğ Bey'in, her çeşit bilim ve sanatın eğitim ve öğretimine verdiği önem, birçok kaynaklarla zamanımıza intikal ettirilmiştir. Bu kaynaklardan önemli bir vesika Giyaseddin Kâşânî'nin, Tahran Sipehsalar Câmii Kütüphanesinde 1916 numaralı bir mecmua içinde bulunan mektubudur.⁽⁷⁷⁾ Mektubun hangi tarihte yazıldığı kaydedilmemiştir. Yazarın babasına gönderdiği ve ona, Semerkant'ın bilimsel etkinlikleri konusunda ayrıntılı

(75) SEDILLOT, Prolégomènes, Paris, 1853, Uluğ Bey'in eseri hakkında ayrıca bk.: VAMBERY, Gesch. Bochara's, II, s.9-10; BROWNE, age., s.386; 508; BELIN, Notice...Journal Asiatique, 1861. XVII, s.223 vd.

(76) SEDILLOT, age., I, s.CCXXXII.

(77) Adı geçen mektup için bk.: Aydın Sayılı, Uluğ Bey ve Semerkand'daki ilim faaliyeti... Ankara T.T.K., 1960; ve E.S. Kennedy, A Letter of jamshîd al-kashî to his father, Orientalia, cilt 29, 1960, s.191-213.

malûmat verdiği ve belgede Uluğ Bey'in yaptırdığı rasadhane inşaatının durumunu da belirttiği göz önüne alınırsa mektubun tarihini 1420 yılları civarı olarak tesbit edebiliriz.

Uluğ Bey devrinin Semerkant kenti, eğitim ve öğretim açısından başlı başına, bilim ve sanat olayları dizisinin kavşak noktasıdır. Adı geçen mektubun bir özeti⁽⁷⁸⁾ bize bu konuda ışık tutacaktır:

Kâşânî, kendi memleketi olan Kâşân kenti ile Semerkant'ın bilimsel anlayışını karşılaştırmakta ve şöyle demektedir: "Kâşân ve dolaylarında çeşitli ilim dallarının her biri için o dalda bilgi sahibi olmak iddiasında olan bir iki kişi bulunur ve bu gibi kimseler böyle bir bilgiye sahip olmasalar da kendilerini sevenler onların iddialarının doğruluğuna inanır ve gerçekten bu dallarda bilgili de olsalar bazı kimseler onların bilgisini inkâr ederler. Böylece işin gerçeği kimsece bilinmez. Halbuki Semerkant bölgesinde durum hiç de böyle değil... Çünkü, bir defa, Allah'a ve nimetlerine şükürler olsun ki yedi iklimde hükmü geçen İslâm padişahı bilgin bir insandır."

Uluğ Bey'in bilimsel gücünden ve yeteneklerinden bahsederken, "bu sözü nezaket gereği söylemiyorum" diyerek gerçekleri yansıttığını ifade etmekte ve şöyle devam etmektedir: "Matematiğin çeşitli dallarına gelince, bunlarda büyük maharet kazanmış ve bu mahareti o dereceye erişirmiş bulunuyor ki, birgün atla dolaşırken, sekizyüz onsekiz yılının recep ayının onu ile onbeşi arasındaki bir pazartesi gününe rastladığı bilinen bir tarihin güneş yılına göre senenin hangi gününe isabet ettiğini bu bilgiye dayanarak zihni hesaplama bulmak istedi, bu maksatla, at üzerinde, güneşin o güne tekabül eden boylamını iki dakikaya varan ayrıntılı sınırına kadar hesapladı ve attan inince sonucu bana sordu.

Zihnî hesapta bazı miktarları akılda tutmak ve hesap netice-

(78) Bu mektup Aydın Sayılı'nın yayınından özetlenmiştir. Farsça metin, Türkçe ve İngilizce çeviri ile beraber bk. age., s.55-110.

lerini bunlara dayanarak çıkarmak gerekir. Halbuki hafızada bir yetersizlik mevcuttur. Bu sebeple, vâkıa sonucu derece ve dakika cinsinden (doğru olarak) çıkaramamış, derece ile yetinmişti. Fakat bunu günümüz insanları arasında hiç bir kimse yapamaz, zihnî hesapta bu derece maharet kimseye nasip olmamıştır.”

Uluğ Bey'in zihinsel ve bilimsel yetenekleri bu şekilde belirtildikten sonra, öğretimi nasıl sürdürdükleri, hangi kitapları kaynak olarak kullandıkları konusunda bize bilgi vermektedir.

Bu bilgilerden, derslerin sadece, bir hoca tarafından anlatılarak, öğrencilerin dinlemesi şeklinde olmadığı, derslerin seminer tarzında yapıldığı, konuların açıklığa kavuşturulmasına hocalar kadar, öğrencilerin de katkıda bulundukları ortaya çıkmaktadır:

“Derslerin takrirleri bitip tartışmalara geçilince, her defasında, Allah'ın niyeti ve siz efendimin (babasını kastetmektedir) emeklerinin feyzi ile, ben de tartışmalara katıldım ve bunu büyük bir başarı ile yaptım. İncelemeleri sırasında dikkatlerini çekmemiş olan bir kaç noktaya işaret ettim, yerinde tenkitler yaptım ve konunun bazı inceliklerine temas ederek bunları açıkladım. Öyle ki, hepsi de hayretler içinde kaldı.”

Bu ifadelerden anlaşılacağı gibi, dersler, önce takrir yöntemi ile, bir hoca tarafından anlatılıyor, daha sonra derste bulunan öğretmen ve öğrenciler konunun tartışılmasına geçiyorlar. Derslerde, bazı kitapların izlendiği ve hoca tarafından bu kitapların açıklandığı, daha sonra gerekirse öğrencilerin görüşlerini ortaya koydukları anlaşılıyor. Bazen, öğretmenin çok ayrıntılı ve açık olarak meseleleri çözümlediği, artık eklenecek bir şey bulunmadığı durumlar da oluyor. “Matematik ilimlerinde kendisinin (Uluğ Bey'in) çok derin mahareti var, astronomide geçerli usullerin ispatlarını çok güzel yapar ve kurallar çıkarmasını gereği gibi bilir. *Tezkire* (Nasîruddîn-i Tûsî'nin eseri) ve *Tuhfe* üzerinden o kadar iyi ders veriyor ki buna hiç bir katkı tasarlanamaz.”

Derslere katılan öğrenciler, belirli konuları hazırlamayı üzerlerine almaktadırlar. Hazırladıkları bu konuları, bu gün batı üniversitelerinde görüldüğü gibi tebliğ (exposé) halinde sunarlar: “İki kişi *eşkal-i tesis* (Öklid'in ana teoremleri) üzerinde yazdıkları birer eseri yarıya getirmiş bulunuyor, bir kişi *Tecnis'i Hesab'a*⁽⁷⁹⁾ bir açıklama yazıyor, bir başkası da *hataeyn* (çift hata) meselesine geometrik ispat üzerinde bir risaleyi sona erdirmiş durumda. İçlerinde en bilginleri olan Kadızâde-i Rûmî⁽⁸⁰⁾ ise *Şerh-i Çağmînî*⁽⁸¹⁾ ve *Şerh-i Eşkâl-Tesis*⁽⁸²⁾ adlı eserlerini yazmış bulunuyor. Münecimler ve hesaplama uzmanları da çok sayıda mevcut.”

Hükümdarın, bütün işleri arasında, sık sık derslere katıldığı anlaşılmaktadır: “Ulu Başbuğ birkaç günde bir derslerde hazır bulunuyorlar ve huzurlarında matematik ilimler üzerinde ders verilmesini tercih ediyorlar.”

Semerkant medreselerinde müsbet bilimlere büyük önem ve öncelik verildiği, bunun devlet eliyle desteklendiği görülmektedir.

Medreselerde, derslerin ciddi bir şekilde izlenmesi ve ele alınan bilimsel konulardan mutlaka sonuç alınması için bizzat hükümdar ilgilenmektedir. Kâşânî mektubunda bu hususu bize şu şekilde yansıtmaktadır:

“Benim buraya gelişimden önce bir takım meselelerde güçlüklerle karşılaşmış ve uzun münakaşalara girilmiş, fakat üzerlerinde durdukları bu meseleleri çözmeyi başaramamışlardı. Ör-

(79) Burada söz konusu olan Tecnis-i Hesab, bilginlerden Ebû Tahir el Secavendî'nin eseridir. Bk.GAL.I. s.379, Supl., C.I s.651.

(80) Rumî deyiimi Osmanlı bilginleri için kullanılır.

(81) Çağmînî'nin El-mûlahhas fil-Hey'e adlı bir astronomi eseri vardır bk. İsmail Paşa (Bağdatlı) Hadiyyat al-Arifin, C.II, s.410.

(82) Bu kitap, Muhammed İbn Eşref es-Semerkindî'nin Eşkâl-tesis adlı eseridir. Bak. Kâtip Çelebi, Keşf ez-zunûn, (MEB.Yay.); Bağdatlı İsmail Hakkı Paşa, Hadiyyat al-Ârifin Kadızâde bu esere bir Şerh yazmıştır. Bk. Suter, Die Mathematiker und Astronomen der Araber und Ihre Werke, Kopenhagen, 1900.s. 175.

neğin, çapı bir gez olan bir usturlâb yaparak rasatla bilinen bin yirmi iki sabit yıldızın hepsini üzerine tesbit etmek istemişlerdi. Bu yıldızların meridyen tranzitlerinin metâllilerine (metal-i mermer teriminin tarifi *Zîc-i İlhanî*'de verilmektedir) ihtiyaç vardı. Bütün hesaplama uzmanları a birlikte çalışmaları emredilmişti. Yüzelliye yakın sabit yıldız vardı ki, onların anladığı şekilde *Zîc-i İlhanî*'de verilen yöntemle işlemleri yapılırca bunların yerleri doğru çıkmıyordu.

...Hükümdar Hazretleri, matematikçilere, geometri kanunlarına dayanarak meselenin incelenerek açıklanmasını emir buyurmuşlardı.”

Netice olarak, Kâşânî, Uluğ Bey'in de hazır bulunduğu matematikçi ve astronomların toplantısında bu meseleyi çözümlüyor ve tezini ispat ediyor.

Bu örnek bize, Semerkant medreselerinde kolektif bir çalışma olduğunu, bilimsel bir sorunun çözüme ulaştırılması için bir çok bilginin bir araya gelerek, verimli bir çalışma sistemi ortaya koyduklarını göstermektedir.

“Hulâsa, hangi ilim dalını alırsak alalım, o fen erbabının çoğu burada toplanmış bulunuyor ifadesi, Semerkant'ın gerçekten bir bilim merkezi haline geldiğini açıklamaktadır.

Semerkant'ta, hükümdar başta olmak üzere güçlü bilim adamları bulunduğundan, bilim adına madrabazlığın imkân dışı olduğu ve ispat sistemine dayanan bir yönetimin buradaki medreselerde geçerli olduğunu göstermesi bakımından Kâşânî'nin şu cümleleri ilginçtir: “*Ulu Hakan ilim adamı olduğu ve ilme vukûfu son derece derin olduğu için, ayrıca ilim adamları da çok sayıda mevcut bulunduğundan burada bir mesele bir defa ispatlanınca, daha önce başka türlü konuşmuş olan kimseler, konuyu anlayamayanların gözünü boyamak için inatçılık edip birtakım kusurlar bulmak iddiası ile işi uzatamaz. Çünkü ilim adamlarının en seçkinleri burada hazır bulunuyor.*”

Uluğ Bey'in başkanlığında yapılan bu bilimsel çalışmaların, çok kalabalık ve seçkin bir grubun kolektif araştırmaları niteli-

ğinde olduğu anlaşılmaktadır. Mektuptan anlaşılan araştırma yöntemi, bugün en modern üniversitelerin veya uluslararası bilim kongrelerinin izledikleri yönetime benzemektedir. Ele alınan konular ise tamamiyle müsbet bilimlerin konusudur. Matematik araştırmaları başta gelmektedir.

Matematik Öğretimi

Orta Asya kentlerindeki medreselerde matematik öğretimi-ne, özellikle önem verildiğini görmekteyiz. Timurlular döneminde yazılmış matematik kitaplar, daha ziyade Ali Şir Nevâî'nin Herât'taki kütüphanesinde ve Uluğ Bey'in ise dünyanın en zengin kitap koleksiyonunu toplamaya çalıştığı Semerkant'taki kütüphanesinde toplanmış idi.

Uluğ Bey kendi çağının ünlü matematikçileri arasında isim yapmıştır.⁽⁸³⁾ Geometri uzmanı olarak **Kuvâmeddin** adında bir bilgin Sultan Şâhrûh'tan yakın ilgi ve destek gördü. Semerkant medreselerinin yetiştirmiş olduğu Azarbeycanlı **Fethullah** (ölm. 1453) ilâhiyat, gramer ve mantık alanlarında olduğu gibi matematik konusunda da birçok eser bıraktı. Daha sonra Osmanlılar ülkesine giderek Kastamonu kentine yerleşti ve orada öldü.⁽⁸⁴⁾ Oğlu **Fethullahzâde**, babasının kitaplarına açıklayıcı ilâveler yaparak, matematiğin gelişmesine büyük katkılarda bulundu.⁽⁸⁵⁾

Tıp Öğretimi⁽⁸⁶⁾

Göçebe kültürünün temsilcileri olarak tanınan Türklerin bitki ve hayvan türleri üzerinde geniş bilgiye sahip olmaları, bunla-

(83) BOUVAT, Lucien, Essai... s.250.

(84) Bağdatlı İsmail Paşa, Hadiyet al-Arifin İst. 1951 C.I, s.815.

(85) BOUVAT, age., s.250.

(86) Türklerde tıp öğretimi ve uygulaması için bk. ÜNVER A.Süheyl, Beş asırlık tıbbi bir kitabımız (Cerrahnâme), Belediye mecmuası 1832, n.79.

— Aynı yazar, Kitabül Cerrahiye-İlhaniye (Fransızcası ile beraber) Tıp Fakültesi mecmuası, 1932, n 9-12.

rı, insanlara yarar ve zarar vermeleri açısından deneyden geçirmeleri doğaldır. İnsanların çevreyi tanıması ile tıbbın gelişmesi arasında yakın bağlantı vardır. Hayvanların evcilleştirilmesine öncülük eden göçebe kültürü, bitkilerin de kullanılması yerlerini, ne işe yaradıklarını, hangilerinin yendiğini, hangilerinde de ilaç niteliği bulunduğunu çağlar boyunca, edindikleri tecrübelerle tesbite çalışmışlardır.

Ayrıca, insanlık düşünce tarihi boyunca, insanı en çok meşgul eden olayların başında, onun hayat düzenini sarsan hastalıklar ve nihayet hayatına son veren, sırrını bir türlü anılamadığı ölüm olmuştur. Hayat iksiri (âb el-hayat) denen ve insanı ölümsüzleştirebileceği kabul edilen efsanevî hayat suyu, ölüm karşısındaki güçsüzlüğe karşı insanın zihinsel ürünüdür.

Ölüme çare bulunmamış⁽⁸⁷⁾ fakat hastalıklar, her çağda, şu veya bu şekilde sürekli olarak tedavi edilmeye çalışılmıştır.

— Aynı yazar, Öztürkçe kelimelere dair, Şerafeddin Cerrahnamesi. Tedavi Seririyatı, 1932 N.8.

— Aynı yazar, Sur un manuscrit médical illustre du XV. siècle, Comptes rendus du IX. Congrès Int d'Histoire de la medecine Bucarest, 1932.

— Aynı yazar, Öztürkçe kelimelere dair, Şerefeddin Akra-badin eseri. Tedavi Seririyatı, 1922, n.9.

— Aynı yazar, Şerefeddin Sabuncuoğlu, Kitabül Cerrahiye-İlhaniye, İstanbul, 1939.

— Aynı yazar, The Origins of History of Turkish Medicine, İstanbul 1958. Galip Ata, Evolution de la medecine en Turquie, Bull. Soc.Fr. d'Histoire de la medecine, İstanbul 1932, s.445. GROUSSET, R., L'Empire des steppes, Paris, Payot, 1939. SAYILI, A.M., Turkish Medicine, İsis, 1936, Vol. 26 s.403-414. ŞEH-SUVAROĞLU, Fatih Mehmet Zamanında Tıp, Bilgi, 1957, C.II, s.18-20. BLOCHET, Catalogue des manuscrits turcs de la Bibliotheque Nationale, Paris, 1933 t.II, s.34.

BLOCHET, Les enlumineures des manuscrits orientaux-turcs, arabes, persans de la Bibliothèque Nationale, Paris, Ed.de la Gazette des Baux Arts, 1926 2 Vol., 163 sayfa 120 fig. ABU'L QASIM, La Chirurgie d'Abulcasis, Fran.çeviren L. Leclere, Paris, J.B. Baillière, 1861, (342 sayfa).

BOUVAT, Lucien, Essais sur la Civilisation Timouride, J.A. 1926 s.250-251 HURD P ve GRMEK M.D., Le premier Manuscrit Chirurgical turc de CHA-RAF ED-DİN (1465) et illustre de 140 miniatures, Paris 1960.

(87) "Her nefis ölümü tadacaktır" (Ankebut suresi, âyet 57).

Hastalıkların nedeni değişik şekillerde algılanmış, bazen doğa olayları neden gösterilmiş, bazen kötü ruhlar sorumlu tutulmuş, bazen gerçek nedenlere kadar varılmış, her defasında kullanılan tedavi yöntemleri değişik olmuştur: Ezgiler düzenlenmiş, ilahiler bestelenmiş, danslarla kötü ruhlar uzaklaştırılmaya çalışılmış veya heykeller yapılmış, insanın korunması için kötü ruhların dikkatleri bunların üzerine çekilmeye çalışılmıştır. Bu yolda geniş bir literatür, üstün sanat eserleri ve zengin bir kültür oluşturulmuştur.

Burada tartışmasız kabul edilecek nokta, sürekli bir gelişimin sağlanmış olması ve bugünkü tıp biliminin başarısını, bütün çağlardan beri adım adım yapılan her çeşit deneylere borçlu olmasıdır.

Orta Asya Türklerinde, ilkel tıbbın gelişmesine Şamanizmin katkısı büyük olmuştur⁽⁸⁸⁾, ancak bu konuda fazla bilgimiz yoktur. Son iki yüzyılda Orta Asya'da gerçekleştirilen kazılardan Uygur Türklerine ait bazı tıp elyazmaları bulunmuştur. Özellikle Turfan kentinde Von LE COQ'un bulduğu yazmalar Türklerin tıp bilimindeki yeri hakkında bize ışık tutmaktadır.

Sözünü ettiğimiz, Uygur Türkçesi ile yazılmış elyazmalar 1930-1932 tarihlerinde R.Rahmeti ARAT tarafından incelenerek, Orta Asya tıp anlayışı ile Anadolu halkının bu konudaki anlayışı arasında benzerlik ve bağlantılar saptanmaya çalışılmıştır.

Uygurca yazmalar üç tomar kâğıt halindedirler; herbiri üzerinde insan vücudunun şemasını gösteren anatomik diagramlar bulunmaktadır. HUARD, bunlarla, Çin ve Tibetlilerin yöntemleri arasında benzerlikler bulmaya çalışır.⁽⁸⁹⁾

Bir Orta Asya devleti olan Timurlular, atalarının bıraktıkları bilim ve kültür mirasına sahip olmuşlardır. Timurlularda tıp bi-

(88) HUARD, Pet GRMEK, le premier manuscrit chirurgical turc, s.29.

(89) HUARD, age., s. 29.

liminin gelişme göstermesi ve bir çok hekimler yetiştirmiş olmaları, geçmişten soyutlanamaz.

Timurlular döneminde tanınmış hekimlerden Mahmûd (Mehmet Oğlu) **Dilşâd Şirvânî** Azerbeycanlıdır. Önce Orta Asya tıp okullarında dersler verdi ve doktorluk yaptı. Tıp konusunda birçok eserler yazdı. *Tıp Hulasası* ve *Kemal-Nâme* adlı kitapları Manisa-Muradiye kütüphanesinde bulunmaktadır. Kitapların üzerindeki yazılmış tarihi, Hicri 841 (1437-38)'dir. Bu tıp uzmanı, daha sonraları Anadolu'ya geçmiş ve Osmanlı ülkesinde bilimsel çalışmalarını sürdürmüştür.⁽⁹⁰⁾

Babür'ün Herat'ta inşa ettirmiş olduğu tıp medresesinde ders vermek üzere, Horasan'dan, **MEVLÂNÂ YUSUFİ** adında yetenekli bir hekim davet edilmiştir. *Babür-Nâme*, bu hekimi ve Babür'ün aynı zamanda veziri olan Hoca Nizameddin Halife'yi ünlü doktor olarak tanıtmaktadır.⁽⁹¹⁾

Hüseyin Baykara ve Ali Şir Nevâî'nin hizmetinde bulunan ve isim yapmış bir doktor **Abdul Hayy**'dir.⁽⁹²⁾ Hem hekimlik yapmış hem doktor yetiştirmiş bu kişi hakkında fazla bilgiye sahip değiliz.

Ali Şir Nevâî, *Mahbûbul kulûb*⁽⁹³⁾ adlı eserinde tıp mesleğine yer vermiş meslekî bilgiden başka bir hekimde bulunması gereken nitelikleri şu şekilde açıklamıştır: "Bir hekimin görevini tam olarak yapması için bilgi yeterli değildir, bir hekimin herşeyden önce insancıl olması, hastalarına güvence vermesi, onların vücuduna olduğu kadar ruhsal durumlarına da ihtimam göstermesi gerekir. Bilimle birleşmiş iyilik, Hz.İsa'nın mucizeleri gibi mucizeler meydana getirir ve "Gençleştiren su kaynağı"nı⁽⁹⁴⁾ gerçek yapar. Fakat, insancıl olmayan hekimin bilgisi

(90) Yusuf Bey veziroff, *Revue du monde musulman*, 1922, L, s.113-114.

(91) Babür-Nâme, BEVERIOGE'in Fran.çev.II, s.860 vd.

(92) BOUVAT, L., age., s. 251.

(93) Ali Şir Nevâî, *Mahbûbul-Kulub*, İstanbul t., s.29

(94) İnsanın gençliğini sürdüren tılsımlı bu suyun bulunduğuna bağlanan inancı kastetmektedir.

ne kadar fazla olursa olsun, o bir cellad olmaktan başka bir şey olamaz. Babür kendi döneminde tıp biliminin gelişmesi için büyük çaba göstermiş, bu konuda imkânlar sağlamıştır. (bkz. Babür).

Uluğ Bey her türlü bilimsel araştırmaların kurucusu ve destekleyicisi olmaktan daha öteye, kendisi de bir araştırmacı idi. Çevresine, **Buharalı Hoca İsmet, Barandak, Rustem Khor-gânî, Tâhir Alûverdî** gibi şairleri toplamıştı, fakat kendisinin yazdığı şiirler, saraylarda, toplantılarda zevkle okunuyordu.

Sadece tarih bilginlerini teşvik etmekle kalmadı, kendisi de bu alanda değerli eserler verdi. Cengiz HanlığındaDört Ulus "*Ulus-ı Erbaa Çingizi*" adlı tarih kitabı onundur.

Uluğ Bey'in 1437 yılında Türkçe olarak yazdığı "*Yıldızların Katalogu*" adlı astronomi kitabı, sonra Farsçaya çevrildi. Bu kitap, Edward Balknobel tarafından yayınlandı (Catalogue of stars...Waschington, 1917).

Uluğ Bey dünyanın en büyük kitap koleksiyonu yapanlar (bibliophil) arasında sayılmaktadır. "Avrupa'nın ünlü bibliophil'lerinden Bourgogne dükünü ve Kral René Anjon'yu geride bıraktı."⁽⁹⁵⁾

Sultanlar, medreselerinde bulunan müderrislerin yazmış oldukları kitapları, yazıyı sanat haline getirmiş olan hattatlara çoğalttırarak ve çoğu kez ressamalara, tezhip (süsleme) yaptırarak kütüphanelerine koyarlardı. Bir yandan da dış ülkelerden bilimde ün salmış kişilerin kitapları veya çok eskiden yazılmış klasik kitaplar toplatılır veya satın alınarak halka açık kütüphanelere yerleştirilirdi.

Yukarıda değindiğimiz, Uluğ Bey'in Dört Ulus Tarihi bu şekilde yazılmış ve hattatlar tarafından çoğaltılarak Uluğ Bey'in

(95) BOUVAT, age., s.253; MARTIN, M.F.R., *The Miniature Painting and Painters of Persia, India and Turkey*, London, 1912,I, 35-36, ayrıca bk. BROVN, age., 394-397; bk.Hondemir'in *Habib es-Siyer* adlı eseri Tahran ve Hindistan'da Basılmıştır ve British Museum elyazma, Add.190 numarada kayıtlıdır.

kütüphanesine konulmuştur. Kitapta adı geçen dört devlet **“Büyük Yurt” Altın Ordu** (Cuciler devleti), Hülâgu’dan sonra gelen, onun torunlarının yönetiminde bulunan **İran** ve nihayet **“Çağatay Devleti”** dediğimiz Orta Asya Türk devletlerini içeren ülkelerdir. Bu ülkeler hakkında geniş bilgi veren bir çok kitap günümüze kadar ulaşmamış, günümüze kadar ulaşan kitapların da büyük bir kısmı henüz elyazma durumundadır. XIX.yüzyıldan itibaren Batı Avrupa ülkeleri ve Sovyet şarkiyatçıları Türk kültür tarihi konusunda kapsamlı araştırma yapmışlardır (bak kaynakça,) fakat bu araştırmaların çok az bir kısmının Türk okuruna aktarılabilirdiğini vurgulamak gerekir.

Yukarıda adı geçen Uluğ Bey’in *Dört Ulus kitabına* gelince, bu kitabı Uluğ Bey’in tek başına yazmadığı ve bunun kolektif bir eser olduğu HONDEMİR’in ifadelerinden anlaşılmaktadır.⁽⁹⁶⁾

Hüseyin Mirza Baykara Dönemi

Timur’un torunu şeyh Ömer’in oğludur. Herat’ta doğdu (842/1438). Baykara lakabını dedesinden⁽⁹⁷⁾ almaktadır. Siyasette fazla başarılı olduğu söylenemez, fakat sanatta, edebiyatta, bilimdeki başarıları ona büyük bir ün kazandırdı. Siyaset alanında beklentilerine ulaşamayınca kendisini müzik, dans ve eğlenceye bıraktı. Ancak bu eğlenceler onun sanatkâr ruhunu olumlu yönde etkiledi. Müzikteki yaratıcı kabiliyeti, resim ve yazı sanatında da kendisini gösterdi. Herat’ta kurduğu kütüphane ve burada yönlendirdiği bilimsel araştırmalarla Herat kentini bir bilim merkezi haline getirmiştir.

(96) HONDEMİR, Habib es-Siyer, Tahran, III, sa.4, ayrıca: Barthold-Uluğ Bey Zamanı sa. 115.

(97) Küçük yaştan itibaren dedesi Baykara’nın yanında yetiştiği için, ona Baykara’nın Hüseyini diyorlardı, zamanla bu deyim Baykara olarak kendisine lâkab oldu.

Şair Molla Câmi, Hatifî, Hilâlî, Ali Şir Nevâî, Ressam Behzad, Şah Muzaffer, Bennâî (Binâî), Envarî, Hoca Ubeydullâh Ahrâr gibi şair ve tasavvuf erbabı Hüseyin Baykara’nın sarayında ünlü Ali Şir Nevâî’nin çevresinde özgür ve rindâne bir meclis oluşturuyorlardı. Hüseyin Baykara yönetimin üst görevlerine atadığı kimseleri de bu gibi entellektüel sınıftan seçiyordu. Nitekim *Mecâlisü’l-Uşşâk*’ın yazarı Emir Kemalü’l-din Hüseyin, sadâret makamına getirilmiştir. *Mecâlisü’l-Uşşâk* (âşıkların meclisi) adıyla Baykara’nın da bir kitabı vardır, 1899’da basımı yapılan bu kitap minyatürlerle süslenmiş ve murasavvıfların hayat hikâyelerini içerir. Ayrıca bir divanı (*Risâle-i Sultan Hüseyini Baykara*) bulunmaktadır. Şiirleri Türkçe (Çağatay lehçesi) ve Farsça yazılmıştır.

Baykara, hem minyatür ustası, hem de büyük bir hattatdır. Avrupa’da resim neyse, müslüman ülkelerde minyatür ve yazı sanatı odur. Sanatkâr yazı, çizgi ve motiflerle iç dünyasını yansıtmaya çaba göstermiştir.

Bir bilim adamımız⁽⁹⁸⁾ Türk yazı sanatını incelerken yazının yapılmasında, kullanılan mürekkep, boya, yaldız, kalem, fırça vs. yazının fiziği; harflerin geometrik olup olmaması, bitişik olup olmaması, dümdüz bir çizgi üzerine dizilmiş olup olmaması vs. yazının anatomisi, el, kalem hareketleri, bu hareketlerin meydana getirdiği parçaların grafik durumları yazının fizyolojisini oluşturur. Grafologlar yazıları inceliyerek bu yazıların nasıl bir oluşumun şursuzluk alanına dek kök salan, nasıl ruh özelliklerinin eseri olduğunu ortaya koymaya çabalarlar. Eski deyimle *“uslûbu beyan aynıyle insandır”* denir. İşte yazının psikolojisi, her toplumun kendine göre, düşünüş, anlayış, duyuş ve bir kamu vicdanı vardır, yazı bundan etkilenir. Sanatkârlar ne kadar yaratıcı olurlarsa olsunlar bir toplum içinde yaşarlar, toplumun sanatkâra yansımaları vardır, burada yazının sosyolojisi ortaya çıkar.

(98) Baltacıoğlu, İsmail Hakkı, Türklerde yazı sanatı, Ankara, 1958, sa. 11, 12,13.

Türk sanatkârlarına göre yazı, sürrealist bir resimdir. Picaso'nun tablolarındaki insanlar gibi. İşte Hüseyin Baykara'nın kendisini adadığı ve hayatını yansıttığı sanat bu tür yazı sanatıdır.

Hangi yönden bakarsak bakalım bu aile (Timur oğulları), bilim ve sanat'la iç içe olmuş bir ailedir. Örneğin, **Büdeko Begim**'in oğlu **Kiçik Mirzâ**, önce sipahî iken, sipahîliği bırakıp kendisini bilimsel araştırmaya adanıyor.⁽⁹⁹⁾ Hüseyin Baykara "yaşı çok ilerlemiş ve sakalı ağarmış olduğu halde, hoş renkli kırmızı ve yeşil ipek elbise ve kara kuzu derisinden börk veya kalpak giyerdi. Bazan bayramlarda küçük, üç dilimli sarığını yamyassı ve biçimsiz sararak, kapkara tüyü takıp, namaza giderdi."⁽¹⁰⁰⁾ Bu açıklama devrin giyim modası hakkında az da olsa bir bilgi verebilir.

Hüseyin Baykara, her müslüman Türk hükümdarı gibi Hz. Peygamber'in soyuna karşı büyük saygı ve bağlılık duymuştur; tahta geçtiği zaman hutbede 12 imamın adını okutmayı tasarlamışken, bazı dinsel ayrılıkçı grupların bunun ehli sünnet ve cemaat mezhebinin aleyhine kullanacakları endişesiyle Ali Şir Nevâî'nin de uyarısı üzerine bundan vazgeçmiştir.

Bu hükümdarın şanssız bir yönü içkiye mübtela olmasıdır. Bu iptilânın hükümdar düzeyinde kalmayıp, "oğulları, sipahî ve şehir ahâlisi hepsi bu vaziyetle"⁽¹⁰¹⁾ içkiye, belki de uyuşturucu maddelere tutkun olmaları Timurlu ailesinin yıkımını hızlandırmış olabilir.

Hüseyin Mirzâ Baykara, şair ruhlu ve Hüseyinî mahlası ile şiir de yazan bir kişidir. Şiirleri Türkçedir. Özel hobileri; koç bes-

(99) HONDEMİR, Habîb es-Siyer, Tahran III, sa.4. Ayrıca bkz. BARTHOLD, Uluğ Bey zamanı, sa.115.

(100) Devletşâh, (Brown yayını, sa. 373-74; Bouvat, age.; Quatremère, Notices...XVI; Hafız Abrû, elyazma Oxford, Bibliotheca Bodleiana (Elliot 422). İ.A. II, sa.401.

(101) Babür-nâme, Beveridge, f.163 b; Bouvat, age, sa. 209 vd.

lemek, güvercin oynatmak ve horoz döğüştürmek gibi garip hareketlerdir.

Sultan Hüseyin Mirzâ Baykara'nın zamanı garib bir zamandı. Horasan ve bilhassa Herat şehri, fazilet ehli ve eşsiz adamlarla dolu idi. Bir iş üzerinde uğraşan herkes, o işi en yüksek dereceye çıkarmak gayreti ve arzusu ile çalışıyordu.

Bu dönemin ileri gelen bilim ve sanat adamlarından bazıları şunlardır:

Ali Şir Nevâî, Mevlânâ Abdurrahman Câmî, Şeyhulislâm Seyfeddin Ahmet (Şafii mezhebinden), Mevlânâ Şeyh Hüseyin, felsefe, mantık ve kelam konularında tanınmıştır.

Molla-zade Molla Osman, Uluğ Bey zamanında 14 yaşında iken ders verdiği için molla mâder zâd (anadan doğma bilgin) diye anılmıştır. **Mir Murtaza**, felsefe ve cedelde geniş bilgi sahibi idi. **Molla Mesud Şîrvânî, Abdülgafûr Lâr, Nefahat**'a şerhi vardır. **Mir Cemaleddin Muhaddis**, hadis bilimi konusunda uzmandı. **Mir Abdullah Meşhedî**, gramerde uzmandı. Kadı ihtiyar, hukukla ilgili bir risâlesi vardır. **Mir Muhammed Yusuf** (Şii bir bilgindir).

Şairler:

Emir Süheylî, korkulu şiirler söylerdi, hatta Câmî'in yanında bir şiirini söylediği zaman, Molla Câmî ona, sen şiir mi söylüyorsun, yoksa adam mı korkutuyorsun? demişti.

Hasan Ali Celâyir, Hoca Abdullah Mîr Vahid, Emir Kemaleddin Hüseyin Gâzümgehi Baykara'nın sadarazamı oldu, *Mecalis'ül-Uşşâk*'in⁽¹⁰²⁾ yazarıdır.⁽¹⁰³⁾ Baykara zamanında, tartışmasız en büyük şair Molla Câmî'dir, Arapça ve Farsça yaz-

(102) Mecalisü'l-Uşşâk, Ayasofya Kütüphanesi 4238 numarada kayıtlıdır. Ayrıca bk. Vambéry, Cağataisch Sprachstudien, sa. 141-143.

(103) Köprülü, İlk Mutasavvıflar. sa. 123.

miştir. Türkçe yazarlardan ise, bilindiği gibi Ali Şîr Nevâî'dir.

Diğer önemli bir şair **Hüseyin Ali Tüfeyli Celayir. Asafî** ve **Bennâ**'de bu devrin şairlerindendir. Diğerleri **Seyfi Buharî, Abdullah Mesnevigûîf, Mir Hüseyin Muammâî, Molla Muhammed Bedahşi, Yusuf Bedîî, Ahî, Muhammed Sâlih, Şeyh Hüseyin Kâmî, Hilâlî, Ehlî.**

Ünlü hattatlardan en tanınmış: Ali Şîr Bey için bir çok kitap istinsah (kopya) eden **Ali Meşhedî**'dir.

Ünlü ressam: Behzat, Şeyh Muzaffer, ünlü musikişinaslar: **Hoca Abdullah Meruârid**, kanun çalardı. **Kul Muhammed Üdî**, kitare çalardı ve kitareye üç tel daha ilâve etmiştir. **Şeyhi Nâhidi**, udu ve kitareyi iyi çalardı. **Şah Kuk Gicekî**, Irak'tan Horasan'a gelip saz meşkederek ün kazandı. **Hüseyin Üdî**, ud çalardı. Bestekârlardan en tanınmış **Gulâm Şadî**'dir. **Mir Azû**, saz çalmazdı, sadece bestekârdı. Bennât de sadece bestekârdı. Diğer ilginç bir kişi hem müzisyen, hem de pehlivan olan **Muhammed Bû-Said**'dir. ⁽¹⁰⁴⁾

Hüseyin Baykara'nın bilinen divanları: ⁽¹⁰⁵⁾

1. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde TY.1977 numara-
da kayıtlı nüsha. Hicri 900 tarihinde Herat'da yazılmış olup 135
gazeli ihtiva eder.

2. Londra'da British Museum'da Or. 3493 numarada kayıtlı
nüsha. Bu nüsha H.Baykara divanından seçilerek sarayın gözde
hattatı Sultan Ali el Meşhedî'nin nefis nestaliki ile yazılmıştır.

3. İst. Ayasofya Kütüphanesinde 3913 numarada kayıtlı iken,
Türk ve İslâm Eserleri Müzesi Kütüphanesine nakledilmiş olan
nüsha.

(104) Devlet Şâh (Brown yayını, s. 373-4; BOUVAT age.,; Quatremère, Notices... XVI, I-Hafız Abrû-elyazma Oxford, Bibliotheca Bodleiana (Elliot 422). İslâm Ansiklopedisi. II, s.401; BABURNAME-Beveridge,f.163 b. BOUVAT, Essai sur la civilisation Timouride, Paris, 1926, s.209 v.d.

(105) ERTAYLAN, Hikmet, Divan-ı Sultan Hüseyin, İstanbul, 1946. Ayrıca bk.Türk Dünyası El Kitabı, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1976.

4. Paris'te Bibliotheque Nationale'de mevcut minyatürlü nüsha Herat'da Hicri 930-933 yıllarında yazılır.

5. İstanbul Ayasofya Kütüphanesinde 3911 numarada kayıtlı, Hicri 950'de Herat'da Kasım Ali tarafından yazılmış nüsha.

6. İstanbul Fatih Kütüphanesinde 3806 numarada kayıtlı nüsha 141 gazel ihtiva etmektedir.

7. İstanbul Fatih Kütüphanesinde 3807 numarada kayıtlı nüsha 143 gazel ihtiva etmektedir.

8. Londra'da British Museum'da Add 7929 numarada kayıtlı nüsha.

9. Londra'da British Museum'da Or 3379 numarada kayıtlı nüsha 144 gazel ile birkaç Matlû'dan ibarettir.

10. Leningrad Asya Müzesinde 292 numarada kayıtlı nüsha.

11. Leningrad Umûmî Kütüphanede 11617 numarada kayıtlı nüsha.

12. Türkistan Sabık Maarif Komiseri merhum şair Fitrat'ın Özel kütüphanesindeki nüsha.

13. Türkistan'da Merginan'da maarif sever bir zatın kütüphanesindeki nüsha.

14. Baku'da Azernesr'de 1926'da basılan nüsha.

15. Fatih Millet Kütüphanesinde 106 numarada kayıtlı nüsha.

BAYSUNGUR (1397-1433)

Gıyaseddin BAYSUNGUR, Timur'un torunu ve Şahrûh Mirzâ'nın oğludur. Hattatlık, resim, minyatür, müzik, edebiyat ve hatta İslâm dünyasında pek ilgi görmemiş heykeltraşlık gibi güzel sanatlara olan yeteneği, ilgisi ve bunları geliştirip ülkesinde yaygınlaştırması, sanatkârları himaye etmesi hususunda büyük bir üne sahip olan BAYSUNGUR, Herat'ta doğdu, daha genç yaşında iken aynı kentte öldü.

Kısa ömrüne rağmen, sanat konusunda dünya tarihine unutulmaz eserler bıraktı ve çığırılar açtı. Çok genç yaşta Tus, Nişabur, Esterâbad, Tebriz, Meşhed kentlerinin genel valiliği ve babasına naiplik gibi devlet görevlerinde bulundu. Devrin usulüne göre veliahtların da dış ülkelerde temsilci bulundurmaları Baysungur'a komşu ülkelerin siyaset ve kültürlerini izleme fırsatı verdi. Onu temsilen 1420-1423 tarihlerinde Çin'de bulunan ressam Hoca Gıyaseddin Nakkaş, kuşkusuz sanat alanında Baysungur'a ilham kaynağı olacak bazı veriler temin etmiştir. Timurluların kıyafetlerinde görülen ve resimlere konu olan Çin biçimi modalar, bu tarz etkilerin örnekleri olabilir.

Baysungur, kitap eleştiri edebiyatında isim yaptı; Firdevsi Şehnamesi'ne yazdığı eleştiriye uzun bir giriş eklemiş ve 1426'da bitirdiği bu eserini güzel hat ve resimlerle süsliyerek canlı bir şâhser ortaya koymuştur.⁽¹⁰⁶⁾ Baysungur'un kâtiplerine çoğalttırıp ve ressamları tarafından resimlendirilen bu ünlü eserin iki nüshası günümüze kadar gelmiştir. Bu nüshalardan biri Tahran'da Gülistan müzesinde, biri de bir kişinin özel kütüphanesinde bulunmaktadır⁽¹⁰⁷⁾. Baysungur'un *Şehname* üzerindeki incelemesi, günümüzde yapılan "editin critique"nin bir örneğidir.

Baysungur, ana-dili Türkçe ile birlikte Arapça ve Farsça dillerine son derece vâkıftı. Büyük şair ve edebiyatçı olduğunu bu üç dildeki şiirleri ve edebi yapıtları ile kanıtlamıştır.⁽¹⁰⁸⁾

Baysungur'un hattatlık ve minyatür sanatındaki üstünlüğünü gösteren eserleri bazı mimarî yapılarla zamanımıza kadar gelmiştir. Bunlardan, annesi Gevherşad Hatun'un, Meşhed'te

(106) Bu kitap için bk. Nöldeke, Grundriss der Iranischen Philologie, II, s.205

(107) BINYON-Persian Miniature Painting, London, 1933, s.69.

(108) Mustakim Zâde Süleyman, Tuhfa-i Hattatin, s.141.

yaptırdığı ve İslâm-Türk mimarisinin canlı simgesi sayılan Bülük Camii'nin yazıları Baysungur'un elinden çıkmıştır. Camii'nin eyvanını süslemekte olan bu büyük yazılar, mavi ve lacivert çini üzerine beyaz çini ile süslenmiştir, aralarındaki yazılar ise küfi hat ile yazılmıştır. Bu yazılar, o devrin tanınmış çini ustadlarından **Kivameddin Tayyan** tarafından çiniye aktarılmıştır.⁽¹⁰⁹⁾ Celf ve sülüs yazı türlerinde çağının ustası sayılan Baysungur'a ait büyük boy bir Kur'ân nüshasının bazı sayfaları Tahran müzesinde muhafaza edilmektedir.

Baysungur, resim, özellikle minyatür ve yazı sanatında rönesans yaratmış kişi olarak nitelendirilir. Onun dönemindeki bazı yazı ve resim türleri "*Baysunguri*"i, yani Baysungur'un buluşu olarak adlandırılır. Dünyanın en büyük kütüphanesine sahip olduğu, kütüphanesinde en üst düzeyde, hattat, ressam minyatürcü müzehhip (kitapları altın süslemelerle işleyen) mücellitlerden oluşan 40 kadar sanatkârın sürekli olarak çalıştığı söylenir.⁽¹¹⁰⁾ BINYON bu kütüphaneyi "*Baysungur Sanat Akademisi*" olarak tanımlamaktadır. Bu güzel sanatlar akademisi diyebileceğimiz kurumda Sultan Üveys Celâyır'ın sarayından getirilmiş sanatkârlar da vardı. Mücellid **Mevlâna Kivameddin** bunlardan biridir. Ayrıca **Seyfeddin Nakkaş, Emir Halil, Tebrizli Hattat Cafer** bu heyet arasında bulunuyordu. Atölyenin yöneticisi olan hattat Cafer'in Baysungur'a çalışmalarlarıyla ilgili olarak yazmış olduğu bir rapor Topkapı Sarayında bir albümde yer almaktadır.

Ali Şir Nevâî ve Sultan Hüseyin Baykara'ya Sanat Akademisi çıkırını ilk açan Baysungur devrinin sanat eserleri, özel kişilerde (özellikle Türkistan'da) ve dünyanın çeşitli müzelerinde bulunmaktadır. Gıyaseddin Nakkaş tarafından yapılan ve Hoca Kirmaî'nin *Huma Humayun* adlı yazmasını süsliyen resimler Paris (Musée des Arts Décoratifs)'teki elyazmalar arasındadır.

(109) Muhammed Hasan Han Sanî'ad-Davla, Matla'e-Şams, II, s.44,147, ayrıca bk. İslâm Ansiklopedisi, II, s.427-430.

(110) İ.A. II, s. 429.

Binyon'un bildirdiğine göre BAYSUNGUR hattı ile yazılan ve yine bizzat kendisi tarafından resimlendirilen bir *şehnâme* nüshası Tahran'da özel bir kütüphanede bulunmaktadır.⁽¹¹¹⁾ Timurlular döneminin ünlü edebiyatçısı **Emirî** yazdığı *Deh-nâme* adlı eserini Baysungur'a ithaf etmiştir (833/1429).⁽¹¹²⁾

BAYSUNGUR devrinden kalan ve onun kütüphanesine ait olduğu sanılan Türkçe eserlerin hepsi Uygur alfabesi ile yazılmıştır. Herât'ta Farsça etkisine rağmen, Semerkant kadar Türk uygar kültürünün varlığını koruması dikkati çekmektedir.

BAYSUNGUR da diğer sultanlar gibi tarih bilimine önem vermiş ve eserler bırakmıştır. Reşideddin'in eserini tamamlamak üzere tarihçi **Hafız Ebrû'**ya yazdırmış olduğu Türk Moğol ve dünya tarihi konulu "*Zübdet el-Tevarih-i Baysungurî*", Topkapı Sarayında nr 1659, 1863), Ayasofya (nr. 3035), Murad Molla (nr. 1441) ve Fatih Kütüphanesi (nr. 4371)'nde bulunmaktadır.⁽¹¹³⁾

(111) BINYON-age., s.69 ve levha XLIX, L.

(112) Adı geçen Deh-nâme (British Museum Katalogu, Sa. 288-289, Add. 7914/VII, Varak 228-272).

(113) Türk minyatürü ile ilgili başvurulacak Türkçe kitaplar:

- AKSAL Malik, Türklerde Dini Resimler, Yazı, Resim, İstanbul 1967.
- BİNARK, İsmet, Türklerde Resim ve Minyatür Sanatı (Vakıflar Dergisi, Sayı 12, Mars Matbaası, Ankara 1978.)
- ÜNVER, A.Süheyl, Türklerde Resim, Tezhip ve Minyatür Tarihi (Orta Asya Kısım), İstanbul, 1934.
- MAHAS, Mahmut, Özünden Türk olan Bir sanat: Minyatür (Belle-ten, C.36, sayı 141, Ocak 1972).
- SAN, İnci, Minyatürde Soyutluk, (Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi). Kalite Matbaası. Ankara, 1973.
- ASLANAPA, Oktay, İslâm Minyatür Sanatının Doğmasında ve Gelişmesinde Türklerin Rolü, Türk Kültürü, Yıl 2, Sayı 17, 1964.
- KESKİOĞLU, Osman, İslâm'da Tasvir ve Minyatür (A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, sayı 9, 1961).
- ÖZ TAHSİN Türk Minyatür Kaynaklarına Bir Bakış (A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi Sayı I, 1952.)

Baysungur da diğer bir çok Timur Sultanları gibi içkiye düşküdü, bu nedenle çok genç yaşta ölmüştür. Ali Şir Nevâî, telmih ile "âlemini hoş ökterdi" (hayatını hoş geçirdi) diye yazmaktadır. Bu ifadede Nevâî'nin böyle bir hayatı takdir ettiği anlamını çıkarmamak gerekir, aksine ince bir üslûpla bu durumu yermekte ve tenkit etmektedir. Herât'ta kendisi için inşa edilen türbe, mimârî bir sanat şaheseridir.⁽¹¹⁴⁾ Herât gerek şehircilik bakımından, gerek kültür ve hayat düzeyi bakımından bir altın çağ yaşıyordu. Herât'ta ünlü bir tekkesi bulunan **Şeyh Lokmanperende**, *Velâyet-nâme* adlı kitabında, bu kentin üstün kişiliğe, ilim ve irfana sahip insanlarla dolu olduğunu belirtirken bir gerçeği dile getiriyordu. Nitekim adı geçen tekke, yılda 150.000 dinar gelir elde ederken, Lokman Perende de dahil olmak üzere tekkeyi yönetenlerin her biri bir zenaatle uğraşıyor ve bu gelirden hiçbir ücret almaksızın, hepsini tekkenin yönettiği medreselere, öğrencilere, sağlık kuruluşlarına, cami ve kütüphanelere, kimsesiz ve düşkünlere harcıyorlardı.⁽¹¹⁵⁾

— YETKİN, Suut Kemal, İslâm Minyatürünün Estetiği, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı I, 1953.

— YURDAYDIN, Hüseyin Gazi, Başlangıçtan 12.inci Yüzyıl sonlarına kadar Müslüman Minyatürü, A.Ü. İlahiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi, Sayı: 2, 1957

— Aynı yazar, İslâm Resminin Menşeleri ve Başlangıçları, A.Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi, 3-4, 1954.

— KÜHLER, Erns, (Çev. Suut Kemal Yetkin, Melahat Özgü), Doğu İslâm Memleketlerinde Minyatür, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1952.

— ÖĞÜTMEN, Filiz, 12-18.Yüzyıllar Arasında Minyatür Sanatından Örnekler, Topkapı Sarayı Güzel Sanatlar Matbaası, İst., 1964.

— ÇAĞMAN, Filiz, Topkapı Sarayı İslâm Minyatürleri, İstanbul, 1979.

(114) Journal Asiatique 5.ser., XV, sa. 542.

- Muineddin İsfizârî, Rawza (Barbier de Meynord'ın özeti) Journal Asiatique, 1862, XX, sa. 227-284.
- Abdurrezzak Semerkandi Mecma'el-bahreyn.
- DEVEŞAH, Tezkire, éd. Brown, Sa. 361-366.
- BROWN, Persian Literature Under Tartar
- Dominion, Cambridge, 1920, sa.192, 386-390.
- İslâm Ansiklopedisi (Baysungur maddesi), ayrıca fransızca basım VI, Sa. 1048-49.

(115) Ravzatü's-Sefâ, VII, 116.

Ali Şir Nevâî (1441-1501)

Orta Asya'da, Türkçe dilini en iyi biçimde kullanan ve savunan ilk Türkçecilerdendir diyebiliriz. Türkçe dilinde, döneminin en büyük yazarıdır.

Mir Ali Şir Herât'ta doğdu, kendisine "Şir" unvanı Şiilik mezhebine olan yakınlığı nedeniyle Hz. Ali'nin "Allah'ın Arslanı" deyimine izâfeten verilmiştir. Nakşibendi tarikatına mensup olmakla beraber alevîlere karşı büyük bir saygı duyduğundan Avrupa şarkiyatçıları ona Şii gözüyle bakmışlardır. Bilindiği gibi Şir, arslan demektir.

Ali Şir Nevâî, Hüseyin Mirza Baykara'dan büyük ilgi ve yakınlık gördü. Her nedense Sultan Ebû Sait Mirzâ onu Herât'tan çıkarmış ve orada oturmasına izin vermemiştir.

Nevâî karşılaştığı her önemli kişi ve her önemli konu ile ilgili bir makale yazmıştır. Şiirleri daha çok Türkçedir. Farsça nazımda *Fânî* mahlasını kullanmıştır. "Musikide de iyi şeyler bestelemiştir. Güzel nakışlar, güzel peşrevleri vardır. Fazıl ve hüner ehilleri için Ali Şir kadar mürebbî (eğitimci) ve hamî olan bir adamın hiç bir zaman zuhur ettiği malûm değildir. Sazda ileri gelenlerden Üstad Kul Muhammed, Şeyhî ve Hüseyin Üdî, Ali Şir Nevâî'nin terbiye ve himayesi ile bu derece terakki ve şöhret bulmuşlardır. **Üstâd Behzâd** ve **Şah Muzaffer** resimde Ali Şir Bey'in gayret ve ihtimamı ile bu derece meşhur ve mâruf oldular. Bu kadar hayırlı işlerde pek az kimse bu derece muvaffak olabilir."⁽¹¹⁶⁾

Belin, anonim ve Türkçe bir elyazmaya⁽¹¹⁷⁾ dayanarak Ali Şir Nevâî'nin yalnız edebiyat, tezhîp ve müzikte değil, resim ve heykeltraşlıkta da büyük bir yeteneğe sahip bulunduğunu belirtiyor.⁽¹¹⁸⁾

(116) Kabil, 187.

(117) Tazkirat el-Hattatin (Bibl.Nat.Supp.Turc, nr.1156).

(118) Journal Asiatique 1861, 5.Seri, XVII, 222.

Ali Şir Nevâî, Türk-Çağatay edebiyatının öncüsü sayılır. Orta Asya'da, önceleri Doğu Türkistan, Yedi-su ve Sır-derya yörelerinde, özellikle Karahan (ilekhan) lılar zamanında Uygur ve Çağatay lehçeleriyle gelişen Türk edebiyat akımı, Moğollar döneminde Havarizm, Maveraünnehir ve Türkleştirilen Kuzey Horasan'da yayılmaya başladı. Timurlular döneminde ise Kaşgar, Semerkant ve özellikle Bulkasım Babur ve Hüseyin Baykara'nın teşvikleri, Ali Şir Nevâî'nin dehası ile Herat, Türk edebî akımın merkezi haline geldi.⁽¹¹⁹⁾

Devrin edebiyatçılarının kullandıkları edebî ünvanları (tekhellüs) kullanmıştır; Türkçe şiirlerinde *Nevâî*, Farsça şiirlerinde ise *Fenâyî* ve çoğu kez *Fânî* ünvanlarını kullandığını görüyoruz. Ataları Timurluların hizmetinde idi. Babası Keçkine Bahadur, Timurlu Ebû Said ve Babür'ün sarayında önemli rol oynamıştı. Ali Şir Nevâî, edebî yeteneklere sahip bir ailedendir, özellikle amcaları Kâbüllu Mir Said şiir ve edebiyata olan yetenekleri nedeniyle Ebû Said'in sarayında büyük bir ilgi görüyordu. Diğer bir amcası **Ghurbetli Muhammed Ali** Türk şairi ve müzisyeni olarak Sultan Hüseyin Baykara'nın gözdesi idi, başka bir amcası **Mir Haydar Sabûhî** büyük sûfî, güçlü askeri komutan ve edebiyat üstadlarından idi.

Hüseyin Baykara ile birlikte aynı hocalardan ders aldılar. Gençliğinde Semarkant'a giderek oradaki tanınmış hocaların

(119) HONDMİR, Habib es-Siyer, Bombay, 1857.

MIRHOND, Ravzatüs-Safa, Bombay, 1855.

- SEMENOV, A. Literatura, iskustvo Uzbekistana, II, Taşkent, 1938.
- Haydar Mirza DOĞLAT, Tarih-i Raşidî (Denison Ross çevirisi ve çevirilmemiş elyazmaları).
- Sultan Muhammed b. Amiri el-HARAVÎ, Letaif-nâme.
- Fahri b. Muhammed el-HARAVÎ, Ravzat es-salâtin.
- Hasan Havaca-i BUHARÎ, Muzakkir el-Ahbâb.
- Zeyneddin el-Vâsîfî, Bedai el-Vakiî (Leningrad, Asya Müzesi).
- Nevâî ile ilgili Türkçe olarak yapılmış araştırmaların başında Ağâh Sırrı Levend'in "Ali Şir Nevâî Hayatı, Sanatı ve Eserleri" (I, II, III, IV Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1965) adlı eseridir. Diğer bir eser: Fahri Fındıkoğlu (ve diğerleri), Ali Şir Nevâî, Hayatı ve Eserleri, Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti Neşriyatı, No.2, İstanbul, 1962.

derslerinde hazır bulundu, hukuk ve ilâhiyat öğrenimi yaptı.⁽¹²⁰⁾

Ali Şir Nevâî, divan beyleri arasına katılıp siyaset ve devlet işlerinde de önemli görevler aldı.

Şâhrûh'un ölümünden sonra ailesi Irak'a gitti, orada ünlü

(120) Ali Şir Nevâî hakkında bilgi veren Türkçe kitaplar kısıtlıdır, bunlardan bazılarını şöyle sıralayabiliriz: İslâm Ansiklopedisi, Cumhuriyet Ansiklopedisi, Ali Şir Nevâî'nin kendi kitabı: Muhâkemet-ül Lugâteyn, TDK (Türk Dil Kurumu), büyük şairin 500 üncü doğum yıldönümü dolayısıyla (şimdiki dile çeviren; İshak Refet Işıman) yayınlandı, 1941 Ali Nihad Tarlan, Ali Şir Nevâî, İstanbul Üniversitesi yayını, 1942.

Fahri Fındıkoğlu, İbrahim Kafesoğlu, F.Timurtaş, İ.Y.Alptekin, M.Akkuşoğlu, Ali Şir Nevâî, Hayatı ve Eserleri. Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti, No: 2, İst., 1962

Nevâî hakkında yayınlanmış yabancı kaynaklar epey kabarıktır: BELIN, Notice Biographique et littéraire sur Mir Ali Chir Nevâî, Journal Asiatique, no.1, sa.651-158 (Türkçeye çevrilmiştir).

Aynı yazar, Caractères, maximes et pensées de Mir Ali Chir Nevâî, Journal Asiatique, no.8, 1866 (Burada Mahbub el-Kulüb'ün özet çevirisi vardır.)

SAMOİLOVİÇ, Nevâî'nin Mîzân el-Evzân adlı risâlesini Leningrad Kütüphanesinin: "Orieentalia" dergisinde yayınladı (1926), sa.105-114.

BARTHOLD'un Mir Ali Şir ve Siyasi Hayatı makalesi, A.Caferoğlu'nun çevirisidir. (Ülkü Mecmuası 10. Cilt).

Ali Şir Nevâî hakkında (Fuat Köprülü'nün belirttiği gibi-İslâm Medeniyeti Tarihi sa.218), en ciddi araştırma, Sovyet İlimler Akademisi tarafından 1928'de yayınlanan "Mîr Ali Şir" adlı makaleler dizisinde yapılmıştır. Burada E. Beret-hels, Nevâî ve Attar adlı makalesinde, Blochet'nin aksine Nevâî'nin Attar'ın bir tercümesi olmadığını ancak eserlerinde, içinde yaşadığı ortamın ve zamanın etkilerini taşıdığını belirtmektedir (sa.24-82).

Nevâî hakkında diğer ciddi bir araştırma, yine Sovyet İlimler Akademisi'nin Şarkiyat Şubesi tarafından Nevâî'nin 500 üncü doğum yılı nedeniyle 1946'da yayımlanan kitaptır. 253 sayfa olan bu kitapta Nevâî'ye ait sekiz makale bulunmaktadır. Birinci makale (sa. 5-30) A.İ.Yakubovski tarafından yazılmıştır. Nevâî'nin içinde yetiştiği kültürel ortam değerlendirilmekte, Şâhrûh devrinde Herat kentinin büyük bir kültür ve irfan merkezi haline geldiğini, çok ihtişamlı binalar yapıldığını, Baysungur'un himâyesi altında güzel sanatların geliştiğini, mimarlığın, hattatlığın, musikinin, minyatürün, tasavvuf felsefesinin doruğuna vardığını, siyasi yönden de Çin ve Hint ile heyetler teâtî edildiğini ifade ediyor.

tarihçi Şerafeddin Ali Yezdî ile dostluk kurdular. Keşkinde Bahadur, oğlunun parlak yeteneğe sahip olduğunu adı geçen tarihçinin vasıtası ile anladı ve oğluna imkân bulabileceği ölçüde en üst düzeyde öğrenim yaptırmaya karar verdi.

Hüseyin Baykara hükümdar olunca Ali Şir Nevâî'yi Herât'a davet etti ve adalet bakanlığı düzeyinde görev verdi, fakat büyük bir tevâzua sahip ve bilimsel araştırmalara hevesli Ali Şir, Hüseyin Baykara ile dost kalmakla beraber ünvan ve resmî görevleri kabul etmedi. Önceden almış olduğu resmi görevlerin hepsi için affını istedi ve 1476 tarihinden itibaren kendisini tamamiyle bilim ve sanata adadı. Fakat bazı zorunlu durumlar kendisinin bir süre Herât'ta valilik görevini yürütmesini gerektirdi. Bu resmi görevler kendisine Hoca Mecdeddin gibi bazı düşmanlar kazandırdı.

Ali Şir Nevâî'nin Eğitim ve Öğretim Etkinliği:

Son derece tavâzu sahibi ve eli açık olan Ali Şir gördüğü resmi görevlerde maaş kabul etmemiş, bütün gelirini okul, öğrenci ve misafir yurtları, cami, aşhane, kütüphane ve hamam gibi kamu kurumları yapmaya harcamıştır.

Ali Şir'in, Hüseyin Baykara'nın Horasan ve Herât'ta kendisine bağışladığı arsalar üzerinde, kamu yararına yaptırdığı kurumların sayısı 370 kadardır.⁽¹²¹⁾ Bunlardan 90 kervansaray, içlerinde mescit, medrese, hamam ve sağlık servisleri ile birlikte, büyük Herât Camii ve Medresesi, Horasan Camii ve medreseleri en ünlülerindendir.

Ali Şir Nevâî'yi Lucien Bouvat bize şu deyimlerle tanıtıyor:

"İnsanlığın en hayır seveni,sultanın en yakın dostu, en yüksek düzeyde yönetici, bilgin, sanatkâr,kendisini ilâhiyata ve hukuka adanmış olan Ali Şir, aynı zamanda, ressam, heykeltıraş,

(121) BOUVAT Bucien, Essai sur la civilisation Timoruride J.A., Avriljuin, 1926, s.235, vd.

hattat, elyazma tezyinatçısı (müzehhip), ünlü müzisyen, kitap meraklısı, edebiyatçıların sanatkârların, bilim adamlarının koruyucusu idi... Güçlü yazardır, aynı kolaylıkla, şiir, felsefe, tarih ve ahlâk konularını işler.”⁽¹²²⁾

Ders gördüğü başlıca edebiyat istadları arasında Câmi, Husrev ve Nizâmî gibi ünlü sanat adamları vardır. Hocalarından özellikle Câmi’ye olan hayranlık ve bağlılığından, onun hayatını eserlerinde dile getirmeye cesaret edemediğini kaydetmekte ve “eserinin üzerine ilâhî tecelliyatı” çekmek için sadece Câmi’nin adından söz etmekle yetinmiş olduğunu ifade etmektedir.

Ali Şir Nevâî için Batılı bir yazar;⁽¹²³⁾ “*Türk Milli mefkûresinin (ülkü) ondan daha gayretli bir mümessilini tanımıyoruz*” diyor. Bağdatlı İsmail Paşa, Nevâî’yi, “Herât Meliki Sultan Hüseyin Baykara’nın vezirlerinden edebiyatçı” olarak tanıtmakta ve birçok eserini saymaktadır.⁽¹²⁴⁾ Eserleri, edebiyat, şiir, estetik, tarih, toplumsal hayat, siyaset, ahlâk, dilbilimi (linguistik) gibi konuları içermektedir. Ali Şir Nevâî’nin en belirgin yönü Farsça’ya karşı Türkçe’nin savunucusu olmasıdır. Türk dilini sadeleştirme hareketinin öncüsü sayabileceğimiz Nevâî, *Muhakemât al-Lûgateyn* adlı eserinde, Türk dil sorununu şu sözlerle ortaya koymaktadır: “Genellikle Acemler Türkçe bilmezler. Türkler ise hep Farsça öğrenirler ve hatta bu dilde şiir bile yazarlar. Halbuki kelime bolluğu, ifâde yetkisi, topluluk ve âhenk bakımından Türkçe, Farsçadan üstündür.” Şair bu görüşünü, somut bir çok örneklerle ortaya koyar. Bu dönemin Türk şairleri Türkçe eser vermelerinin taşıdığı değer bilincindedirler. Nitekim, **Şair Sekkâkî**, Uluğ Bey’e şöyle diyor: “Benim gibi bir Türk şairi ve senin gibi bir padişah doğurmak için felek daha çok devredecek...” Üç dilden de eser vermiş **Şeyh**

(122) BOUVAT, age., s.236.

(123) Bk. Thury.Jozsef, Çev. Ragıp Hulusi, Orta Asya Türk Edebiyatı, Milli Tettebbüler Mecmuası, C.I.

(124) Bağdatlı İsmail Paşa, Hadiyyat al-Arifin...I, (M.E.Basımevi), İstanbul, 1951, s.739.

Hüsameddin Asımî dil konusunda şöyle diyor: “Arapça şiirlerinin fesahat ile, Farsçalarının melâhat ile, Türkçelerinin ise sıhhat ve samimiyet ile tanındığını” söylüyor. Gerçekten de bu şairlerin Türkçe şiirlerindeki sadelik ve samimiyet gönül çekici düzeydedir. Bunun bir örneği, Ali Şir Nevâî’nin divân beyliği-ni, kendi dostlarından Ali Işık Ağa lehine terk etmesini (1490 yılında), ifade eden aşağıdaki şiirinde görüyoruz:

Çün bana lütf etdi şeh Dîvânda mühr
Bu idi ildin kuyi mühr urmağım
Kim gurûr-i nefis-i serkeş men’îğa
Barçadın Bulgay kuyi olturmağım
Çün şikest-i nefis-i hasıl bolmadı
Mundın oldu mührümi sındırmağım.

Hüseyin Baykara’nın arzusu üzerine, Ali Şir, ölümünden az önce Türkçe şiirlerini dört divan halinde bir araya getirdi. Divanının her birine verdiği ad kendi hayatının safhalarını simgeler:

1. *Garâib-üs-Sağr* = Gençliğin gariplikleri,
2. *Nevâdir eş-Şabâb* = Gençliğin Enderlikleri,
3. *Bedâ’i-ül-Vasat* = Olgunluk yaşının güzellikleri,
4. *Fevâ’id ül-Kiber* = İhtiyarlığın Yararlılıkları.

Edebi eserlerinden romanları Doğu hayat anlayışının simgelandığı en güzel örneklerdir; bunlar: *Ferhat ile Şirin* ve *Leylâ ile Mecnûn* kitaplarıdır.⁽¹²⁵⁾

Diğer eserleri:

Kıssa: bir tarih kitabıdır.

(125) Divanı, L.V. Dimitrieva tarafından bir önsöz ilavesiyle yayınlandı. Sovyet Bilimler Akademisi, Moskova, 1964. Ayrıca Nevâî’nin yukarıda adı geçen Nevâdir eş-Şebâb (Hazainül-Maani) 1963’te Taşkent’te yayınlandı (Asarlar Cilt II).

Mahbûb-ul-Kulûb = (Kalblerin Sevgilisi)⁽¹²⁶⁾ Orta Asya Türk tasavvuf anlayışını canlandırır, fakat kendisi tasavvuftan fazla hoşlanmadığını imâ eder.

Enis el-Kulûb, bu kitap 1289 (1872-73) tarihinde İstanbul'da yayınlanmıştır. Ali Şir, bu kitabında güzel bir ahlâk düzeni ortaya koymaya çalışmaktadır, ahlâk felsefesi ve eğitim felsefesi alanında da bu kitap önemli bir yer tutar. Avrupa Şarkiyatçılarından BELIN, bu kitabı temel alarak Doğu ahlâkçıları üzerinde bir inceleme yapmıştır.⁽¹²⁷⁾

• *Lisanü't-Tayr* = Kuş Dili, ünlü şair Ferid ed-Din Attar'ın *Mantık ut-Tayr* = Kuş mantığı kitabından esinlenerek yazmıştır.

• *Hayret ül-Ebrar* = İyilerin Hayreti (basımı Taşkent, 1970).

• *Mahzen ül-Esrar* = Sırların Hazinesi: Tasavvufla ilgili bir şiir dizisidir. Ali Şir Nevâî, tarihçi olarak *İskendernâme* = İskender'in hayatını, *Behramnâme* = Pers Kralları tarihini, *Hâlât-ı Hasan-Erdeşir*, *Hamsetül Muteheyyirin*, *Hâlât-ı Pehlivan Muhammed Küstigir* adlı kitapları ile hatıralarını ve dostlarının hayatını kaleme almıştır. Bu eserlerle iyi bir tarihçi, iyi bir biyograf olduğunu kanıtlamaktadır. Ayrıca, yazmış olduğu *Tezkiretü's-Şuerâ* adlı eseriyle ilk Türk edebiyat tarihçisi olmaktadır.⁽¹²⁸⁾

Muhakemet ül-Lügateyn = İki Dil Münakaşası adlı kitabında Türkçe ile Farsça dilinin mukayesesini yapar ve Türkçenin güzelliklerini savunurken, bir yandan da toplumdaki çeşitli sınıfların eleştirisini yapar ve toplumsal hayatın özelliklerini belirtmeye çalışır. (İshak Refet Işırtman yayınladı T.D.K. Ankara,

(126) Belein ve Vefik Paşa tarafından yapılan basımı bulunmaktadır.

(127) "Enis el-Kulûb" eğitim ve ahlâk felsefesi açısından bir inceleme konusu olmaya değer niteliktedir.

(128) Ali Şir Nevâî'nin İran tarihi ile ilgili eseri Tarih-i Muluk-i Acem Quatr-mère tarafından yayımlandı (Paris 1841) bunun Türkçe nushası Tarih-i Fanâ'i 1782'de Viyana'da basıldı. Tarihü'l-Enbiya adlı kitabıyla tarihin her alanındaki geniş kültürünü müşahade etmekteyiz.

1941.) Bu ve *Mecalis ün-Nefâis* = "İyi Şeylerin Konuşulduğu Meclis" adlı eserleri ile Ali Şir toplum-bilimci olarak karşımıza çıkmaktadır. *Hamsat-ül Muteheyyirin* "Beşli Hayret" adlı bir kitabı daha vardır. Ayrıca, Câmî'in *Nefâhat'ül-üns*, *Nesâim ül-Mahabbe* adlı Farsça kitaplarını Türkçeye çevirmiştir.⁽¹²⁹⁾ Bilginimizin büyük bir şair olduğunu biliyoruz. Ali Şir Nevâî'nin Mecâlisü Nefâis'ini Türkçeden Farsçaya çeviren **Herâtî Fahri**, *Letâif-Nâme* adlı bu çevrisine eklediği dokuzuncu bölümde Türk dili ile şiir yazan aşağıdaki şairlerin adlarını vermektedir:

1. **Ali Şir Nevâî** (sa. 133).

2. **Molla İşreti**. Bu şair için "Türk asıllı, Türkçe nazmı fena değil" diyor. (sa. 164).

3. **Şah Muhammed Kurçi**, bunun hakkında, "Farsça ve Türkçe şiirleri güzeldir." (s.167).

4. **Mirzâ Kasım**, bu şair hakkında şöyle söylüyor: "Divanı Bediüzzamanın veziri oldu, Türkçe, Farsça şiir yazmada muamma, inşa, imlâ ve hat hususunda Horasan'ın iyilerindendi." (sa. 170).

5. **Moğol Abdülvahap**, bu şair hakkında: "Türkçe ve Farsça iyi şiir yazardı." (s.171).

6. **Sultan Mesud Mirzâ**, "Türk ve Farsça divânı vardır, Türkçede Şah mahlasını kullanırdı ve Farsçada ârif idi." (sa.173).

7. **Zahiruddin Muhammed Pâdişah**: "Farsça ve Türkçe şiirde üstad idi." (sa. 174).

8. **Ubeydullah Han** hakkında şöyle diyor: "Türkçe ve Farsça nazm sanatında güzel üsluba sahip idi." (sa. 174).

Ali Şir Nevâî'nin yetiştiği ortam Orta Asya'nın iki önemli kentidir. Bunlardan biri Horasan'ın merkezi olan Herât, diğeri Mâveraünnehir'in merkezi olan Semerkant'dır. Herât doğumlu, uy-

(129) BOUVAT, Lucien, Journal Asiatique 1902, T.XIX, sa. 367-372 ve aynı eseri: Avril-Juin 1962, sa. 233-238.

gur Türklerinden olan Ali Şir Nevâî, kendisini Timurlular döneminde gelişme gösteren Çağatay Edebiyatı içerisinde buldu. Bilim ve sanatın bir devlet politikası olarak desteklendiği ve hükümdarların bizzat kendilerini bilim ve sanata adadıkları bir dönemin şanslı kişisi Nevâî, bu şansını en iyi bir şekilde değerlendirmekten geri kalmadı. Sülâleden sahip bulunduğu mâlî imkânlarını eğitim kurumları, bilimsel çalışmalar ve sanat etkinlikleri için seferber etti. Bir yandan bilim ve sanat üretenlere imkânlar sağlarken, bir yandan da kendisi bizzat bu alanlarda üretken bir kişi oldu. Bu merkezlerde kurulan her külliye (öğretim kurumu)'de Nevâî'nin mutlaka bir katkısı ve izi vardır.

BABÜR, Ömer Şeyh'in Oğlu Zahirreddin Muhammed (1483-1530):

Batılıların Baber dedikleri, Sultan Babür, Hint-Türk Devleti'nin kurucusudur. Üçüncü kuşaktan Timur'un torunudur. *At üstündeki bilgin* diyebiliriz.

Babür'un bizim için önemi, batılıların büyük Moğol İmparatorluğu dedikleri Hind-Türk Devleti'nin kurucusu olmasından çok, büyük bir yazar, üstün bir sanatkar ve Ali Şir Nevâî'den sonra Türk dilini savunan ilk sultan olmasıdır.

Babür egemen dillerin arasında, Türkçe düşünen, Türkçe yazan sanatkarıdır. Türkçe olarak yazdığı Divanı, "En yeni düşüncelerle" doludur.⁽¹³⁰⁾

Babürname başlığı altında yazdığı hatıraları BROWNE'in dediği gibi⁽¹³¹⁾ "açık bir ifade, hayat ve içtenlik dolu, bir yandan hayatı tanıtırken, diğer bir yandan büyük bir hükümdarın özel düşüncelerini sergiliyor; buna hatıralar demekten ziyade itiraf- lar demek daha yerinde olur."

Orta Asya'nın Fergane kentinde, Cengiz Han'ın soyundan Kutlu Nigâr Hanımın oğlu Babür, kendi ülkesinden çok uzakta, Dehli'de devletini kurdu. Çünkü Orta Asya'daki Türk devlet ve oymaklarında, oymak beyi veya hükümdar olmak için, bu

(130) BOUVAT, Lucien, J.A.1926, s.238.

(131) BROWNE, Literary History of Persia, II, s. 452-460.

görevin babadan oğula geçişi tarzında kesin kurallar yoktu. Aynı aileden, eski beyin herhangi bir oğlu, babasının yerine geçebileceği gibi amcası veya amca oğullarından biri de kağan (hükümdar) ın yerine geçebilirdi. Bu nedenle Orta Asya Türk devletlerinde iktidar, sürekli tartışmalara ve savaflara kapı açmıştır.

Babür zamanında da böyle oldu. Amcası Sultan Ahmet ve Dayısı Mahmud Han, onunla mücadeleye giriştiler. Böylece Babür atalarının topraklarını bırakarak taraftarları ile Hindi-Kuşu geçti, kan dökmeden Kâbil'i aldı ve burada ilk Hind-Türk Devleti'nin temelini attı (1504).

Yönettiği oymaklar arasında, başta Türkçe olmak üzere Farsça, Moğolca Hindu ve Puştu dillerinin çeşitli lehçelerini konuşan insan grupları vardı. Güçlü siyaseti sayesinde bu değişik topluluklar arasında haksızlığa ve adaletsizliğe göz yummadan büyük bir birlik kurabildi. Onun şu uyarısı ileri düşünce- nin bir örneğidir: "Eğer baban iyi kanun koymuşsa onu sakla, eğer bu kanun fena ise iyisini yap."

Babür, birçok isyan ve savaflara tanık oldu. Timurlular Hanedanlığının en büyük başkanı olarak padişahlığını ilan etti. Atalarının toprağına doğru ülkesini genişleterek Semerkant ve Buhara'yı aldı (1511). Aldığı Pencap, Lahor, Dehli-Ağra eyaletlerinin başına, o dönemin uygulama tarzı olarak birer vali atayıp, kendisine vergi vermek üzere özerklik verdi. Öldüğü zaman bütün Hindistan onun yönetimi altında bulunuyordu.

Babür, güçlü bir devlet ve siyaset adamı, çelik iradeli bir asker olarak kılıç kullanmak, ok atmak ve ata binmekte ne kadar usta ise, o derece insanları tanıyan ve anlayan bir psikolog; hukuk, din ve tasavvufi bilimlere nüfuz eden bir dâhi, kalemine hâkim bir yazardır.

Büyük bir imparatorluğun başında binbir türlü savaş, isyan ve macera ile birlikte, son derece hareketli ve olaylarla dolu bir hayat içerisinde, her türlü spor etkinliklerine, av ve eğlence alemlerine, güzel sanatlara, edebiyat ve zihnî meselelere ayıracak zaman bulmuştur. Günlük olayları, ziyaret ettiği ülkeleri, ünlü kişilerin biyografisini, özellikle Hüseyin Baykara'nın sarayında geçen edebiyat ve sanat olaylarını en ince nok-

tasına kadar, *Babürnâme* kanalı ile bize tanıtmaktadır. ⁽¹³²⁾

Babür'ün çevresinde sürekli olarak, büyük siyaset adamları, şairler, musikişinaslar, ressamalar, hattatlar, bilginler toplanırdı. Timurlular döneminin bilim ve sanat hareketleri, Babür'le birlikte Hindistan'a kaymıştı.

Babür'de Özgürlük Anlayışı

Babür, bilim ve sanat adamlarını sarayına toplar, onlarla bilim ve sanat olayları ile birlikte güncel konuları da tartışır. Her türlü düşünce, onun ilgisini çeker ve içtenlikle fikrî akımlara imkân sağlar.

(132) Eserleri:

1. Babürnâme; Türkçe-Çağatay ağız ile yazılmıştır. Saltanatının değişik safhalarının tüm yönlerine ışık tutar. Bu eser Türkçe olmakla beraber Avrupada tanındığı kadar, Türkiye'de tanınmamıştır. İngilizceye çevirisi W. Erskine, Londra, 1826'da yapıldı; diğer İngilizce çeviriler, Beveridge, The Babar-nâme, Leiden, 1905, Londra, 1922, Birincisi Türkçe aslından değil, Sultan Ekber'in emri ile Abdurrahim Mirza Han tarafından Farsçaya çevrildi (1590). İngilizcesi bu Vakıf veya Tüzük-i Babürî adı ile tanınan Farsça çevirisinden yapıldı. Türkçe metin İlminksi tarafından 1857 yılında Kazan'da yayınlandı. Pavet de Courteille, 1871 yılında Fransızcaya çevirisini yayımladı. Babür-Nâme 1969 yılında Jea Louis ve Bacquè tarafından doktora tezi olarak hazırlandı. Annette BEVERIOGE adında bir hanımın Babür-Nâme ile ilgili incelemelerini Journal of the Royal Asiatic Society (1902, 1905, 1906 yılları) dergisinde yayınladı. Bu incelemenin bir kopyası Index ve Sir Salar Jang'ın Haydarabad el yazması ve İngilizce çevirisi ile birlikte 1921'de yayınlandı.

2. Arûz Risâlesi; Türkçe yazılmıştır. (E. Blochet, Cat.d.Mss.Turks. Paris Bibl. Nat. Supp. nr. 1308), (bk. Bedaûni, Müntahabet-tevârih, Calcutta, 1868, I 343), bu eserinde Babür Türkçeye yeni vezin şekilleri kazandırılmıştır. (Bu eser için F.Köprülü, Tuyuğ, Türkiyat mecmua, 1928) Blochet, Cat. de. Mss. turcs, Paris, Bibl. Nat. Suppl. nr. 1308).

3. Mübeyyen; Babür'ün yazdığı bir Hanefi hukuku kitabıdır, mesnevi şeklinde yazılmıştır. Buna *Fikhi Baburi* de denir.

4. *Divân*: Babür'ün edebi yeteneklerine tanık olan bir eserdir. Türkçe gazeller, mesnevîler, rubailer, tuyuğlar gibi edebiyat öğeleri kullanılmıştır.

5. *Validiye Risâlesi Tercümesi*: Timurlu sülalesinin fikrî önderi Hoca Ubaydallah Ahrârî'nin Farsça eserinden Türkçeye çevrilmiştir. Petrograt'ta ve İstanbul'da basılmıştır.

Hanefi mezhebine mensup samimi bir müslümandı, fakat diğer mezhep ve tarikatlara karşı son derece hoşgörü sahibiydi. Yönetiminde, değişik mezheplere ve dinlere bağlı kimse-ler, güvence içerisinde olduklarına inandıkları için din ve mezhep kavgaları olmamıştır. Fikrî ve sanatsal eğilimlere karşı izlediği özgürlükçü siyaset, çevresinde geniş bir düşünür ve sanatkârın toplanmasına olanak sağladı.

Eğitim ve öğretime olanaklar sağlamak için vakıflar örgütünü teşvik etmiş ve kendisi de Medrese vakıfları kurmuştur. **Babür** ve ondan sonra hükümdar olan oğlu **Hümâyûn** zamanında Hindistan kentleri onarılmış ve göz kamaştırıcı mimarî yapılarla donatılmıştır. Delhideki **Cuma Camii**, **Şah âlemin camii** ve **türbesi**, Agrada **Taç Mahal**, Delhide **Şah Hümâyûn'un türbesi** ve bütün bunların yanında medreseler, hammamlar, ve şifâhaneler Hind-Türk mimarî sanatının günümüze kadar gelen canlı örnekleridir. ⁽¹³³⁾ Babür, Hindistan ve Afganistan'daki birçok cami ve medreselerin kurucusudur. ⁽¹³⁴⁾

Diğer Timurlu hükümdarların yaptığı gibi, kurduğu devletin başkentini öncelikle bir kültür merkezi haline getirdi. Başkent Kâbil adeta açık bir üniversite niteliğini arz ediyordu. Devletin gücü, hükümdarın bilgeliği ile birleşince, bilim ve sanat için çok uygun ortam gerçekleşmiş oldu. Milliyetçi bir anlayışın bu devirlerde mevcut olduğunu elbette söyleyemeyiz; fakat yönetim gücünü elinde tutan Türk unsuru olduğu ve hükümdarın da Türkçe eserler yazdığı için Türk edebî hayatında başarılı bir çağ açılmış oldu ve Farsça, Arapça paralelinde Türkçe eserler de önemli gelişmeler gösterdi. Yukarıda değindiğimiz gibi Babür'ün kurduğu devletin başkenti Kâbil'dir. Bu kent, Orta Asya'dan Hindu-Kuş geçitlerini aşan ticaret yollarının üzeri-

(133) Babür devrinin bilim ve kültür hayatı için önemli bir kaynak Babür'ün yeğeni Mirza Haydar Duglat'ın yazdığı *Tarih-i Rechidî*, Mey Elias tarafından açıklamalarla beraber 1898'de yayınlandı. Ve İngiliz Sir Denison Ross tarafından İngilizceye çevrildi.

(134) Hint mimari sanatı için bk. Celal Esat Arseven, Türk Sanat Tarihi (MEB yay.).

rinde bulunması Hindistan'a doğru açılan askeri hareketler bakımından önemli bir stratejik konuma sahip bulunması, iklimi ve coğrafi durumu bakımından yaşanacak iyi bir yer olması bakımından Babür tarafından çok sevilmiş, şehir içi güzel yapılarla, şehir çevresi ise mesireler ve dinlenme yerleriyle zenginleştirilmiştir. Bu güzel mesirelerden biri **Bağ-ı Babür** adını almakta ve hükümdarın türbesi de burada bulunmaktadır.

Babür'ün ziyafet sofraları, sadece bir ziyafetten ibaret değildi; sık sık düzenlenen bu sofralar, bazan günde dört defa olabiliyordu, Bu sofralarda devrin tanınmış musiki ustaları bestelerini, şairler şiirlerini, ressamalar, hattatlar ve her türlü güzel sanat erbabı eserlerini burada takdim ediyor, sanat olaylarına ilişkin konuları serbestçe tartışmaya açıyorlardı. Babür kendisi de iyi saz çalar, şiirler ve besteler tanzim eder, edebi eserler yazar ve hat denemeleri yapardı. Nitekim onun icat ettiği bir yazı çeşidi "**Hatt-ı Babüri**" adı ile tanınmıştır. Özellikle edebî eserler bakımından Timurlu sülâlesinin diğer mensuplarını geride bırakmıştır. Bu alanda hem Ali Şir Nevâî'nin, hem de Hüseyin Baykara'nın çok ilerisinde bulunmaktadır.

Şu hususu ifade etmekle yetiniyoruz, Babür'ün her eseri bir inceleme konusu olmaya değer niteliktedir.

TİMURLULARDA TARİH, DİL, SANAT, DÜŞÜNCE VE TARİH ARAŞTIRMALARI

Timur kendisi başta olmak üzere, bu sülâleden gelen her hükümdar tarih araştırmalarına büyük önem verdiler. Timurlular döneminin başlangıç yıllarını bize tanıtan **Mevlânâ Nizâmed-din Şâmî**⁽¹³⁵⁾, Timur'un emriyle bu işe görevlendirilmişti. Önce Timur tarafından tutuklanarak Halep Tutukevine kapatıldı. Üç yıllık bir tutuklamadan sonra 1400 yılında Timur döneminin tarihini yazmak üzere bizzat Timur'dan emir aldı. *Zafer-Nâme* "Zafer kitabı" başlığını taşıyan bu tarih eseri resmi belgelere dayanarak son derece açık, özlü ve edebi bir üslupla yazıldı. Bu kitap tarih olaylarını 1404 yılına kadar getirir ve Timur'un ölümünden (19 Mart 1405) az önce sona erdirir.

Timurlular dönemini yansıtan diğer önemli bir eser, o dönemin tarihçi ve müderrislerinden **Mevlânâ Şerafeddin Ali Yezdi** tarafından *Zafer-Nâme* adı ile yazıldı. Bu eser Muhammed İbn Ahmed el Acemi tarafından Türkçeye çevrildi (metin Farsçadır). Aynı adı taşıyan (zafer-nâme), bir tarih eseri, Abdullah İbn el-Câmî tarafından yazıldı,⁽¹³⁶⁾ ve Timurlular devrine ait tarihî olayları konu alır.

(135) BOUVAT, age. s.258. Devletşah, Tezkire, J.A. 186, XVII, s.285-86. Müneccim-başı, Sahaif el-Ahyar, İstanbul, 1285,III, 57.

(136) Kâtip Çelebi, Keşf el Zunun, II, ys.1120.

Timur dönemini tümüyle, daha ayrıntılı bir şekilde, (araya konularla ilişkili bulunduğu Kuran-ı Kerim'den âyetler ve tanınmış şairlerin şiirlerini de ekleyerek) yazan tarihçi Şerafeddin Ali Yezdî⁽¹³⁷⁾ dir (1424-1425). Yazar tanınmış bir şair olup, kafiyeli ifade yeteneğine sahip bulunduğundan, eserini nazım usulü ile yazmıştır. Bu eser Petit De La Croix tarafından Fransızcaya çevrilerek yayınlandı (1722); bir yıl sonra ise Darby J.'nin İngilizce çevirisi çıktı (1723).

Son derece dindar, bilim ve sanat olaylarını büyük bir ilgiyle izleyen, yönetimi döneminde ilköğretimden tutun, yükseköğretime kadar her kademeye aynı önemi vermeye çaba harcayan Sultan Şahrûh, tarihî olayların yazılı olarak tespit edilmesine de büyük önem verdi. Anonim bir yazar tarafından kaleme alınan ve Şahrûh'a ithaf edilen önemli bir tarih eseri, "*Muntakhâbat-Tevarikh Mu'ini*" başlığını taşımaktadır. Bu ünlü eserin Fransızcaya çevirisi BOUVAT Lucien tarafından özet olarak "Abrégé des chroniques dédiè à Mo'in ed-Dounyâ vèd-Din" başlığı altında yapıldı.⁽¹³⁸⁾

ŞAHRÛH'un teşvik ve öncülük ettiği bilimsel araştırmalarda işlerli bir yöntem (méthode fancionelle) görülmektedir. Tarihî olaylar arasında mantıklı bağın kopmasını engellemek ve sürekliliğini sağlamak için bir önceki çalışmalar, yenilerle güçlendirilmiş, bütünlük oluşturulmaya çaba gösterilmiştir. Bu man-

(137) BLOCHET, Introduction, s.72; RIEU, I 423; Blochet, bu eserin Hâfız Abrû tarafından yazılmış olması ihtimali vardır, diyor. Bk. ayrıca elyazma, Suppl. Persan 209, fol 443 n. fol. 521 v. 527 v.

(138) Blochet, Indroduction à l'histoire Mongols, s. 73, 74, 77, 78. Bu tarih kitabının bir el nüshası Paris Bibliothèque Nationale, Suppl. Persan, 1651 nr. da bulunmaktadır. Varak 300 ve sonrasında Timurlu hanedanları yer almaktadır. Bk. Kâtip Çelebi, age. s.1849.

tık ölçüsü içerisinde, yine, yazarı bilinmeyen bir tarih kitabı ile bir öncekisi tamamlanmıştır; bu sonuncu zeyl-i *Cami-ut-tevarih* "Tarihler bütünlemesine ekleme" başlığını taşımaktadır. Mo'ezzul Ansâb "Nesepler Bilimine Saygılı Bir Kimse" başlıklı ve Timur dönemi için önemli bir tarih kaynağı oluşturan eser yine Şahrûh'un emri ile yazıldı.⁽¹³⁹⁾ Bu eser sürekli olarak ilavelerin yazılması **Bediü'z-zaman Mirzâ** hükümdarlığına (1426) kadar devam etti, bu ilavelerden hiçbirinin yazarı kendisini belirlememiştir.

Şahrûh'un oğlu Sultan ULUĞ BEY, Çingiz sülâlesinin tarihini *Dört Ulus (Ulus Erbaa Çinkizi)* başlığı altında yazdı.

Brown'ın dediği gibi, Timurluların devrini aydınlatacak Hâfız Abrû Mevlâ Nureddîn Lutfullah'ın *Zubdet At-Tevarih* (1426-27) adlı tarih mecmuası⁽¹⁴⁰⁾ henüz elyazmaları arasından çıkarılıp bilim dünyasına sunulmamıştır.⁽¹⁴¹⁾ Uluğ Bey'in "Dört Ulus Tarihi" de şimdiye kadar henüz bulunmamıştır, ancak başka kitaplarda nakiller vardır.

Büyük bir maliyeci olan **Khvâf Vasîfî** (doğumu 1375), *Mucmel* (özet) adlı tarih mecmuası ile tarihî olayları, kitabını bitirdiği yıllara kadar getirmektedir (1441-1442). Bunun el yazması British Museum'da bulunmaktadır.

Semerkant'ta askeri imam olan *Kemaleddin Abdurrezzak*, Şahrûh yönetiminde, imamlıktan başka, elçilik görevlerinde de bulunmuş, dolaştığı Hindistan ve Asya ülkelerinin tarihini yazmış, Türkçe ve Farsça gramerlerine olan yetkisi, Şahrûh'un dik-

(139) Blochet, Introduction à l'histoire des Mongols de fadlahlah Rashid ed - Din, Leyden, 1910 s.78, 81, 258, 264-268.

(140) BROWN, age s. 424, 426 ve s.430

(141) Kâtip Çelebi, Keşf el-Zunûn II, s.951

katini çekmiştir ve sultanın teşvikiyle dil grameri ile birlikte kapsamlı bir tarih eseri oluşturmuştur(1482). *Matla us-Sa'deyn* (İki Mutluluğun Birleşmesi) başlığını taşıyan eser, 170 yıllık bir tarihi kapsamakta ve Timurlular devrini içermektedir.

“Cennet Bahçesi”: Herat Kenti Tarihi anlamına gelen *“Ravzat-Cenne fî tarih medinet Herat”* başlığını taşıyan İsfizarlı **Muineddin Muammed**, bu tarih eserini Hüseyin Baykara için yazdı. Bu kitap MEYNARD tarafından Fransızcaya çevrilerek *Journal Asiatique*'te yayınlandı. Bu ünlü tarihçinin ayrıca diplomatik ilişkiler konusunda bir risâlesi vardır. ⁽¹⁴²⁾ Görüldüğü gibi kentlerin hayatı da tarih kitaplarına konu teşkil ediyordu. İbnü'l el-Hemadâni“Kitabü'l-Buldan”adlı eserinde⁽¹⁴³⁾ Semerkant'ın kültür ortamıyla ilgili geniş bilgi verir. Nesefi Ömer b. Muhammed'in de Semerkant ile ilgili bir tarih kitabı vardır. ⁽¹⁴⁴⁾

En büyük tarih araştırmaları yapan **Mirhond (Mirkhaund)** (1433-1498) Timuroğullarının ünlü tarihçisidir. Babası Mahmud oğlu Burhaneddin Havand Şah'tır.

Mirhond Buhara'da oturan Sâdât (Peygamberin soyundan) bir aileye mensuptur. Babası öğrenim için Belh'e taşınmıştır ve oğlu iyi bir öğrenim görmüş, genç yaştan itibaren daha çok tarih olaylarını büyük bir ilgi ile izlemiştir. Bu alandaki yeteneğini, maddî sıkıntıları dolayısıyla uzun süre eser yazmaya yönelte-memiştir. Ancak Timurlu devletinin bilim politikası çerçevesinde zengin kimselerin bilimsel çalışmalara destek sağladıkları bilin-mekte idi. Bu zengin kimselerin en tanınmışlarından biri Ali Şir

(142) BROWNE, age. s. 430-431 BOUVAT, age. s.230.

(143) Kitabü'l-Buldan M.J. de Goeje tarafından yayınlandı. (Leiden, 1885).

(144) Ömer Nesefi B. Muhammed'in “Kitab'ül-Kand fi Tarih-i Semerkant” adlı kitabı Viyatin tarafından Rusçaya çevrildi. (S.K.S.O VII, 1906),

Nevâî'dir. Mirhond, dostları tarafından Nevâî'ye takdim edildi. Nevâî vasıtası ile Herat'ın İncil ırmağı kenarında İslâhiye han-kahında ona iyi bir mesken ve zengin bir kütüphane tahsis edildi.

Mirhond bu sırada 50 yaşında bulunmakta idi, geriye kalan 15 yıllık ömrünü, kendisine sağlanan imkânları değerlendirerek eserlerini kaleme aldı. Fakat hayatının gençlik döneminin-sıkıntıları onda birçok hastalıkları miras bırakmıştı. Ömrünün son bir kaç yılını, yakalandığı göğüs hastalıklarının sancıları içerisinde geçirdi; bu nedenle tarih kitabının 6.cildini ancak yaktakaleme alabilirdi. Ölümünden önceki son yılını Herat'ın Gazurga semtinde kendisini ibadete vererek geçirdi ve eserini tamamlayamadan vefat etti (2 Recep 903: 24 Şubat 1498).

Eserleri:

Mirhond'un en önemli eseri: *Ravzat es-sefâ fî sırat el-Enbiyâ ve'l- mulûk ve'l-Hulefâ*, genel nitelikte bir tarih kitabıdır. İnsanlık tarihinin başlangıcından yazarın yaşadığı döneme kadar gelir.

Mirhond'un bu kitabında geniş bir kaynak taramasına tanık oluyoruz, kitabın başlangıç kısmına (1, 7) aldığı bu kaynaklar, kendisinden önce yazılmış sayıları 50'yi bulan tarih kitaplarıdır. Taver'e göre en çok Hafız Abrû'nun Zübdet-ut-Tavârih adlı kitabından yararlanmıştı. ⁽¹⁴⁵⁾

Kitabın içeriği konusunda Kâtip Çelebi (Hacı Halife) ⁽¹⁴⁶⁾ şu bilgiyi vermektedir: Kitap 7 bölümden oluşuyor, her bölüm birer cilt niteliğindedir: I. cilt eserin telif nedenini, tarih biliminin

(145) F. TAVER, Archiv Orientalni, IV, nr. 2, 1932, s. 254.

(146) Kâtip Çelebi, Keşf el-Zunun, C.1, s. 927, M.E.B Yayını 1941 Yazma nüshaları için bk. Storey, I,93 vd. ve I. Kısım 2,1236 vd.

yararını, tarihçinin niteliklerini, zamanına kadar yazılmış Arapça ve Farsça tarih kitaplarını tanıtan bir önsöz biçimindedir. Daha sonra ilk yaratıklar hakkında bilgi veriyor ve Peygambere ilişkin öykülerle bu cildi tamamlıyor

II. Cilt, Peygamber ve halifelerinin tarihine ayrılmıştır.

III. Cilt, 12 imam ile Emevi ve Abbasi halifelerini inceler.

IV. Cilt, Abbasiler hakkındaki bilgileri genişletir ve o dönemin hükümdarlarına ilişkin olayları anlatır.

V. Cilt, Cengiz'in ortaya çıkışı ve Cengizogullarını inceler.

VI. Cilt, Timur ve onu izleyen hükümdarların tarihlerini konu alır.

VII. Cilt ise iki kısımdan oluşuyor: 1.Kısım, üslûp ve içerik bakımından, yazarın torunu (kızının çocuğu) Hondmî'in eseri olan Habib es-Siyer'e benzemektedir. (bk.Katip Çelebi, Keşf, I s. 629-30)

Ravzat es-Sefâ, gerek Doğuda, gerek Batıda uzun süre ününü sürdürmüştür. Dünyanın birçok kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunmaktadır.⁽¹⁴⁷⁾ Ayrıca birçok basımları yapılmış ve başka dillere çevirileri de vardır.⁽¹⁴⁸⁾

(147) Bombay, Tahran ve Lucknoov basımları bulunmaktadır.

(148) Çevirileri için bk. Storey, I s.95-98.Eserin şimdiye kadar tam çevirisi yazılmamıştır. En kapsamlı çeviri Türkçe olanıdır. Önce, Balâti-Zâde Kemâlî Türkçeye çevirmeye başladı, I. ve 2. ciltlerini tamamladı. 1338'de İstanbul'da basıldı. Bu çevirinin yazmaları için bk. İstanbul Kütüphaneleri Tarih, Coğrafya yazmaları kataloğu fasikül I,s.47-53, Storey, age. s.98.Ayrıca Topkapı Sarayı Kütüphanesi, Kevan 1430-1433, Emanet hazinesi, 1379-1380, Hazine 1409-1410, 1469. Eserin 3 ve 4. ciltleri ise Sadrazam Rüstem Paşa emri ile Mustafa bin Hasanşah tarafından Türkçeye çevrildi. Bk.age. kat 1,s.78 vd. Ayrıca, Rical-Kitab-ı Habîb es-Siyer, Tahran, 1324 H.

• İ. Kunos, Sejk Sülejman Efendi's Çağataj-Osman-İşches Wörterbuch, Budapest, 1902.

• Thury, J. Behcet ül-Lugat, Budapest, 1903.

Yazar, tarihçinin niteliklerini sıralarken şu görüşlere yer veriyor: “Tarihçinin iyi bir dindar olmasını, her şeyi olduğu gibi, açıkça yazmasını, ancak bu mümkün olmadığı zamanlarda, fikirlerini birtakım remiz, imâ ve kinâye yolu ile ifade etmesini, kötüleme, ve örtmede ifrattan kaçınmasını, üslûbunun sade, açık ve güzel olmasını, daima ahlâk sahibi bir insan olarak tanınmasını şart koşar.”

Öğretim:

Camiler, medreseler ve tekkeler birer öğretim kurumu halinde büyük kentlerde olduğu gibi kırsal bölgelerde de yarışmasına bilimin yaygınlaşması için çaba gösteriyor ve bu çabalarında başta sultanlar olmak üzere bütün eyalet beyleri tarafından teşvik görüyordu.

Timur bizzat her kentte birer medrese kurdurmuştu. Ülkenin ileri gelenleri ve zenginleri medrese açmayı ve bu medreselerin parasal sorunlarına cevap vermeyi şerefli bir görev kabul ediyorlardı.

Timur'un her kentte açmış olduğu öğretim kurumu (medrese) nun öğretim üyelerine, bilimsel düzeylerine yaraşır bir biçimde yaşamaları için maddî imkanlar sağlamıştı. Komşu ülkelerdeki bilim ve sanat adamları Timurluların medreselerinde çalışmayı tercih ediyorlardı. Mir Ali Şir Nevâî, Herât'ta açtırmış olduğu **ihlâsiye medresesinin** tekkesini ünlü tarihçi Mirkhond'un emrine vermiş ve onun çalışmalarının verimliliği için her türlü kaynak ve belgeleri içeren zengin bir kütüphaneyi de bu tekkeye ilâve etmişti. Medresenin müderrisliğini, (profesör) de yapan Mir Ali Şir Nevâî okuttuğu konulara büyük bir yetenekle egemen, her yönü ile çevresine örnek olacak yüksek bir ahlâk düzeyine sahip, meclisinde devamlı olarak ülkenin en tanınmış ilim ve sanat adamlarını bulundurmaya özen gösteren kişiliği ile öğretim kurumlarının önemini artırıyordu. Babür'ün hatıratında⁽¹⁴⁹⁾ Herât kentindeki bazı medreselerin

(149) Reşit Rahmeti Arat, Vekayı, Babur'un Hatıratı c.II, s.210-11 Türk Tarih Kurumu Yayımı, Ankara, 1946.

adları bulunmaktadır: Mirzâ'nın medreseleri, **Güherşâd Begim'in** medrese, makbere, mescit ve camii; **Şeyhülislâm** medresesi; **Bediüzzaman Mirzâ'nın** Cuyi Encil sahilindeki **medresesi**; **Kudsiye** dedikleri mescit, cami ve **medresesi**; **Halasiye** ve **ihlâsiye** dedikleri hankası, hamamı, Safaiye ve şifaiye dedikleri daruşşifası...

ihlâsiye Medresesinin Ders Programı

Medresenin ders programından söz ederken, medreselerin İslâm örf ve âdetine göre programlarını oluşturduklarının göz önünde bulundurulması gereğini belirtmekte yarar vardır.

Dersler:

Kur'an Dersi: Kur'an-ın okunuş tarzı (tecvid), Kur'an müziği, yani Kur'an okunurken uygulanan çeşitli musiki makamları. Kur'an ile başlanan bu makamların, müziğe yetenekli olan çocukların tesbit edilmesi ve bu sayede ünlü müzik üstadlarının yetiştirilmesine büyük katkıları olmuştur.

Tefsir: Kur'an âyetlerinin açıklanması demek olan tefsir, zamanla güçlü ilmî bir dal olmuş, özellikle *muhkem* denilen ve hukuki müeyyideler ortaya koyan âyetlerin günün şartlarına ve olayların akışına göre açıklanmaya çalışılması siyasî, ekonomik ve hukukî kavramların evriminde büyük rol oynamıştır.

Hadis: Peygamberin sözlerini ve uygulamalarını içerir. Hadis de medreselerde başlı başına bir bilim dalı olmuştur. Peygamberin herhangi bir konu hakkında söylemiş olduğu sözler veya yaptığı uygulamalar, çevresinde toplanan arkadaşları (ashabı) tarafından büyük bir titizlikle tespit edilmiş, yazılı ve sözlü anlatımlarla daha sonraki kuşaklara aktarılmaya çalışılmıştır. Bu arada belirli, belirsiz nedenlerle Peygamberin söylemediği veya yapmadığı işler de ona maledilmek istenmiştir. İşte Peygambere ait olan söz ve işleri bilimsel tarih yöntemleri ile tesbit etmeye çalışan bu tarz bilime hadis bilimi denir. Aslında Peygambere ait olan bu söz ve hareketleri ortaya koymaya ve uydurulmuş olanlardan ayırtmaya yönelik olan hadis bilimi

sayesinde bir çok tarihi olaylar da ortaya çıkmış ve ispatlanmıştır. En önemlisi, rivayetleri değerlendirmeye yönelik bir tarih bilimi yönteminin geliştirilmiş olmasıdır.

Felsefe, ahlâk ve kelâm, bu bilimlerin birbirleriyle yakın alâkalı olduklarından bazan bir arada, bazan ayrı ayrı okutulmuşlardır (bkz. aşağıya).

Dil Dersleri: Genellikle medreselerde, Arap diline öncelik verildiği bilinmektedir. Halbuki Orta Asya medreselerinde, özellikle Mir Ali Şir Nevâî Medresesinde Türkçe'ye de önemli yer verildiğini bu büyük şairin eserlerindeki ifadelerinden anlamaktayız. Şu halde bu medreseler, Arapça, Türkçe ve Farsça olmak üzere üç önemli dili ders programı içerisine almış oluyordu. Mevlânâ Yusufî'nin *Bedai'el-İnşa*, mektupları mürakaat, mürasalat ve rika (kendinden yüksek mertebedeki, kendi düzeyindeki ve alt düzeydekine) olmak üzere üçe ayırıyor.

Fıkıh Dersleri: Bugünkü hukuk fakülteleri programına karşılıktır. Hukukun her alanı fıkıh dersinde inceleme konusu olmaktadır.

Yazı Dersi: Yazı dersi sadece yazılı anlatım için imlâdan ibaret değildi, hattatlık dediğimiz güzel sanatların bir dalını oluşturuyordu. Bu yazıların örneklerini bugün mimarî yapılar üzerinde, mezar taşlarında veya müzelerde, büyük özenle biriktirilen kitap yaprakları üzerinde görmekteyiz.

Riyâziye (matematik), astronomi dersleri ile birlikte tekke-lerde plastik sanatlar, ağaç oymacılığı, minyatür, taş ve pişmiş toprak üzerine işlenen resimler gibi güzel sanatların birçok çeşidine yer veriliyordu.

Bu medreselerde öğretim görevini yapmış ünlü kişilerden bazıları; yukarda adı geçen Mîr Ali Şir Nevâî'den başka ünlü tarihçi **Mirkhond**, felsefi, hukuki ve dini eserleri ile tanınmış **Molla-zâde Molla Osman** (bu zat Sultan Hüseyin Baykara'nın akranıdır) temel metinlerinden yeni hukuki görüşler ortaya koyabilme yeteneğine sahip olmak anlamına gelen ictihad sahibi idi.

Kadı Celâleddin, ilk sıralarda Şîrâz medreselerinde ders vermişti, daha sonraları Herât Medresesi'nde bulundu. Herât'ın diğer tanınmış bilim adamlarından, hukukçu Hoca Celâleddin Feyzullah, ilk hatıra gelen müderrislerdendir.

İlkokullar

Bu dönemin ilkokulları hakkındaki bilgimiz yine Ali Şîr Nevâî'nin mekteplerine dayanmaktadır.

Avrupalılar,⁽¹⁵⁰⁾ Ali Şîr Nevâî'ye bir yandan yüksekokul müderrisi (Profesörü) gözü ile bakarken bir yandan da ona en ünlü "ilkokul öğretmeni" diyorlardı. Timur, Selçuk, Akköyünlü, Hint-Türk İmparatorluğu, Osmanlı saraylarında ve diğer Türk boylarında Nevâî'nin şiirleri ilgi ve saygı gördü.

Okul öğretmenlerinin (mektepdâr) izleyecekleri pedagojik yöntemleri hakkında görüşünü açıklarken "*onlar kararlı, disiplinli, etkin, doğru olmalı, öğrencilerinin duygularına nüfûz edebilmeli, hoş görülmemeyen hareketleri düzeltmeye istekli ve onların sevgisini elde etmeye kabiliyetli olmalıdırlar*" der.

Ali Şîr Nevâî, toplumun düzen ve geleceğini çocukların eğitime bağlamaktadır. Öğretmene verdiği önemi şu cümle ile belirlemiştir: "*Öğretmen öğrencilerinden memnun ise Allah da onlardan memnundur*" diyor.

Ali Şîr Nevâî kadının toplum içerisindeki önemli yerini kavrayan devrin ileri görüşlü kişilerindendir. İnşa ettirmiş olduğu 370 yapıdan biri olan İhlâsiye Medresesinin ön cephesinde Hz.Peygamberin şu hadisini okuyoruz: "*İlim, kadın ve erkek her müslümâna farz (kaçınılmaz ödev)dir.*" Nevâî, çok sayıda okulun kurucusudur.

Dil ve Sanat

Bilindiği gibi Türklerin anavatanı Orta Asya'dır. Türk bilim, sanat ve kültür varlığının eğitici etki alanının Orta Asya'dan

(150) Blochet, Belin, Bouvat, Berthels gibi yazarlar Ali Şîr Nevâî'nin değişik yönlerini inceleme konusu yapmışlardır.

hareketle doğu, batı ve güneye doğru üç yönlü çığır oluşturarak ilerlediğini görüyoruz. Bir yandan batıya doğru ilerleyerek Avrupa'yı etkisi altına alırken Akdeniz yolu ile Afrika'ya geçer, Güneydoğu Asya ile Hindistan'a ulaşır. Böylece derinlik ve genişliğini tarih ve coğrafya olgusundan alan çok yönlü kültür birikimi, İslam dininin seçici işlevinde ayıklanarak yeni bir terkip kazanıyor ve yeni bir dünya oluşturuyor.

Bu oluşum içerisinde Timurlular dönemi bilginleri, Orta Asya'nın rönesansını gerçekleştirmişlerdir. Bu yeniden doğuşu, özetini vereceğimiz aşağıdaki entellektüel faaliyetlerde açıkça görebiliriz.

Yazı Dili:

Timurluların dili Türk dil ailesi içerisinde Çağatay lehçesine girer. Çağatay dili Orta Asya'da konuşulan ve yazılan, eski bir tarihe sahip Türkçe lehçesidir. Bu dilin altın devri Timurluların Maverâünnehir yörelerine egemen oldukları sırada kendisini gösterdi (XV-XVI) ve daha sonraları bütün Orta Asya'ya yayıldı.

Devlet yönetimi ile ilgili metinlerde kullanılan dil olarak Çağatay Türkçesinin etki alanı, Volga yörelerine kadar yayılır. Mir Ali Şîr Nevâî ve Babür sayesinde bu etki, zaman aşımına uğramamış ve Osmanlılara kadar ulaşmıştır.

Çağatay dili ile birlikte Orta Asya'da varlığını duyuran Özbek Türkçesi olmuştur. Çağatayca ile Özbekçe sürekli rekabet etmişlerdir. Bu konuda *Şeybanî-Nâme* (Muhammed Salih Sultan'ın eseri) Şeybanî'ye şu sözleri söyler: "*Çağatay eli meni özbek demesün*": "Çağatay halkı bana özbek demesinler" ve şöyle devam ediyor:

"*Dediler sen Çağatay elisen*"

"*Uşbu yerde Çağatay Khaylı sen*"

"*Ne dep Özbek lik Yâvar boldun*": (Özbekler) "Dediler sen Çağatay halkındansın, sen burada Çağatay oymağındansın, niye sen Özbeklerin arkadaşı mı oldun diyorlar." Çağatay dili,

Orta Asya'da edebî varlığını yüzyıllarca korudu, ancak 1921 tarihinden itibaren, Çağatayca yerini Özbek diline bırakıyor. Timurlular devrinde, Çağataycaya yarar sağlayan siyasal oluşumları şu şekilde özetleyebiliriz.

Çağatay (1241-1242), Cengiz Han'ın ikinci oğludur. Harezmin dışında kalan Maverâünnehir bölgelerini, Yedisu ve Doğu Türkistan'ı yönetimi altına aldı; daha sonra Cungiari ve Kâbil ülkeleri de onun yönetimine girdi.

Onun torunu Kara-Hülâgu (1242-1246) Büyük Han Mönke'den "Çağatay Ulusu"nu aldı. Fakat Çağatay deyimini Han adları ile birlikte ancak 1274-1306 tarihlerinde resmi olarak kullanıldı. Kazan Han'ın ölümünden sonra Hanlar, **Maverâünnehir Hanları ve Moğolistan Hanları** olmak üzere ikiye ayrıldı. Bu iki Hanlık arasında Talas Irmağı sınır kabul edildi.

Tuğluk Temur, her iki Hanlığı birleştirdi (1360). Sonra Timur'un yönetimine geçti (1370). İşte bu tarihten itibaren Çağatay, Moğolistan'daki Moğol deyimine karşılık Maverâünnehir yörelerindeki Türk oymaklarını ve Batı Türkistan'daki Türkleri belirtmek için kullanılmaya başlandı. Timur zamanında **Çağatay**, genel olarak Timurlu halkını ifade ediyordu. Şerafeddin Ali Yezdi'nin *Zafer-Nâme'si*, Timur'un ordusundan, **Çağatay Çeriği** diye söz ediyor.

Şeybânî'in istilasından sonra, Çağataylarla Özbekler birbirlerine karıştılar. Vambéry bu konuda şunları yazıyor: "Kırgızlar arasında, Çağatay, Karakalpak ve Özbek oymakları var, fakat Özbekler çoğunluktadır, genellikle, **Ak Söjek** (Ak Kemikler)'e mensupturlar ve atadan kalma saray işlerinde görev alırlar.

Çağatay Dili ve Öğretimi:

19. yüzyıl başlarında Çağatay dili üzerinde bir çok ciddî araştırmalar yapıldı.⁽¹⁵¹⁾ Ali Şir Nevâî'nin ölümünden (1501) he-

(151) Thury J. (Budapeşt. 1906) Türkçe çevirisi: Orta Asya Türkçesi üzerine tetkikler (Millî Tettebbular mecmuası II, 207-233).

men sonra yazılmış çok önemli bir lûgat bulundu. Çağatay dili ve öğretimi için büyük değer taşıyan bu lûgat ilk olarak Peşte'de Macarca yayınlandı.⁽¹⁵²⁾ *Abuşka* başlıklı bu lûgatın Fransızcaya çevirisi de mevcuttur.⁽¹⁵³⁾ Çağatay diline, Ali Şir Nevâî'nin eserleri ile verdiği canlılığın, bu dili öğretme ve öğrenme arzusuna hız verdiği görüyoruz. Ali Şir Nevâî'nin eserlerini okumak ve anlamak için Çağatayca'dan Farsça'ya lûgatlar yazılmaya başlandı, *Bedâi-ül-Lûgat*⁽¹⁵⁴⁾ bunlardan biridir. Afşarlar döneminde **Muhammed Mehdi Han As Terâbadî** tarafından yazılan (1760) *Şenküllah Lûgatı*⁽¹⁵⁵⁾ Çağatayca-Farsçadır. Çağatayca'dan Farsça'ya çevirilmiş olması bu dönemde, Farsça dilini konuşan toplulukların Çağatayca'ya karşı ilgi duyduklarını göstermesi bakımından da ayrıca önem taşır. Bu lûgatla ilgili açıklayıcı birçok eser yazılmıştır,⁽¹⁵⁶⁾ bunlardan *Hulasa'i Abbasi*⁽¹⁵⁷⁾ başlığını taşıyan lûgat Şenküllah lûgatının bir açıklamasıdır.

Orta Asya Türklerinde çoğu kez oymak başkanlarının bilgeliklerinden söz edildiğini ve Orhun Kitabelerinde de bu deyimini geçtiğini biliyoruz. Çağatay Türkçesi'ni konuşan oymak başkanlarının da çoğu kez, bilgili kimseler olduğunu ve hatta bizzat oymak başkanlarının eğitim ve öğretimle uğraştıklarını ve ders verdiklerini görmekteyiz. Buna en canlı örnek olarak Çağatay dilinin yaygınlaşması için çaba gösteren Celayir ve Kelat oymakları başkanı **Yalang Tuş Han'ı**⁽¹⁵⁸⁾ gösterebiliriz. Bu zat

(152) Vambéry Armin, *Abuşka*, Peşt, 1862.

(153) Veliaminof-Zernof, *Dictionnaire Djagatai-turc*, Petersburg, 1869.

(154) Vambéry tarafından bulunan *Bedâi-ül-luga'nın* el yazma nüshası 1715 tarihini taşımaktadır.

(155) Ch. Ricu, *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum London*, 1888, s. 214-66.

(156) Bu konuda bk. Hasan Eren, *Çağatay Lûgatları*, DTCFD VIII, 1-2 1950 s.145-163 ve Romaskviç A.A *Yeni Çağatay- Fars Lûgatı*, *Turkiyat Mecmuası* IV, 1939, s.281 vd.

(157) Bu lûgatın Tahran ve Paris elyazma nüshaları ve 1825 tarihli Kalküta yayını vardır.

(158) Kıza Kuli Han, *Revzat-üs Safâ*, C.IX, ff. 151 v, 14 v, 158 v.

Ali Şir Nevâî'nin edebiyatına son derece vakıf ve Çağatay dilinin bütün inceliklerini bildiği için lûgat yazarlar dahi onun özel derslerine devam ederlerdi. Nitekim, Çağatay Lûgat ve Ansiklopedisi yazarı **Fetih Ali Han Kaçarlı**, ünlü lûgatını yazmaya hazırlanırken Yalang Tuş Han'ın yanında iki yıl öğrenim görmüştür⁽¹⁵⁹⁾. Fetih Ali Han Kaçarlı'nın lûgatının Çağatay Türkçesi öğreniminde gördüğü hizmet, bu lûgatın başlı başına bir inceleme ve araştırma konusu olmasına değer. 1862 yılından sonra tamamlanan bu lûgatın orijinal adı; *Lûgat-ı Etrâkiye'* dir.⁽¹⁶⁰⁾ Lûgat yazarı Kaçarlı'nın verdiği bilgiye göre Çağatay dilinin öğreniminde, tekkeler önemli rol oynamıştır. Nitekim Kaçarlı'nın bildirdiğine göre, Abal ve Merv Tekkeleri'nde memuriyette bulunmuş, oranın sufi ve kadılarından öğrenim görmüştür; onunla birlikte Arap dilini iyi bilen, edebiyat ve sanat hareketleriyle yakından ilgilenen şair **Mirzâ Abdülvehhap İsfahani**, Çağatay Türkçesini bilmemeyi kendi için noksanlık saymış ve yetmiş yaşında olduğu halde, Yalang Tuş'un Çağatay dili derslerine devam etmiştir.⁽¹⁶¹⁾ Çağatay dilinin etkisi XIX. yüzyıla kadar canlılığını koruyor; bu yüzyılın büyük İran Şairi **Mirza Habibullah Kaani**'nin⁽¹⁶²⁾ Çağatayca dersleri verdiği bakarsak bu dilin İran'ın tanınmış edebiyatçıları çevrelerinde dahi ilgi gördüğü ortaya çıkmış bulunmaktadır. XIX. yüzyıldan bu yana Orta Asya Türk Kültürü ile ilgilenen Avrupa Şarkiyatçılarından Çağatay Türkçesi sözlüklerini hazırlayanların sayısı hayli kabarıktır.⁽¹⁶³⁾

(159) Romaskeviç, age, s. 283

(160) Bk. J.A. Sèric V, t.XVII, 1861 s.175-256, 281-375. Bu lûgatın el yazma nüshası Petrograt Üniversitesi kütüphanesi İslâm el yazmaları bölümü 1177 numarada bulunmaktadır. Bu konuda bk. Râğip Hulusî, Orta Asya Türkçesi üzerine Tetkikler (Millî Tettebbular Mecmuası).

(161) Mirza Abdülvehhap İsfahani için bk. Rieu- Catalogue of the Persian Mss. s.722, Supp.II, No.188, ayrıca, bk. Romaskeviç, age. s.283-4.

(162) Rieu, Supp. No: 367.

(163) Avrupa dilleri ile yazılmış Çağatay sözlüklerinden bazıları:

- Vambéry, Cagataische Sprachstudi -en, Lesbeiq, 1867.
- Pavet de Courteille, Dictionnaire Turk-Orientel, Paris, 1870.

Hitabet Sanatı

Sultan Hüseyin Baykara'nın yönetimi döneminde hitabet yeteneği ile isim yapmış ve eserleri son derece anlamlı ve kısa (icaz) olarak ün salmış yazar **Mevlânâ Şeyh Hüseyin**'dir. Sultan Abû Said döneminde şöhretinin zirvesine varmıştı. Mevlânâ Şeyh Hüseyin'in meslek bakımından polis müfettişi olduğunu düşünürsek, onun bu ağır meslek sorumluluğu ile birlikte edebiyat alanında da büyük bir başarıya ulaşması ayrıca kıymet ifade eder. Hükümdarlar da yetenekli hatiplerdi. Ayrıca hitabet sanatı okullarda ders programı arasında yer alırdı.

Metin Eleştirisi Sanatı:

Bugün "edisyon kritik" deyimi şeklinde Türkçe'ye geçmiş metin inceleme, açıklama ve eleştirisi eskiden beri, Türk bilim ve sanat çalışmalarında yapılagelmiştir. Timurlular döneminin, bu konudaki gözde eleştiricisi Timur'un torunu, Şahrûh'un oğlu **Sultan Gıyaseddin BAYSUNGUR** (1397-1433)'dur. Baysungur da kardeşi Uluğ Bey gibi bilim ve sanat alanında yeteneklerini göstermiş ve sanatsal yeteneği ile birlikte fazilet sahibi büyük bir insan olarak da şöhret yapmıştır. Baysungur'un eserlerinde onun aynı zamanda bir sanat eleştirmeni ve yorumlayıcısı olduğunu görüyoruz. Eleştiri sanatı konusunda ele aldığı en önemli eser Firdevsi'nin "*Şehnâmesi*"dir. Şehnâme'nin, önce tenkidli nüshasını hazırlamış, sonra maiyetindeki kâtipler tarafından güzel yazılarla yazılmış ve ressamı tarafından iki nüsha olarak resimlendirilmiştir. Bu iki nüshadan biri, bu gün Tahran'da Gülistan müzesinde, diğer nüshası ise, özel bir kütüphanede bulunmaktadır.⁽¹⁶⁴⁾ Baysungur eleştirisini yaptığı Şehnâme'ye ayrıca uzun bir "giriş" yazmış ve eseri ile birlikte

- Jules Thèodore Zenker, Dictionnaire Turc-Arabe-Persan Leibzig, 1866-1876
- Lazar Budaqov, Sravnitelny Slovar Turecke Tatarskix nareçiy, Petersburg, 1869-71.

(164) Binyon, Persian Miniature Painting, London, 1933, s.69 vd.

hattatlarına yazdırarak yayınlamıştır. Baysungur kendisi de ünlü bir hattat idi.⁽¹⁶⁵⁾

Edebiyatta Mecaz Sanatı:

Bouvat Lucien⁽¹⁶⁶⁾'in dediği gibi Timurlular devrine özellik veren buluş ve zerafet zevki, mecaz sanatına büyük bir rağbet verdi. Şerefeddin Ali Yezdî, Timur devrinin ünlü tarihçisi olması dışında mecaz edebiyatını en iyi yaşatan kişilerden oldu. Diğer bir edip, Mîr Hüseyin, mecaz sanatına olan büyük katkısı nedeniyle Muammaî unvanını almıştır.

Babür'un yakın arkadaşı Mollâ Muhammed Badahşî, mecâzi veya muammalı diye nitelendirilen tarzda şiir ve nesir parçaları içeren bir kitap bırakmıştır. Kültür ve refah düzeyi yüksek olan Timurlularda zengin bir nükte ve mecaz sanatı gelişmişti.

Mektup Türü Edebiyat:

Timurlular dönemi, ünlü şairlerden Câmi'nin mektupları içeren bir kitabı vardır. Ayrıca mektuplardan oluşan ve haberleşmeye yönelik bir el kitabı, Hoca Abdullah Morvarid Beyanî tarafından yazıldı; bu zat hem şiir hem de nesir tarzında eserler bırakmıştır. Mektup türünden eser bırakan **Muin ed-Din Muhammed** aynı zamanda tarihçi olarak tanınmıştır. İsfızârlı olan Muin Orta Asya Türk devletlerinin tarihini yazmıştır (yukarıya bkz.). Bu arada, **İmâm Rabbânî** (Ahmet Faruk Serhendî) (1563-1624)'nin *Mektûbât* adlı eserini de zikretmek gerekir.

İmâle ve zihaf usulü (prosodik), mukaffa ve nazım:

Nazım tarzında yazarların başında Câmi gelir. Sultan Babür, nazım tarzında olduğu kadar, mukaffa tarzında yazmaya da

(165) Müstakim Zâde Süleyman, Tuhfai Hattatin.

(166) Bouvat, age. sa. 220 vd.

özen gösterdi. Bunun en açık örneğini *Mufasssil* adlı eseriyle verdi. Babür'ün çağdaşı Helâli nazım yeteneği konusunda isim yapmıştı.

Hiciv Sanatı:

Sultan Babür uzun süre hicivli şiirler yazdı. Ağır bir hastalıktan sonra bunu ilâhî bir ceza olarak yorumladığı için hicivi bıraktı. Kendisi bu olayı şu tarzda ifade ediyor: "Tam zamanında kendime geldim, Allah'ın rahmetine sığınıp, onun mağfiretini diledim; bu çarpık düşünceden ve fena alışkanlıktan vazgeçmeye karar verdim; divitimi kırmayı yeğledim."⁽¹⁶⁷⁾

Mesnevi Türü ve Yazarları

Timurlular zamanında Câmi, mesnevi dizenlerin simgesi oldu. Yeğeni Abdullah Matiti mesnevilerinde *Leyla ile Mecnun* hikâyesini işledi. Ayrıca Farsça birçok mesnevilerle birlikte *Timur-Nâme* adlı mesnevisiyle Timur dönemini canlandırdı.

Nişaburlu Kâtibî: (Ölüm 1434) büyük bir şairdi. Hattatlıkta da şâhserler oluşturdu. Hattat hocası Sami ile anlaşamadıklarından Nişabur'u terketti. Derviş kılığında sıra ile Herât, Astarabâd, Şirvan, Azerbaycan, Reşt kentlerinde ikamet etti. İnziva ve itikâf hayatına kendisini vermek için sultanların sarayına iltifat göstermedi. Mesnevilerden başka Nizâmî'nin bellek tarzında şiirlerine benzer şiirler yazdı. Tarihçi Şerefeddin Ali Yezdî de mesneviler bıraktı. Sultan Babür'ün yazdığı mesneviler ise *Mübeyyen*⁽¹⁶⁸⁾ başlığı altında toplanmış ve yayınlanmıştır. Diğer ünlü bir şair **Semerkanlı Lutfî**'dir. Günümüze kadar

(167) Memoires (Baburname) Fransızcaya terc. PAVET DE COUTELLE-II, 134, ve terc. BEVERIDGE, II, 449-450.

(168) Babür'ün mesnevi koleksiyonunu "Bouvat 'Mubin" şeklinde yazmak tadır. Halbuki mubin sonradan yayılmış mübeyyen'in şehridir. (Bk. Bouvat age. s.223)

gelen divanının birçok elyazmaları vardır.⁽¹⁶⁹⁾ Semerkantlı diğer bir sanatkâr Sekkâki Yusuf Harezmi (1160-1231)'dir. Önce oymacılık ve şifreli kilit yapımı gibi sanatlarla ün yaptı, daha sonra kendisini bilime ve edebiyata verdi. *Miftah'ül-Ulûm* (İlimlerin Anahtarı) adlı ansiklopedik eseri üzerine birçok yorumlar yapıldı.⁽¹⁷⁰⁾ **Melali**, otuz ve kırk bin beyit içeren bir divanı ve gazelleri vardır. Babür'ün çağdaşıdır. Ayrıca "Şah ve derviş" başlığını taşıyan bir mesnevi kitabı vardır. Şiirlerinde erkek güzelliğinin kadın güzelliğinden üstün olduğunu işleyen bazı fantazi konulara yer verdiğini görmekteyiz. Daha birçok garip düşünceleri içeren şiirleri Babür ile birlikte başka şairlerce de eleştirilmiştir. Türk nazım şekilleri ile ilgili bir eser Babür'ün Molla Bakâî'in Sultan Babür'e ithaf ettiği *Mahzen el Esrar* (sırların hazinesi) adlı mesnevisi, bir sanat harikası olarak kabul edilmektedir.

Seyyid Ahmed Mirzah (Miranşah'ın oğlu), *Lêtâfet-Nâme* adlı mesnevisi ile ün kazandı.

Fahreddin Ali (Hüseyin Kâşefî'nin oğlu), "*Mahmud ve Ayaz*" adlı mesnevinin yazarıdır.

Herathî Binâî Türkçe gazelleriyle tanındı. *Gîlân* adı ile tanınmış mesnevi şairinin eserleri, Türkçe ve Farsça mesnevileri içermektedir.

Çağatayca mesnevi yazarlar olmuştur. Ali Şîr, bu tarz şiirler de yazdı.

(169) İstanbul Üniversitesi kütüphanesi, nr.2753; Blochet Bibl.Nat.Cat.Suppl. sa.117 nr. 981, Brit.Mus.Cat. sa.288, add. 7914/6v. 158-227. Adı geçen divan A. Zeki Velidi tarafından (Çağatay şairi ve anın Divanı, Kazan, 1914) yayınladı. Şair Lutfî'nin diğer bir eseri, Gül-ü nevrûz'dur. Elyazma nüshaları, İst. Süleymaniye nr. 1911/1, British Mus. ve Paris Bibl. Nat. da bulunmaktadır.

(170) British Mus, elyazma Or.2079, Rieu, Türk, man. s.284 bk.s.7a, ve s.7b.

Çağatayca yazan şairlerden **Sekkâki** şiirlerini Halil-Sultan, Muhammed Pars'a ve Uluğ Bey'e takdim etmiş idi.⁽¹⁷¹⁾

Resim ve Minyatür Sanatı ve Öğretimi:

İslâm tarihinde resim sanatının uygulandığı devir Timurlular devridir, onlardan İranlılara geçmiştir.

Güzel Sanatlar Akademisi diyebileceğimiz bir minyatür okulu 1365 tarihinde Herât'ta faaliyete başladı. Timur ve Timur ailesinin portreleri bu okulda yapıldı.

Minyatür okulu, resim eğitimine, Şeybânî prensi Nevruz zamanına kadar devam etti (XVI. yüzyıl ortaları). Bütün Timurlu sultanları resim sanatını teşvik ettiler, zaten, sultanlar kendileri de ünlü sanatkârlardı, bu hükümdarlardan her birinin güzel sanatlarla mutlaka bir ilişkisi olmuştur.

Şahrûh, Hüseyin Baykara ve Ali Şîr Nevâî, aynı zamanda ün yapmış ressamlardır.

Hazreti Peygamberin miracını canlandıran ve Timurlular hükümdarı Şahrûh devrinde Herât kentinde yazılmış olan *Mirâc-Nâme*⁽¹⁷²⁾'deki resimlerin canlandığı peysaj, tabiat güzelliğinin kâğıt üzerine yansımalarıdır.

Abdurrahman Sûfî'nin, Uluğ Bey için resimlendirdiği Astronomi risâlesindeki⁽¹⁷³⁾ resimler eşsiz güzelliktedir. 1437 tarihinde yapılmış Cuveynî'nin elyazması⁽¹⁷⁴⁾ resim sanatı güzel-

(171) Adı geçen eserin Kahire basımı (1317-1318) vardır. Elyazmaları: Rieu, Brit.Mus.Cat. s.284, Oriental 2079, Brockelmann, Gal. I, 294, Suppl.I 515.

(172) Bibl. Nat. Paris, Supplément ture, nr. 190.

(173) Paris, Bibl. Nat. Arabe nr. 5036.

(174) Paris, Bibl. Nat. Supp. Persan nr. 206.

liğinin başka bir örneğidir. Sultan Humayun tarafından yapılmış olan *Humay'un Aşkları elyazması*⁽¹⁷⁵⁾ aynı derecede bir sanat şaheseridir.

Herât, Semerkant, Buhara kentlerinde açılan **resim okulları**, resim sanatını düzenli ve yöntemli bir araştırma ve uygulama sistemine bağlıyordu. Buralarda yetişen ressamalar ülkenin her yanında sanat olayları yaratıyorlardı.

Aydın bir kitleye hitab eden resim sanatının konuları serbestti. Devlet yönetiminin başında bulunanlar her türlü bilimsel konularda olduğu gibi sanatkârları da koruyor ve teşvik ediyorlardı.

Timur'un başlattığı, "**Timurlular Ekolü**" diyebileceğimiz sanat akımının ünlü kişileri, Hüseyin Baykara, Türkçe Divanı ile isim yapan Ali Şîr Nevâî'nin resimleri Paris Milli Kütüphanesinde muhafaza edilmektedir.⁽¹⁷⁶⁾ Khondemir'in *Nâme-yi Nâme* adlı eseri, yazar tarafından yine fevkalâde resimlerle donatılmıştır.⁽¹⁷⁷⁾ Diğer bir minyatür ustası **Mahmud bin Murteza el-Huseynî** 1429'da Şiraz'da İbrahim Sultanın hizmetinde eserlerini vücûda getirdi. Ona ait bazı minyatürler Feyzulah Efendi Kütüphanesi (İst) 489 numarada bulunmaktadır.

Timurlu devri ressamlarından **Behzâd**'in resimleri günümüze kadar gelmiştir ve Paris Kütüphanesinde bulunmaktadır.⁽¹⁷⁸⁾ Babür'ün anlattığına göre Behzât, daha ziyade sakallı yüzlerin resimlerini büyük başarı ile canlandırıyor. ⁽¹⁷⁹⁾ Behzâd'ın ünü hiç bir sanatkârda yoktu. Birini övmek için; Behzâd'ın kalemine sahiptir deniliyordu. Behzâd'ın yetiştirdiği öğ-

(175) Viyana müzesi nr. 281.

(176) Supp turc nr. 316 (Herat'ta, Hicri 934 (1527) tarihinde yapılmışlardır).

(177) Timurlular devrinin minyatürlerini, Armênag SAKISIAN kopyalarıyla birlikte yayınladı. (La Miniature Persane du XII e au XVII e Sied).

(178) Deux documents inédits relatifs à Behzâd, (Revue du Monde musulman, 1914, t.XXVI, s.146-161 (çev. Muhammed Mirza Kazvini ve Bouvat'a aittir.)

(179) Mémoires, çev. Pavet de Courtcil, I s.412.

rencileri arasında Horasanlı **Şeyhzâde, Mir Musavvir** gibi ressamaları görüyoruz. Bunun öğrencileri ise İsfahanlı **Mîr Zeynel-abidin, Şah Kuli, Aga Mirek** ve kırk sütunlu sarayı resimlen diren **Muzaffer Ali** idiler. Behzâd'ın imzasını taşıyan 1442'de yazılmış birkaç sayfalık elyazma (Brit.Mus.Add 25900) dadır. Bu tablolarından biri Mecnun taraftarlarının develeriyle, Leylâ taraftarlarının develerinin kavgasını gösteriyor. Mecnun çaresiz bir biçimde tepenin üzerinde seyrediyor. Gök kızılığının üzerinde mavi bir fon ve mavi kırmızı, yeşil giymiş savaşılar, fonu tamamlıyor. Diğer dört tabloda da değişik efsanevi konuları eşsiz güzellikte işlemektedir.

Behzâd, ayrıca tasavvufla ilgili bir eser de bırakarak genç yaşta öldü. Babur hatıratında Herât'ı alan Şaybak Han'ın münasebetsizliklerinden bahsederken "Ali Meşhed ile Behzâd Mansur'un yazı ve resimleri üzerinde tashihlerde bulundu" diye dert yanıyor.

Siyaüüş adlı ressamın hocası üsdât Hasan, Herât resim okulunun yetiştirdiği resamlardan biri idi.

İsfahanlı **Hoca Muhammed Nekkaş, Mir Nekkaş** adı ile tanınıyor ve Ali Şîr Nevâî'nin kütüphanesinin müdürüdür; Ali Şîr için, sanat eseri olan bir duvar saati ve ayrıca porselenler üzerinde resimler yapmıştır. Şah Tahmâsb'ın resim müzesinin de müdürlüğünde bulunan Mir Nekkâş, sonradan ülkesinden ayrılp, Osmanlı Padişahı Kanuni Süleyman'a sığınmış ve Padişah kendisine maaş bağlamıştır.

Sultan Uveys, kendisi ressam olduğu gibi ünlü bir ressam olan Abdul-Hayy'ı da yetiştiren odur.⁽¹⁸⁰⁾ Onun ressamaları Timurlular nezdinde büyük bir ilgi gördüler ve Herât Okulunu geliştirdiler.

Bu devrin diğer bir ressamı **Mir Haydar**'dır, resimden başka Türkçe şiir ve tasavvuf eserleri yazmıştır.⁽¹⁸¹⁾

(180) HUART, Les Calligraphes, s.100-101.

(181) BOUVAT, AGE, S.242.

Yazı Sanatı (Hattatlık)

Yazı, güzel sanatların bir dalı olarak Türk-İslam dünyasında en üstün düzeye ulaşmıştır. Cami, medrese ve diğer mimari yapılarda yazı, su (şadırvan) diğer mimari unsurlarla bir bütünlük oluşturur.

Türkler İslâm uygarlığının aşamalarına katılmadan önce, eski doğu uygarlığının oluşması ve yükselmesi için çalışmışlardır. Bu devirlerde de yazıyı bir sanat unsuru haline getirmişlerdir. Uygur uygarlığının anıtları, yazıtları, süslemeleri ile birlikte hem anlatım hem sanat zevkini doyrurlar.

VI. yüzyılın ikinci yarısında (734), Çin kaynaklarının Tu-kiu diye andıkları Kök (Gök) Türklerin kaganı Bilge Han için dikilmiş anıt üzerindeki yazılar, sanat kültürünün ürünleridir. Türk hakani Bilge Han'ın kız kardeşinin çocuğu Yoluğ Tegin, adı geçen yazıtta şöyle diyor: “(Türk Bilge) Hakanın (âbidesini) Yoluğ Tegin (ben) yazdım. Bunca barkı, tezniyatı, heykelleri (?) ...Hakanın kız kardeşinin oğlu (ben) Yoluğ Tegin bir ay dört gün oturup yazdırdım ve nakş ettirdim.”⁽¹⁸²⁾

“Önce bir anıt yazısı olarak doğmuş olan Köktürk yazısı zamanla fırça ile yazılır bir el yazısı olmuştur. İşte bu Uygur yazılarının incelenmesinden de anlaşılacağı üzere, eski Türklerde gerek anatomik gerekse estetik değeri yüksek olan bir yazı sanatı vardı, hem de bu sanat primitif devrini geçirmiş, klâsik çağına ulaşmış bulunuyordu. Klâsiklere özgü olan bütün karakterler, yasalaşma, kesinleşme, açıklık karakterleri bu Uygur yazısında vardır. Uygurlar ne bitki, ne hayvan, ne de insan şekli olmayan bu yalın şekillere yüksek kertede bir estetik varlık vermeyi çok iyi biliyorlardı. Böylece Uygurların, sanat varlıklarının VII. yüzyıldan çok önceye çıktığı kolaylıkla kestirilebiliyor. Onlar işte bu zevk kalıntıları, bu sanat gelenekleri ile ki İslâm medeniyetine girmiş bulunuyorlardı. Medeniyette olduğu gibi kültürde de yaratıcı olan bu Türkler İslâmlıkla birlikte ayrı

(182) ORKUN, Hüseyin Namık, Eski Türk Yazıtları (TDK) 1936.

soydan, yepyeni bir yazı ile karşılaştılar... Bu yazıyı sürrealist bir resim türü, kendine özgü bir güzel sanat, sürrealist bir resim sanatı durumuna getirdiler.” Demek oluyor ki bu eserde incelemek istediğimiz Türk sanat yazıları varlığını, geleneklerini çok eski çağlardan alan bir sanattır.

Uygurlular zamanında, Uygur yazısı bir sanat olarak kullanılmıştır. Timurlular devrinden kalma iki elyazma kitap İstanbul'da mevcut iken, Fransız elçisi Morquis de Nointel tarafından satın alınıp Paris'e götürülmüştür. (Bibl. Nat. Supp. Ture. 190)⁽¹⁸³⁾

Yazı tarihçileri “Yazı sanayi-i nefisedendir, yazı ince bir sanattır” ifadeleri ile yazı sanatını belirlemek isterler. İşte bu ince ve güzel sanat Timurlular devrinde göz kamaştırıcı bir düzeye ulaşmıştır. “Doğuda minyatür sadece yazının yardımcısıdır. Bazı devirlerde öyle akıl almaz aşamalar oldu ki, onları ancak bizdeki büyük ödül verilen resim şaheserleriyle karşılaştırabiliriz”⁽¹⁸⁴⁾ diyen Batılı bir yazar sadece gerçeği vurgulamıştır. Avrupa'da resim ne ise, Doğu İslâm ülkelerinde, özellikle Türklerde yazı sanatı dediğimiz hattatlık o olmuştur.

Saltanat sürmeden hayata gözlerini kapayan Timur'un torunu Baysungur, sanat dünyasında saltanat kurdu. Yazı sanatı ve kitap ciltleme, tezhib, yaldızlama, resimler ve minyatürlerle güzelleştirme gibi sanat dallarında büyük başarı gösterdi.

Baysungur'un resim öğretmeni Şemseddin Baysungur idi ve “sülüs” denilen, daha çok kitap başlıkları için kullanılan iri nitelikteki yazı çeşidinin ustası oldu.

Bazı araştırmacıların “Güzel Sanatlar Akademisi” olarak tanımladıkları Baysungur'un, zengin kütüphanesinde sürekli olarak kırk hattat çalışıyordu. Bunların her biri ayrı bir tür yazıda uz-

(183) BALTACIOĞLU, İsmail Hakkı. Türklerde Yazı Sanatı, Ankara, 1958, s.8.

(184) HUART, Cl. age. 3

manlık düzeyine gelmişti. Burada sırası gelmişken yazı türlerinin adlarını bilmede yarar vardır: *Kûfi* yazısı, *Sülûs*, *Tâlik*, *Divani*, *Rikâ* gibi başlıca yazı türleri vardır. Örneğin, Anadolu'dan gelmiş Hacı Maksut, rikâ yazı türünde büyük başarıya ulaşmıştı.⁽¹⁸⁵⁾

Bazı sanatkârlar, güzel sanatların bir çok dallarında üstün yetenek gösteriyorlardı. Sultan Ahmet Celâyîrî (ölm. 1410) hattatlığı babasının yanında öğrenmişti. Hakkâk (graveur), ok atıcısı, müzisyen, edebiyatçı olarak da isim yapan sanatkârlardan-
dı. Büyük ressamlardan ve yazı üsdatlarından Hoca Abdülkadir Guyen'de, sıra ile Miranşah, Timur ve Şahrûh'un hizmetlerinde çalıştı.

Aşpez veya tabbağ yani aşçı unvanı ile anılan Abdullâh'ın yazı sanatında Yakut'un düzeyinde bir sanatkâr olduğu üzerinde bir çok yazarlar birleşmektedir.

Semer kant'taki birçok âbide ve mabedlerin yazı tezyinatlarını gerçekleştiren ünlü hattat İbrahim Mirzâ, Sultan Şahrûh'un oğludur. Bu devrin diğer hattatlarından bazıları: Abdullah Murvarid, Bitlisli İdris ile tanınmış Hekimeddin, bunun oğlu Ebülfazl Abdullah kâtip Herevî, özellikle naskh türü yazıda uzman olarak tanınmıştır. Maverâünnehirli Nûri Kemal "sülûs" türünde söz sahibi idi. Divanî türünde en tanınmış hattat Herat'lı Ebû'l-Hayy idi.

XV. yüzyıl başlarında, Timurlular ülkesindeki birçok sanatkâr Türkiye'ye gelip yerleşmeye başladılar ve yazı sanatı, Orta Asya'dan Anadolu'ya doğru yöneldi. Bitlisli İdris, Torisli Şah Kasım, onun öğrencisi Ardebilli Zahir ed-Dîn Kadızâde bunlardandır.

(185) BLOCHET, *Les écoles de Peinture en Perse*, s. 140.

Daha yukarıda, işaret ettiğimiz İstanbul'dan satın alınarak Paris'e götürülen Uygurca elyazma kitap *Mirâc-nâme*'dir. Paris Kütüphanesinde, *Mirâc-nâme*'nin, Arapça'dan Uygurca'ya, *Tezkire-i Evliya* ile çevrilmiş olan elyazması vardır.⁽¹⁸⁶⁾

Türk sanat yazılarının, plastik sanatların hangi akımını izledikleri, sanat tarihi ile ilgilenenler arasında tartışma konusu olmuştur. Bu "tezyini sanat" dediğimiz yazı estetiği Türk kültür varlığında başlı başına bir olaydır. Her türlü mimarî yapı ile bütünleşmiş, kitap sayfalarından taşarak cami ve medrese iç ve dış süslemelerinden, mezar taşlarına kadar yayılmıştır. Sürrealist bir sistem içerisinde bir yandan akademizm denilen önceden yapılmış şaheserleri taklid ederek aktarmak diğer yandan impresyonizm adı verilen ve geçmişin etkilerinden kurtulma anlayışından hareket eden akımlar karşımıza çıkmaktadır. Bu iki karşıt akım arasında ise "dış âlemin yerine yepyeni bir âlem, bir ruh âlemi yaratarak" tabiat motiflerinden soyulmaktan ibaret olan kübizm akımı çıktı. İşte Türk sanat yazılarının içinde bulunduğu esas akım budur.

Sanat yazısı ile paralel olarak "kitap ciltçiliği sanatı, Timurlular devrinde en üst düzeye ulaşmıştır."⁽¹⁸⁷⁾ Örneğin, Hüseyin Baykara tarafından gerçekleştirilen ve ciltçilikte oyma sanatının bir şaheseri kabul edilen bir divanın üzerindeki cilt, İstanbul Ayasofya Kütüphanesinde bulunmaktadır.

Sultan Baykara'nın oğlu Dost Muhammed ve Bedahşanlı Seng Ali, Heratlı Abdullah kitap ciltleme ve tezyîn sanatının başlıca ustalarındandır. Bu sanat Timurlu Türk devletinden sonra Türkiye'ye intikal etmiştir.

(186) *Mirâc Nâme*'nin Uygurca el yazması, Fransızcaya çevrildi ve açıklayıcı notlarla yayımlandı, (Paris-Ernest Leroux, 1882): *Tezkirei Evliya* da Fransızcaya çevrilmiştir. (1889-1890). Bu her iki kitabın çevirmeni ve yayınlayanı Pavet de Courteille'dir.

(187) HUARI, age, s.323.

Müzik Eğitimi:

Hüseyin Baykara hükümdarlığı sırasında, müzik parlak bir dönem yaşadı. Gerek kompozisyon olarak yaratıcılık, gerek uygulama yönü ile Timurlu Türk Devletinde musikî sanatı bir çok sanatkârlarla birlikte sultanları da büyüledi. Okul eğitimine dayalı müzik çalışmaları olduğu gibi, Kur'an-ı Kerim'i güzel sesle okuma ihtiyacından hareket eden yaygın müzik çalışmaları da bu güzel sanat dalının gelişmesinde büyük etki yaptı.

Gulân Şâdi bu devrin tanınmış bestekârlarındandı. Pehlivan Muhammed Said güreşte olduğu gibi, şiir dizmek ve bestelemekte de ün salmıştı. **Kul Muhammed**, hem bestekâr, hem en iyi ud ve gicek denilen müzik aletini çalanlardandı. Diğer bazı müzisyenlerin adlarını Babür'ün hatıratından öğreniyoruz. Bunlar: Hoca Abdullah Mervârid enstrüman çalardı; Kul Muhammed Üdi, ud ve güzel kitar çalardı; ud ve kitar çalan diğer bir sanatkâr Şeyhî Nayî'dir. Hüseyin Üdi ud çalardı. Şah Kuli Giçeki, bir çok nakış, peşrev ve hava bestelemiştir. Diğer bazı bestekârlar şunlardır: Gulâm Şâdî, Mir Arzû, Bennâi, bunun "on derviş bir kilimde uyur, halbuki iki padişah dünyaya sığmaz" anlamında beyti meşhurdur.

Tanınmış müzisyenlerden Hoca Yusuf Turhan, okullarda müzik dersi veriyordu. Ali Şir Nevâtî'nin hem hocası, hem de onun şiirlerini bestelemiştir. (188)

Timurlu, Özbek ve Türkmenlerin hükümdarları, müzisyenleri korudukları gibi kendileri de bu alanlarda ün yapmışlardır. Sultan Ahmet Celâyir, Babür, Uluğ Bey ilk akla gelen hükümdar müzisyenlerdendir.

Mimarlık:

Timurluların mimarlık biçimi incelendiği zaman, İslâm düşüncesinin eski Türk çadırına uygulandığını görmek mümkündür. Gurgan'da (İran) yapılmış Gurbed-i Kâbus (1006 tarihi), ile

(188) BELIN, Notices.. JA 1861. XVII s. 222-223.

Ahlat'ta bulunan iki türbeyi, daha önceleri tekerlek üzerinde nakledilen Orta Asya Türk çadırları ile yanyana getirdiğimiz zaman, görülecek benzerlik hayret vericidir.

Semerkant medereseleri, camileri, türbe ve diğer mimari yapıları ile birlikte bir sanat anlayışı ile geliştirilen bahçeleri bakımından da Timurluların sanat anlayışını ortaya koymaktadır. Bibi Han'ın cami ve medresesi (1389-1403- yapılış tarihi), Şah Zinde Camii (1392), Gur Emir (Gürmir) adı verilen Timur'un türbesi (1405), Uluğ Bey'in rasathane, saray ve diğer yapıları Timurlular devrinde etkin bir mimarlık eğitim ve öğretiminin varlığını ortaya koymaktadır. (189)

Bu yapılarda kullanılan mozaik, çini ve yazı sanatı ayrı bir sanat dünyası oluşturmuştur.

Timur'un türbesi ve Uluğ Bey'in rasathanesini yapan mimar İsfahanlı Muhammed (Ali Kuşçu) ve Şahrûh'un mimari üsdât Kuvammeddin bu devrin yetiştirdiği en tanınmış mimarlardandır.

"Semerkant şehrine vakitler Asya'nın cenneti nazarı ile bakılmakta idi. *Mu'cemül-Büldân Velmesalik'ül Memalik* isimli kitapta Semerkant ve Buhara'nın maatteessüf bugün ekserisi harap olmuş bulunan binalarından bahsedilmektedir.

Bilâhare Cengiz'in istilâsıyla bütün bu mimarî eserler harab olmuştur. Amuderya ötesinde asıl bir Türk ailesinden neşet eden ve kuvvetli bir hükümet kuran Timur, harab olan bu şehirler ve binaları yeniden ihya etmiş, Semerkant'ı dünyanın en güzel bir şehri haline getirmek arzusuyla orada birçok mühim binalar yaptırmıştır. Gerek Timur ve gerek oğulları tarafından inşa ettirilen bu güzel binaların birçoğu hâlâ Semerkant'ta mevcuttur.

(189) Bk. BLOCHET, Les inscriptions de Samarkand, Revue Archéologique, 1897, XXX, 67-77, SALADİN ve MİLEON, Manuel, I, 373 VAMBERY, Voyage. s. 167.

Babür, hatıratında⁽¹⁹⁰⁾ Semerkant'ı değişik yönleriyle tanıtırken, Timurlular döneminin imar faaliyetleriyle ilgili birçok önemli bilgileri de bize en veciz bir şekilde anlatmaktadır. Bu değerli bilgiyi olduğu gibi buraya aktarmakta yarar gördük:

Semerkant kadar güzel bir şehir dünyada az bulunur. Beşinci iklimdendir. Tülü 99, remz-i nücûmu 56 derece ve dakika, arzı 30 derece ve dakikadır. Şehri, Semerkant'tır. Vilayetine Maverâünnehir derler. Hiç bir düşman şiddet ve üstünlük ile, bunu ele geçiremediği için, "Belde-i Mahfuza" derler.

Ahalisi tamamen sünni, pâk mezhep, şeriate bağlı ve dindardır. Hazreti Peygamber zamanından beri, Maverâünnehir'de o kadar çok İslâm imamları yetişmiştir ki, hiç bir vilayetten (45 a) bu kadar imamın çıktığı malûm değildir. Kelâm imamlarından olan **Şeyh Ebû Mansur**, Semerkant'ın Matürid adlı mahallesindendir. Kelâm imamları iki fırkadır. Birine *Matüridiye*, diğerine *Eş'ariye* derler. Matüridiye, bu Şeyh Ebu Mansur tarafından kurulmuştur. Sahih-i Buhari sahibi Hoca İsmail de Maverâünnehir'dendir. Hidâye sahibi Fergana'nın Merginan adlı vilâyetindendir. İmam Ebu Hanife mezhebinde Hidaye'den daha muteber bir fıkıh kitabı yoktur. Fergana da Maverâünnehir'e dahil olup, mamûrenin kenarında bulunmaktadır.

Semerkant ve mahallelerinde Timur Bey ve Uluğ Bey'in imaret ve bahçeleri çoktur. Timur Bey Semerkant erkinde, Kök-Saray diye meşhur olan dört katlı, fevkalâde büyük bir köşk yaptırmıştır. Bundan başka, Ahenin kapısına yakın ve kalenin içinde de cami yaptırmıştır. Bunun taşlarını ekseriya Hindistan'dan getirttiği taşçılar işlemiştir. Camiinin kitabesinde: "Ve iz yerfeu İbrahim'ul kavâide" ayetini öyle büyük harfler ile yazmışlardır ki, bir kürûh mesafeden okumak mümkündür. Bu da çok büyük bir binadır. Semerkand'ın şarkında iki bahçe yapmıştır. Biri daha uzakta olan Bağ-boldı ve diğeri de daha yakında bulunan Bağ-ı Dilgüşâ'dır. Bağ-ı Dilgüşâ'dan Firuze kapısı

(190) Babur, Vekayi, (Reşit Rahmeti Arat Yayını) s. 68-74 Türk Tarih Kurumu, 1946.

na kadar bir yol yaptırıp, iki tarafına kavak ağacı dikirmiştir. Dilgüşâ'da büyük bir köşk yaptırmış ve bu köşte (46 a) Timur Bey'in Hindistan muharebelerini tasvir etmişlerdir. Kûhek tepesinin eteğinde ve Kân-ı Gil'in, Âbı Rahmet de dedikleri, Kara-Su'yunun üst tarafında, Nakş- Cihan adında, bir bağ yaptırmıştır. Benim gördüğüm zaman bu bahçe artık bozulmuş ve dikkate değer bir şeyi kalmamıştı. Semerkant'ın cenubunda ve kaleye yakın yerde Bağ-ı Çınar, Semerkant'ın aşağı tarafında, Bağ-ı Şimal ve Bağ-ı Behişt vardır.

Timur Bey'in torunu, Cihangir Mirzâ'nın oğlu Muhammed Sultan Mirzâ Semerkant'ın dış kurganında (çakar) bir medrese yaptırmıştır. Timur Bey'in ve Semerkant'ta padişahlık eden evlatlarının hepsinin kabri buradadır.

Uluğ Bey Mirzâ'nın imaretlerinden medrese ve hankâh Semerkand kalesinin iç tarafındadır. Hankâhın kubbesi fevkalâde büyüktür. Onun kadar büyük bir kubbenin dünyada bulunmadığını söylerler. Bu medrese ve hankâhın yanında, (58) Mirza-Hamamı diye meşhur olan iyi bir hamam yaptırmıştır. Döşemesi muhtelif taşlardandır. Horasan ve Semerkant'ta böyle bir hamamın bulunduğu malûm değildir (46 b). Bir de, medresenin cenubunda, Mescid-i Mukattâ dedikleri, bir mescit yaptırmıştır. Mukattâ denilmesinin sebebi, parça parça ağaçları yontup İslâmî ve Çin usûlü nakışlar ile yapıldığındandır. Bütün duvarları ve çatısı bu tarzdadır. Bu mescidin kiblesi ile medresenin kiblesi arasında çok büyük fark vardır. Her halde mescidin kible cihetini yıldızlara göre tayin etmişlerdir. Yaptırdığı diğer büyük binalardan biri de, Kûhek tepesinin eteğinde bulunan ve içerisinde zic yazma olan, üç katlı rasathanedir. Uluğ Bey Mirzâ bu rasat ile zic-i Gürgân'ı yazdırmıştır ki, dünyada hâlâ bu zic, diğerlerinden daha fazla kullanılmaktadır. Bundan evvel, Hoca Nasir-i Tûsi'nin, İlhan da dedikleri Hulagu Han zamanında, Meraga'da zaptettiği zic-i İlhan'ı, müstâmel idi. Galiba dünyada yedi-sekizden fazla rasat zaptedilmiştir. Bunlardan biri, Halife Me'mun'a âittir ve zic-i Me'mun'ı buna göre yazmışlardır. Batlamyus da bir rasat zaptetmiştir. Hindistan'da,

Raca Biker Mâcî Hindu zamanında, bugün Mandu diye tanınan Malva Devletindeki Ucin ve Dehar'da, bir rasat zaptetmişlerdir. Hinduların Hindistan'da bugün kullandıkları zic budur. Bu rasadın zaptından beri (47 a) 1584 sene geçmiştir. Bu, diğer ziclere göre daha noksandır.

Kûhek tepesinin garp tarafındaki eteğinde Bağ-ı Meydan adlı bir bahçe ve bu bahçenin ortasında, Çihil-Sütûn dedikleri, büyük bir bina yaptırmıştır. İki katlı ve sütunları tamamen taştan olan bu binanın dört köşesinde dört tane, minareye benzer, burç konulmuştur. Üst kata bu kulelerden çıkılır. Bütün diğer yerlerde taş sütunlar vardır. Bunların bazıları bükümlü, bazıları oluklu yapılmıştır (59). Üst katın dört tarafı ayvan olup, sütunları taşır. Ortasında dört köşeli bir oda vardır. Binanın kürsüsünü baştan başa taşlar ile döşemişlerdir. Binadan Kûhek tepesine doğru ve tepenin eteğinde bir bahçe daha yaptırmıştır. Burada da büyük bir saray inşa ettirmiş ve bunun içine, taht olarak, büyük bir taş koydurmuştur; uzunluğu, tahminen on dört-onbeş, genişliği yedi-sekiz ve yüksekliği bir kandır. Bu büyük taş epeyce uzak bir yerden getirmişlerdir. Ortasında bir çatlak vardır ve dediklerine göre, bu çatlak buraya getirildikten sonra hâsıl olmuştur. Bu bahçede bir köşk daha (47 b) yaptırmıştır. Duvarları tamamen çini olduğundan, buna Çinihâne derler. Bunları hususi adam göndererek, Çin'den getirtmiştir. Semerkand kalesinin içinde, Mescid-i Laklaka denilen, eski bir bina vardır. Bunun ortasında, ayak ile vurunca, "laklak" diye bir ses gelir. Bu garip bir şeydir ve bunun sırrını hiç kimse bilmez.

Sultan Ahmed Mirzâ zamanında da beyler birçok bağ ve bahçe yaptılar. Bunlardan Derviş Muhammed Tarhan'ın çarbağı kadar, safalı, havadar ve geniş manzaralı yer az bulunur. Bağ-ı Meydan'dan biraz aşağıda, yüksekliğin üzerinde, Kulbe çayırına bakan, bir çarbağ daha yaptırmıştır ki, bütün çayır ayak altındadır. Burada arsayı kat kat düzelterek, güzel kara-ağaçlar (narvan), beyazservi ve söğüt ağaçları dikmişlerdir. Çok güzel bir yerdir. Yegâne kusuru büyük bir suyun bulunmamasıdır.

Semerkand şehri fevkalâde müzeyyen bir şehirdir. Bu şeh-

rin, diğer şehirlerde az bulunan bir hususiyeti daha vardır. Burada her esnafın ayrı birer pazarı olup, birbirleriyle karışık değildir. Usulleri muntazamdır. İyi ekmekçileri ve ahçıları vardır. Dünyada en iyi kâğıt Semerkant'tan çıkar. Cüvaz kâğıdının bütün malzemesi Kân-ı Gil'den gelir. Kân-i Gil ise, Kara-Su (Siyah-Ab) kenarındadır ve (48 a) bu Kara Su'ya Âb-ı Rahmet de derler. Semerkant'ın (60) kırmızı kadife kumaşı her tarafa ihraç olunur.

Civarında iyi çayırlar vardır. Meşhur çayırlardan biri, Semerkant şehrinin şark tarafında ve biraz şimâle doğru bir yığaç mesafede bulunan Kân-i Gil çayıdır. Âb-ı Rahmet de dedikleri Kara-Su, Kân-i Gil'in ortasından akar. Yedi sekiz değirmen işletecek kadar suyu vardır. Nehrin etrafı tamamen bataklıktır. Bu çayırın asıl adı Kân-i Abgir imiş. Fakat tarihlerde daima Kân-i Gil diye yazarlar. Çok güzel bir çayırdır. Semerkant sultanları bu çayırı ikâmetgâh yaparlar ve her sene buraya çıkıp, bir iki ay otururlar. Bu çayırdan biraz yukarda, cenub-i şarkıye doğru, Han Yurdu adında, diğer bir çayır daha vardır; Semerkant'ın şarkında ve Semerkant'tan bir yığaç mesafededir. Kara-Su bunun içinden geçerek, Kân-ı Gil'e gider. Bu Kara-Su, Han Yurdu'nda öyle bir şekil kıvrılmıştır ki, meydana getirdiği bu çıkıntı (tokay) içinde bir ordu incek kadar yer vardır. Çıkacak yeri çok dardır. Bu yerin elverişli olduğunu görerek, Semerkant muhasarasında bir kaç kere burada oturmuştum. Diğer çayırlardan biri olan (48 b) Bûdene (bildircin) korusu, Dilgüşâ bahçesi ile Semerkant arasındadır. Køl-i Megâk çayırı, Semerkant'ın biraz şimâline doğru, iki yığaç kadar garp tarafındadır. Bu da güzel bir çayırdır. Bu çayırın bir tarafında büyük bir göl bulunduğu bina Køl-i Megâk çayırı derler. Semerkand muhasarasında, ben Han Yurdu'nda oturduğum zaman, bu çayıra Sultan Ali Mirzâh yerleşmişti. Biri de Kulbe çayırdır. Bu çayır diğerlerine nisbeten, daha küçüktür...

Öyle anlaşılıyor ki, uygarlık düzeyi yükselmiş bir toplum olan Timurlular sadece mimarî yapılarla yetinmemiş, doğanın her imkânını en iyi biçimde değerlendirerek kentlerle birlikte kırsal

bölgelerde de iyi bir çevre düzenlemesiyle her yerde yaşanır güzellikler üretebilmişlerdir.

Filozoflar ve Felsefe:

Timurlular döneminin her türlü bilim dalında uğraşları olan Molla Câmî, felsefe alanında da kendisini tanıtmayı başarmıştır.

Onun bazı Farsça şiirleri dillerde dolaşan özdeyişler haline gelmiştir.

Molla Câmî'nin bilim faaliyetine genişlemesine bir bakış yararlı olur.

Molla Câmî, başlıbaşına ve derinlemesine bir inceleme ve araştırma konusu olabilecek çok yönlü bir düşündürdür. 1414 tarihinde Herat kentinde doğan ve 1492'de aynı kentte vefat eden Câmî, manzûm ve mensûr olmak üzere edebiyat, dil ve gramer, tefsîr, hadis ve tasavvuf alanında çok sayıda eser bıraktı. Eserlerinin bir kısmı Batı dillerine çevrilmiştir. Türkçe'ye, bildiğimiz kadarıyla çevrilen tek eseri Nefahat-ül-üns adlı tasavvufa dair olan eseridir. Lâmi tarafından Osmanlı Türkçesine çevrilen bu kitap 1289'da İstanbul'da basılmıştır. Ayrıca, Çağatay türkçesiyle yapılmış Ali Şir Nevâî'nin de bir çevirisi vardır.

Câmî, Timurlular devrinin tanınmış şimalarındandır. Herât ve Semerkant medreselerinde yetişti; Maverâünnehir kentlerine çeşitli seyahatler yaparak devrin ulemâsıyla temaslarda bulundu. Bir rivayete göre Ali Kuşçu ile de görüşerek matematik konularında fikir alış verişinde bulunmuştur. Câmî, matematik derslerini Bursalı Kadızâde Rûmî'den ve Uluğ Bey'den almıştır.

Hükümdar Hüseyin Baykara, Câmî için bir medrese kurdu ve öğretim faaliyetine bu medresede devam etti.

Câmî, Osmanlı hükümdarlarından Fatih Sultan Mehmet ve Beyazıt II ile de irtibatta bulunmuştur; hatta Fatih tarafından İstanbul'a davet edildiği, fakat bu daveti yerine getiremediği söylenmektedir. Durum ne olursa olsun, Molla Câmî, Osmanlılar nezdinde büyük bir şöret kazandı, mensubu bulunduğu Nakşibendî tarikatı da Osmanlılar vasıtasıyla bütün Anadolu'da ve Rumeli'de yayılma imkânı buldu.

Eserlerine gelince:

1. *Fâtihat eş-şebâb*, telif tarihi (884/1479-80).
2. *Vasitat el'ikd*, telif tarihi (894/1489).
3. *Hâtimat ül-hayat*, telif tarihi (896/1490). Bu eserin basımları: İstanbul, 1284; Lucknow, 1293; 1298, Cawnpore, 1890; Lahor, 1933; Tahran, 1317 Hicri. Almanca çevirisi, Viyana, 1840 ve 1858. H. RITTER'e göre bu tercümeler eksiktir.
4. *Silsilet ez-zeheb*, telif tarihi (890/1485) (basımı, Bombay, 1289).
5. *Selâmânuu Absâl* (896/1490), (bu eserin basımı: Falkoner-Londra, 1859, Tahran, 1306 H. Reşid Yasmî'nin bir önsözü bulunmaktadır). Fransızca çeviri, Auguste Bricteux, Djami, *Selâmân et Absâl*, Poème allégorique persan, Paris, 1911 (ayrıca bak Journal Asiatique, 1850, II, 539, vd.).
6. *Tuhfat el-arâr*, telif tarihi (8861/1481) (basımları: Falconer-Londra, 1848, Lucknow 1286, Lahor, 1285, 1332, 1929.)
7. *Subhat el-ebrâr* telif tarihini bilmiyoruz (basımları: Calcuta, 1811, 1818, 1878, Lucknow, 1300.)

8. *Yûsuf ve Zeliha*, telif tarihleri (888/1483) Sultan Hüseyin Baykaraya ithaf edilmiştir. Basımları: Joseph und Su-leicha, aus dem persischen des Mawlana Abdurrahman Dschami übersetzt von Vincenc von Rosenzweiig, Vi-yana, 1824 (metin ve çeviri birlikte). Ayrıca Hindistan-da birçok kere basıldı ve kısmen Urdu diline çevrilmiş-tir. İngilizce çevirisi: Ralp T.H. Griffith, Londra, 1881, Rogers'in çevirisi.
9. *Leylâ ve Mecnûn*, telif tarihi 889/1484. Bu eserin de Fransızca çevirisi vardır. Chézy tarafından yapılan bu çeviri 1805'te Paris'te basılmıştır. Hartmann'ın Alman-ca'ya çevirisi Leipzig'te 1807'de basıldı.
10. *Hiradnâme-i İskenderi*, Sultan Hüseyin Baykara'ya it-haf edilmiştir. Bu eserlerin bir kısmı aynı cilt içerisinde Fatih Kütüphanesi 4045 numarada kayıtlıdır. Bu kollek-siyon Beyazıt II'ye ithafen yazılmıştır. Ayrıca Tuhfet el-ahrar, Yusuf ve Zeliha, Leylâ ve Mecnûn, Hirednâme-i İskenderi adlı eserlerin elyazma nüshalarını içeren bir cilt Ayasofya kütüphanesinde 3853 numarada kayıtlıdır. Leningrad Asya müzesinde de bizzat şair tarafından ka-leme alınmış bir külliyat bulunmaktadır.
11. *Bahâristan* (892/1487), Sâdi'nin Gülüstani örnek alı-narak telif edilmiştir. Basımları: Ottocar Maria ve Se-lechta-Wessehrd, tarafından 1846'da Wiyana'da ya-yınlandı, ayrıca, İstanbul, 1294, 1295, Seyyid Muham-med Şakir'in Türkçe şerhiyle birlikte, İstanbul, 1252, İn-gilizce çevirisi, E. Rehatsek, Kama Shastra Society, Be-nares, 1887.
12. *Risâla-i tercüme-i telimât-ı Kudsiye* Bu eser Hz. Ali'nin bazı sözlerinin manzûm olarak şerhidir.
13. *Risâle-i muhtasar de beyan-ı âmâl-i muamma* (aynı ko-nuda iki risaleleri daha bulunmaktadır.)

14. *Risâle-i murş'e'at (Ruka'ât-i Câmî Divân-ir-resâil)*. Basım-ları: Calcutta, 1811, Lucknow, 1264, Cawnpore, 1873.
15. *Hilya-i Hülel* Yezdî'nin Hulel el-mutarraz adlı eserinin şerhidir.
16. *Risâla fi'l-arûz*. Aruz vezninin kurallarıyla ilgili bir kitaptır.
17. *Risâle der ilm el-kâfiye* Blochmann tarafından yayınlandı. The prosody of the persians according to Saifi, Jami and other Writers, Calcutta, 1872.
18. *Tecnis el-Lugât* Calcutta, 1818.
19. *Risâle fi'l-musikî*.
20. *Şerh Kaside-i mîmîye hamriye*. Vahdet-i vücud kuramı doğrultusunda hazırlanmış olan bu eser, Ömer bin el-Fârîz (Ölm. 632/1235)'in tasavvufa ilişkin kasidesinin şerhidir. Bu kitap, İstanbul'da basılmıştır. (Molla Câmî, üçüncü risâle, İstanbul, 1309.)
21. *Taiye*, yazar kendisi bu kitabının şerhini de yapmıştır: Ri-sâle der şerh-i rûbâ'iyat ki hod fermûde-end. Burada da vahdet-i vücud meselesi gündeme getiriliyor. Eserin basımı, İstanbul, 1309 (ikinci risâle).
22. *Risâle-i şerh-i beyteyn-i mesnevi-i Mevlânâ*. Mevlânâ'nın "dinle neyden" diye başlayan mesnevinin başında-ki iki beytin tasavvuf açısından yorumu yapılmaktadır.
23. *Risâle-i şerh-i beyt-i Husrev -i Dihlevi*. Adından da an-laşılacağı gibi Hüsrev Dihlevi'ye ait bir beytin tasavvufi yo-rumudur.

Arap edebiyatına büyük bir vukufiyeti bulunan Molla Câmi'nin Arap grameriyle ilgili olarak yazdığı kitaplar özellikle Osmanlı medreselerinde sürekli olarak izlenmiştir.

24. *Kâfiye* yukarıdaki sözü edilen gramer kitaplarından en önemlisidir. Çok sayıda şerhi yapılmıştır. 897/1492 tarihinde kaleme alınan bu eser Fevâid el-ziyaiye adıyla tanınmaktadır. Bu eserin ilk yazarı İbn el-Hacib (ölm. 646/1249)'dır. *Kâfiye* bu eserin şerhidir.
25. *Tefsîr*, bu eserde Bakara sûresinin ilk 22 âyeti tefsir edilmiştir. Eserin yazması Ayasofya kütüphanesinde bulunmaktadır.
26. *Şevâhid el-Nübuve*, dini konuları işleyen bir eserdir. Basımı: Lucknow, 1293.
27. *Risâle-i terceme-i erba'in hadis*, kırk hadis ile ilgili manzûm bir eserdir. 886/1481 tarihinde kaleme alınmıştır.
28. *Risâle-i şerh-i hadis*. Burada Abû Zerr el-Ukaylî'nin rivayeti olan bir hadis'in yorumu söz konusudur.
29. *Risâle-i der menâsik-i hac*. Haccın usûl ve adabına dair farsça bir eserdir.
30. *Risâle-i tahliye*. Kelime-i tevhid'in açıklanması ile ilgili bir eserdir. Basımları: Lahor, 1297; Madras, 1274.
31. *Nefahât el-uns min hazarât el-kuds*. Bu eser, Molla Câmi'nin en önemli eseridir. Tasavvuf anlayışı büyük bir ustalıkla işlenmiştir. Abdullah el-Ensârî'nin Tabakât el-sûfiye adlı eserinden şerhedilmiştir.

Bu eser, yazarın kendi zamanında Ali Şir Nevâî tarafından Çağatay türkçesine çevrildi. Osmanlılar nezdinde de şöhret kazanan eser, Bursalı Lami-i Çelebi tarafından Anadolu Türkçesine çevrildi ve yayınlandı (İstanbul, 1289). De Sacy, eseri fran-

sızcaya çevirdi. Diğer basımları: Calcutta, 1895, Bombay, 1289, Lucknow 1323.

32. *Suhan-ı Hâca Muhammed Parsa*. (ölm. 822/1419) Başlığı Hoca Muhammed Parsa'nın deyişleri anlamına gelen bu eserin konusu yine tasavvufur; burada Nakşibendî tarikatının mistik yaklaşımları yorumlanmaktadır.
33. *Risâle-i tarik-i teveccühü hâcegân*. Tasavvuf ehlinin yöneldiği yol hakkında risâle anlamını taşıyan eserin adı, eserin içeriğine de ışık tutmaktadır. Nakşibendî tarikatının görüşleri bu eserin ağırlık noktasını oluşturur.
34. *Risâlet el-durra el-fahira*. Bu eserin diğer bir adı Risâle fi tahkîk mezheb es-Sûfiye. Tasavvuf ile ilgili bir eserdir.
35. *Lavâ'ih*. Bu eser vahdet-i vücud konusunu işlemektedir. Muhiddin el-Arabî ve Sadrettin Konevî'nin iki eseri bulunmaktadır. Molla Câmi bu iki eseri, geniş kitleler tarafından anlaşılıp özümlenecek biçimde genişletmiş ve yorumlarla zenginleştirerek Lavâ'ih adlı bu eserini meydana getirmiştir. Bu eserin türkçe çevirisi İstanbul'da yayımlanmıştır (1291). İngilizceye çevirisi E.H. Whinfield ve Mirza Muhammed, Lava'ih, Treatise of Suifsm, Oriental Translation Fund, New Series, XVI, London, 1928.
36. *Risâle-i vecize der tahkîk ve işhât-i vâcib el-vucûd*. Nakşibendî tarikatının vahdet-i vücud hakkındaki yaklaşımını yorumlamaktadır.
37. *Şerh fusûs el-hikem*, yukarıda adı geçen İbn el-Arabî'nin Fusûs adlı eserine yapılmış bir şerhtir.
38. *Nakd el-nusûs fi şerh naks el-fusûs*. Bir tasavvuf eseri dir, İbn el-Arabî'nin kitabının özetidir.
39. *Aşî'at el-lam'ât*, Hindistan'da 1143 H.'de basım yapılmıştır. Şair İrakî'nin aşka dair muammât adlı eserinin şerhidir.

Görüldüğü gibi Molla Câmî son derece üretken bir bilim adamıdır. Eserlerinin çoğu Batı dillerine çevrilmiş ve yabancı literatürde hakkında geniş çalışmalar bulunduğu halde, dilimize yapılmış bir-iki çeviri bile yüz yıllarca önceye ait olması nedeniyle bugünkü kuşaklara hitâb etmemektedir. Araştırmacıların dikkatini çekerken İslâm Ansiklopedisinde verilen kaynakçaya Bağdatlı İsmail Paşa'nın Hadiyyat el-Arifin M.E.B. yayını İst. 1951 ve Kâtip Çelebi'nin Keşf ez-Zunûn, M.E.B. yayını 1941 eserlerini eklemekle yetineceğiz.

Ali b. Husayn al-Şafi, Raşahat (tab. Cawnpore, 1912), s.133-163; Abd al-Lari, Takmila-i nafahat (Velîyeddin Efendi Kütüp., nr.1654, var. 249-271; Âşir Ef., nr. 177); Ali Şir, Hamsat al-mutahayyirin (Fatih, nr. 4056, var. 692^b - 706^b); Zayn al-Dini Vaşifi, Bada'i al-vakayi (Leningrad, Asya müzesi yazm., nr. 568); Haydar Mirza Duglat, Tarih-i Raşidi (Kâbil Kütüp., yazm.); H'andmir, Habib al-siyar (tab. Bombay), III³, 337; Taşköprü-zâde, Şakâ'ik al-nu'cmaniya, I, 389; Nassau Lees, Bibliographical Sketch of the mystic, Philosopher and Poet Jami (Calcutta, 1859); v. Rosen, Collection scientifiques de l'Institut des langues orientales (Petersburg, 1895), s. 215-259; E. Browne, A History of Persian Literature under Tatar Dominion (Cambridge, 1920), s. 507-548. Sam Mirza, Tuhfa-i Sami (Tahran, 1314), 85-90; H'andmir, Habib al-siyar (Tahran, 1271), III, 337; Riza Kuli Han Hidayat, Macma' al-fuşaha, II, 11; ayn. mll., Riyaz al-ʿarifin (Tahran, 1316), s. 79-84; Raşid Yasimi, Salaman-u Absal tabına mukaddime; H. Pejman, Divanı mukaddimesi (Tahran, 1317); Ouseley, Biographical Notices of Persian Poets (London, 1846), s. 131-138; Sachau ve Ethé, Catalogue of the Persian... Manuscripts in the Bodleian Library (Oxford, 1889), nr.894-976; Hermann Ethé, Catalogue of persian Manuscripts in the Library of the India Office (London, 1903), s.743-773; Catalogue of the Arabian and Persian Manuscripts in the Oriental Public Library at Bankipore (Calcutta, 1910), nr.180-212.

Sultan Baykara yönetimi sırasında büyük ün kazanan Celâleddîn (1426-1502) hem filozof hem hukukçudur. Bu dönemde geniş öğretim etkinliği göstermiş, uzun yıllar Şiraz'da Yetimler Medresesi'nde ahlâk, hukuk ve felsefe dersleri vermiştir. Ayrıca sözkonusu edeceğimiz Ahlâk-ı Celâlî⁽¹⁹¹⁾ adlı eseri, Osmanlılar döneminde dahi önemini korumuş olan eserlerdendir.

Filozof Abû'l-Bekâ, Babür'ün yakın arkadaşı idi, o dönemin düşünce hayatına büyük katkısı olan bu filozof hakkında Bâbü'r-Nâme ayrıntılı bilgi vermektedir⁽¹⁹²⁾

Mir Murtaza, filozof, metafizikçi olduğu kadar, satranç oyuncusu olarak da tanınmıştı. Bu dönemin filozofları mantık konularını da büyük bir ciddiyetle işliyorlardı, bunlardan Mevlânâ Şeyh Hüseyin'in görüşleri medreselerde okutulduğu gibi bilim çevresinde de yakın ilgi ile izleniyordu⁽¹⁹³⁾. Babür de bu iki filozoftan söz ediyor hikemiyât, aklîyât ve ilm-î kelâm'ı çok iyi bildiklerini kaydediyor.⁽¹⁹⁴⁾

Maveraünnehir medreselerinde bu devirde işlenen felsefî konular, daha sonra Osmanlı felsefesinin temelini oluşturacak, bu dönemin filozofları ders programlarına girecektir⁽¹⁹⁵⁾.

(191) BROWNE, age., s.442.

(192) Memoires (Babur Name) Fransızca terc. PAVET DE COURTEILLE, II, 463 vd.

(193) Bu konularda bk., HUART d., İslâm Ansiklopedisi (Fransızcasında I, 609, Türkçesinde, Timurlular, Timur, Hüseyin Baykara, Babür, Ali Şir Nevâî, Şahrûh konularına); ayrıca Barthold, Uluğ Bey ve zamanı (T.T.K.yayını).

(194) Babur, vekayı (Reşit Rahmeti Arat yayını), sa. 195.

(195) Osmanlı medreseleri için bk. Cahit Baltacı, XIV-XV. yüzyıl Osmanlı medreseleri, İstanbul, 1976.

Ahlâkçılar:

Uygulamalı felsefenin ahlâk konularını ele aldığı bilinmektedir. Hüseyin Baykara'nın hükümdarlığı döneminde bu konular iki ünlü eser de ince ayrıntılarıyla ele alınmıştır.

Bunlardan *Ahlâk-ı Celâli*, (*Levâmiü'l-Eşrak fî Mekârimi'l-Ahlâk*) Celâleddin Devvânî tarafından 1476-1477 tarihleri arasında kaleme alınmış ve Uzun Hasan'a ithaf edilmiştir. diğer eser ise *Ahlâk-ı Muhsinî* (Muhsinliler Ahlâkı)⁽¹⁹⁶⁾. Vâiz Hüseyin Kâşefî tarafından yazılmış (1494-1495) ve Timurlular Hükümdarı Hüseyin Baykara'ya ithaf edilmiştir⁽¹⁹⁷⁾. Bu iki eserin gerek doğuda, gerek Avrupa'da okulların öğretim programları arasında yer aldığını görmekteyiz⁽¹⁹⁸⁾; iki eser de İngilizce'ye çevrilmiştir. Ünlü Câmî'nin (*Behâristân*) adlı eseri uygulamalı felsefenin seçkin bir örneğini oluşturur.

Timurlular döneminin tanınmış bir ahlâkçısı olarak **Kemâleddin Hüseyin**'i görmekteyiz. Yazdığı eserler, medreselerde ders kitabı olarak izlenmiş olduğu gibi, bunlar üzerinde yapılan birçok eleştiri, açıklama ve eklemelerle yeni eserlerin oluşmasına kaynak oluşturmuşlardır.

Eserlerini özellikle Türkçe kaleme almaya büyük bir özen gösteren ünlü Mir Ali Şir Nevâî, ahlâk konularını işleyen filozoflar arasında yer alır (bak. Ali Şir Nevâî).

(196) "Ahlâk-ı Muhsinî"nin yazarı Hüseyin bin Ali el-Kâşefî, kitabın adıyla aynı zamanda ebced usulü tamamlama tarihi düşürür.

(197) Bu konuda bk. BROWNE, *Literary History of Persia*, II, s.442-444, BLOEHET, *Introduction a l'Histoire des Mongols*, s. 72-73 vd. BOUVAT, *Lucien, Essai sur la Civilisation Timuride*, *Journal Asiatique*, 1926, s.227-228.

(198) BOUVAT, *age.*, s. 227.

Sanat Yoluyla Ahlâk Eğitimi:

Gerek Doğu, gerek Batı felsefesinde ahlâk ile güzel sanatlar arasında ilişki kurma çok eskiye dayanır. Bu yaklaşımın temelinde insan davranışındaki denge ve uyumun güzel niteliği ile ifade edilmesi vardır. Öyleyse bu güzel davranış, başka bir güzel vasıta ile, meselâ şiirle insana telkin edilebilir. Eski terbiye kurallarında bu yöntem yaygındır. Nazımla yazılmış çok sayıda ahlâk kitabı bulunmaktadır. Timurlular döneminde de şiiri öğüt vermek, iyi davranışlar aşlamak için kullanan şairler vardır. Bu konuda en tanınmış şair olarak **Seyfi Buharî**'yi görüyoruz. Kendi devrinin bütün mesleklerini şiirleri ile tanıtmaya ve bu mesleklerle halkı teşvik etmeye uğraştı. Bu tarz eski kitapların özelliklerinden biri de hükümdar ve yöneticilere işlerin nasıl yürütüleceği konusunda verdikleri öğütler olmuştur⁽¹⁹⁹⁾. Karahanlılar devrinde de bu tarz kitaplar yazılmıştır. Bunun en canlı örneği *Kutadgu Bilig*'dir.

Din ve Tasavvuf Şiiri:

Tasavvuf şairlerinin başında **Kermanlı Seyyid Nimetullah** gelir. Nimetullahîler tarikatının kurucusudur. Onun için "dervişlerin sultanı, sultanların dostu" deyiimi kullanılır. Bu zat, İmam Bekir tarafından Halife Hz. Ali'nin soyundan gelir. 1329'da Halep'te doğdu. Timurlular arasında ve ülkesinde yetişti ve orada yaşadı. 1431 tarihinde Mâhân'da Kermân yakınında öldü. Türbesi burada bulunmakta ve bir ziyaret yeri teşkil etmektedir. Şeyh Abdullah Yafii'nin müridi olan Nimetullah, yedi yıl da Mekke'de kaldı, Semerkant, Herat, Yezd'de ikamet etti; daha sonra Mâhân'da düşünce ve tasavvuf âlemine çekildi. Şahrûh'tan çok yakın ilgi gördü. Dekkan Kralı Ahmed Şah Bahmanî onun oğlunu sarayına aldı, oğulları Safevî prensesleri ile

(199) BURSALIOĞLU, Ziya, *Eğitim Yönetiminde Têori ve Uygulama*, Ankara 1972.

evlendiler, böylece hem kültürel, hem de siyasî alanda etkili bir tarikat doğdu⁽²⁰⁰⁾.

Seyyid Nimetullah, şiirlerinden ziyade tasavvufu ile tanındı. Günümüzde Babailer tarikatına mensup olanlar, onun şiirlerinden kendi görüşlerini savunucu deliller bulmaya gayret ederler. Nimetullah'ın diğer bir yönü çok eser veren bir yazar olmasıdır, hikâyeye göre 500 kadar risâle yazmıştır.⁽²⁰¹⁾ Timur-lular dönemini, hatta Osmanlıları büyük ölçüde etkileyen di-ğer bir kişi, aşağıda değineceğimiz **Ahmet Yesevî**'dir.

Kasım el-Envâr: Bu da mistik seyyidlerdendir. Tavrıs civa-rında, 1356'da Sârâb'ta doğdu. Şeyh Sadreddin Ardelülü'nin derslerini izledi. Safevilerin ve Şeyh Ubadeddin Kirmânî'nin atası sayılır. Gilân ve Horasan yörelerinde bulundu; Timur ve Şahrûh döneminde Herât'a yerleşti. Burada çok sayıda müri-di oldu. Baysungur, kendisini Şahrûh'un ölümünde parmağı olması ile itham etti. Bunun üzerine Semerkant'a Uluğ Bey'in yanına sığındı ve eserlerini orada yazmaya devam ederken ay-rıca kendisine bağlı müridler de kazanıyordu. Fakat bu suçla-manın geçerli olmadığını yukarıda belirtmiştik. Harflerin ve ke-limelerin bileşiminden anlam çıkarma esasına dayanan *Huru-fîlik* akımının öncülerinden olan Kasım el-Envâr, sünni çevre-nin nefretini kazandı. Bir Divan, ve Türkçe olarak çok sayıda mesneviler yazdı⁽²⁰²⁾. Divanının bir kısmı Gilâni lehçesinde, bir kısmı Türkçedir. Eserleri : *Anis el-Ârifin*, *Anis el-Âşıkîn* (veya *Risalet el-Emane*), ve Sâdî'nin Bustân'ından bir hülâsa (özet) olmak üzere günümüze kadar gelmiştir.

(200) İmam Yafii'nin bir tarih kitabı bulunmaktadır (bk. F.Köprülü, İlk Muta-savvıflar, sa. 65, nu. 210).

(201) BROWN, age., s 465-473; Bouvat, La Civilisation Timouride s.220-221.

(202) Devletşâh'ın tezkiyesinde ve Nefâhat tercümesinde bu konu ile ilgili geniş bilgi vardır.

Ahlâki Öykü Yazarları:

Şeyhum Suheyli⁽²⁰³⁾, diğer bir adı Şeyhum Beg, ünlü bir şâirdi, Ebû Said ve Hüseyin Baykara'nın yakınlığına mazhar oldu. Heyecanlı sahneler oluşturmaya meraklı bir yazar olarak ün kazandı.

Yukarıda adı geçen Seyfî Buhârî, molla ünvanına sahip ol-makla beraber, sert mizaçlı, kavgacı bir kişiliğe sahip ve devamlı sarhoş idi. Hüseyin Baykara'nın sarayında bulundu, bir çok ah-lâki hikâyeleri ile birlikte bir divanı ve ahlâki şiirleri vardır. Şu-nu belirtmek gerekir ki ahlâk felsefesi yapmakla, ideâl bir ah-lâka sahip olmak ayrı şeylerdir. Bir kimse en iyi ahlâk düstûru-nu ortaya koyabilir, fakat hayatında kendisi bunların uygulayı-cısı olmayabilir. Bunun örneğini J.J.Rousseau'da gösterebiliriz.

Hüseyin Vaiz Kâşefî, asıl adı Kemaleddin idi (ölm. 1505). Ünlü edip ve evrensel bir ilim adamıdır. Muhaddis (Peygam-berin hadisleri konusunda uzman olan kişi), astronom ve da-ha bir çok bilimlerle yakından ilgilenen büyük bir üstad idi. Eser-lerinin bir kısmı ahlâkî menkîbeler şeklindedir.

Büyük ün kazanması, özellikle, "*Anvar Suheyli*" başlığı ile Kelile ve Dimne hikâyesini yeni bir tarzda kaleme alması saye-sinde oldu. Bu kitabı, Avrupa'da klasik eserler arasında yer alır⁽²⁰⁴⁾.

Gazel: Genellikle kısa aşk şiirleri olan gazel dizen şâirler ara-sında ün yapmış kişiler görmekteyiz. Bilindiği gibi, gazel, beş, yedi veya dokuz beyitli olabilir.

Gazel üstadlarından Ahî, saray çevrelerinde ün yaptı ve Hü-seyin Baykara'nın sarayında bulundu.

(203) BROWNE, Literary, History of Persia II, s. 350-353, 441, 443, 503, 504.

(204) Bouvat, La Civilisation Timuride s. 223-224.

Önceden adları geçen Muhammed Salih⁽²⁰⁵⁾ ve Helâli gibi şâirlerin gazelleri birçok müzisyenler tarafından bestelendi.

Aynı devirlerde yaşamış Şah Hüseyin Kâmî, Âsef Asefi ve Heratlı Sinaî gazel sanatına büyük katkılarda bulundular. Binaî'nin, ayrıca bir Divânı ve birçok mesnevileri vardır. Daha sonraları Binaî'nin kendisini müziğe adanmış ve özellikle yaptığı çok sayıda bestelerle devrin Türk müzik sanatına önemli katkılarda bulunduğunu görüyoruz. Ancak, Mir Ali Şir ile geçinemediklerinden Irak ve Azerbeycan'a gitmiş, orada Yakup Bey'in himayesinde bulunmuş, onun ölümünden sonra tekrar Herât'a dönmüştür.

Türklerin Bilim Politikasında Ahmet Yesevi Tasavvufunun Etkileri:

Orta Asya Türk devletlerindeki bilim politikası bir yandan hükümdarların bilgin olmalarından büyük bir güç kazanıyor, diğer yandan yerel yönetimlerde de bilginlerin iş başında bulunmaları veya iş başında bulunan yöneticiler üzerinde büyük bir nüfûza sahip olmaları bu güce güç katıyordu. Bu gelenek daha Timurlulardan önce Orta Asya kentlerinde varlığını duyurmaya başlamıştı. XII. Yüzyılda Karahanlılar'ın egemenliği altında bulunan medreseler şehri diyebileceğimiz Buhara kentini buna örnek olarak verebiliriz. Buranın medreseleri, İslâm ülkelerinin her tarafından gelen öğrencilerle dolup taşıyordu. Kent, Âl-ı Burhân ünvanı taşıyan ve mensuplarına Sadr-ı Cihan lakâbı verilen bir ailenin yönetimi altında idi. Bu sülâlenin kurucusu, İkinci Numân, yani İkinci İmam Azam diye tanınan Burhanü'l-Millet ve'ddin Abdülaziz bin Ömer idi⁽²⁰⁶⁾. Bunun oğlu Hüsameddin Ömer, hristiyan Karahitaylar tarafından şe-

(205) Şâir Muhammed Salih, Şeybânî-Nâme'nin yazandır. Bu eser, Vambéry tarafından 1885'te Viyana'da basıldı. Ayrıca, Sovyet şarkiyatçısı Melioransky bu eseri daha ciddi bir inceleme ile yeniden yayımladı.

(206) Bu ailenin bilimsel faaliyetleriyle ilgili bilgi için bak. Saffet Bilhan Les Juristes Hanafites à P'époque des Karahanides, Paris 1973.

hid edildiği (1143-44) için Sadreş-şehid lakâbiyle tanınır. Bunlar ve bu sülâlenin diğer fertleri uzun zaman Karahanlılara bağlı olarak Buhara'ya egemen olan Hanefi bilginleridir.

Ahmet Yesevî bu sülâle zamanında öğrenim için Buhara'ya geldi, medreselerde ders gördü ve Şeyh Yusuf Hemedânî-ye⁽²⁰⁷⁾ intisap ederek manevî kişiliğinin olgunluğuna erişti⁽²⁰⁸⁾. Yûsuf Hemedânî, Türkistan'da büyük bir üne sahipti. Hükümdarlar onun duasını almak, iltifatlarına mazhar olmak için gayret sarfediyorlar ona ters düşmemek için halka haksızlık etmekten çekiniyorlardı. Sultan Sencer Semerkant'ta bulunan Kasım Cogi'ye bir mektup göndererek Şeyh Yusuf Hemedânî'ye saygı ve bağlılığını iletmeyi istiyor ve tekkesinin dervişleri için 50.000 altın gönderiyordu. Çok mütevâzi bir hayat içerisinde bulunan Şeyhin tekkesi, hem medrese, hem yurt, hem yoksulların, kimsesizlerin barınak yeri, hem de bir mâbed işlevini görüyordu. Binlerce müridi ve dört halifesi vardı, onun yerine sıra ile geçen halifelerden üçünün adını biliyoruz: Abdüliah Berkî, Hoca Hasan Andaki ve üçüncüsü Ahmet Yesevî'dir (ölm.562/1166).

Ahmet Yesevî'deki tasavvuf, insan dışı doğa üstüne tahminler yürütmek değil, buradaki tasavvuf, kendi kendine egemen olmanın manevî savaşının geçtiği alandır. Kendine egemen olma dervişler için güç olduğu kadar âcildir. Nakşibendi, Hacı Bektâşî Veli, Yunus Emre, Mevlânâ, Hacı Bayram-ı Veli gibi tasavvuf erbabı bu güç yola girmişlerdir.

Ahmet Yesevî, insanın yaşayan bir varlık olma gerçeğini unutmamış, toplumun değer yargılarını, İslâmiyetin getirdiği kurallara saygılı olma gereğini çok iyi kavramış, bu kurallar ve bunların dayandığı ilkelere ters düşecek imâlî sözler ve davranış-

(207) Yusuf Hamedânî'nin Meru'de büyük bir tekkesi bulunmaktadır. Makamat-ı Yûsuf Hamedânî, Abdülhalik Gucduvânî tarafından yazıldı (Esat Efendi Kütüphanesi, nr. 3702).

(208) Fasül-Hitab (İst. Üniversite Kütüphanesi) da bu konu ile ilgili geniş bilgi vardır.

lardan sakınarak şeriatı bütün ciddiyetiyle bağlı kalmıştır. Onun emriyle halifeleri tarafından Sultan Sencer'e yazılan tarikat âdâbı, her kişinin hayatta uyması gereken ahlâkî davranışların bütün güzelliklerini en açık bir biçimde ortaya koyuyor ve ideal bir yol çiziyordu. O geniş halk kitlelerinin insanı idi. Bu halkın bir kısmı göçebe, bir kısmı yerleşik Türklerdi. Manevî hazlara susamış olan bu halk kitleleri, Arapça ve Farsçanın yazı dili olarak egemen olduğu bir ortamda kendi dilleriyle, yani Türkçe konuşup, Türkçe şiirler terennüm eden ve bu şiirlere kalplerinin ta derinliklerine ulaşabilen mânâlar yükleyen bir mürşidi bulmuş olmanın coşkusuyla en güzel düşünceleri ve davranışları onun kişiliğinde keşfettikleri kerâmetler ve menkıbelerden zengin bir kültürün ahlâkî dokusunu biçimlendirdiler.

Şeyh Ahmet Yesevî'ye bir çok kerâmetler atfedildi, ona ilişkin menkıbeler olağanları aşmaktadır. Fakat bütün bu olağanüstü haller, ortaklaşa olmayan insanın duyguları, bilinci ve iradesi arasındaki dengeyi sağlayarak toplumsal ilişkilere katılımda, ben ve başkası ikilemindeki tahminî çelişki barışçı bir yörüngeye oturtmanın şartlarını hazırlamaktadır. Böylece, Yesevî tarikatı dünya ile ilişkisini koparan bir yol olmamıştır. Gerek hoca kendisi, gerek onun tekkesine mensup halifeleri, kendi el emekleriyle elde ettikleri kazançlarıyla geçimlerini sağlamışlardır. Hoca Yesevî'nin ağaç yontmacılığı zenâatını sürdürdüğünü, imâl ettiği kaşık, kepçe vb. gibi el işleri ürününü çarşılarda satarak hayatını kazandığını biliyoruz. Zengin olan Yesevî tekkesinin kazancı ise tamamıyla kamu yararına olan hizmetlere tahsis edilmiştir.

Orta Asya Türkleri arasında gelişen İslâmî akımın en etkileyici simâlarından biri, kuşkusuz Ahmet Yesevî'dir. Onun tarikatının hazırladığı mânevî ortam iki yüzyıl sonra bilimin öncülüğünü yapacak bir devletin doğuş alanı olacaktır. Bu devlet bilginlerin hükümdar olduğu Timurlu devletidir. Demek oluyor ki, Yesevî tarikatı ve onun geliştirdiği tasavvuf düşüncesi, ilkel çağlarda olduğu gibi doğa hakkında tasavvufî yargılar ve

tahminler yürütme yerine bilimsel keşiflere ve çözümlemelere varma yolunu açık bırakmıştır. Ancak bunun her zaman böyle olduğunu söylemek mümkün olmayabilir. Fakat örgütlenmiş ortak insan eyleminin dayandığı ilk kaynaklardan biri veya nedenlerden biri doğaya karşı yaşama mücadelesi ise, bir diğeri bencilliği sınırlayan ferdin kendi kendisine karşı mücadelesidir. Bunun kuralları din ve dinî düşüncenin ürünlerinden biri olan tasavvuf yolu olmuştur. Tekkeleri merkez, tekke şeyhini örnek alan müritlerin mânevî güce sayısal insan gücünü de katarak aralarında kopmaz bir bağ oluşturmalarını bundan başka nasıl açıklayabiliriz? Ancak, tasavvufun ilerleme ve gerilemedeki yeri tartışmalıdır.

Orta Asya Türklerinin ilerleme ve gerileme olgusunu açıklamak isteyen araştırmacılar çeşitli yaklaşımlar geliştirmişlerdir. Bu yaklaşımların bir kısmına göre, "Orta Asya'nın zaptından sonra Türk Medeniyeti İranlılarla karşılaşarak gelişmeğe başladı ve Timur devrinde en yüksek derecesine erişti. Bu inkişâf evvela Türk milliyeti fikrini ileri sürerek, memleketin fikir hayatını bu yola sevketti. Bu hususta Uygurların da yardımı oldu ki, onların Orta Asya'da nüfuzu daha Cengiz zamanında başlamıştı. Hristiyan kaynağından gelen elifbâ'lar Timur İmparatorluğunda da kullanılmış ve ancak M.S.1450'de Arap-Acem torluğunda da kullanılmış ve ancak M.S.1450'de Arap-Acem yazısı onun yerini tutabilmişti. Vambéry'nin Buhara Tarihi'nde -onbirinci bahis- bildirdiğine göre, XIV. Yüzyılın ikinci yarısında Türk milli duygusu, bilhassa Çağatayca denilen milli lisanın resmî dil olarak Farsça yerine kullanılması ile kendini gösterdi. Arap ve bilhassa Acem eserlerinin tercüme veya taklitle-ri meydana gelerek uzaklara yayıldı. Kutadgu Bilig'in Uygur yazarı yanında Çağatay yazarlar meydana çıktı ki, bunların en ünlüleri Türkistan şehrinin Pir'i Hoca Ahmet Yesevî, bizzat Timur, Muhammed Salih, klâsik Çağataycanın kurucusu Ali Şir Nevâî, Babür ve Hive Hanı Ebü'l-Gâzî'dir." (209)

(209) Bu sözler, Léon Cahun'un Vambéry'den naklen yaptığı yorumdur (bk. Köprülü, İlk Mutasavvıflar, s. 164.

Bundan ileriye gitmek, yolu kaybetmektir. Nihayet geri dönmeye başladılar, Kur'an ve Hadis'le yetindiler, artık Türk, bir taraftan pîrin , şeyhin ruhânî istibdâdı, diğer taraftan hükümdarın cismânî istibdâdı altında hiçbir şey düşünemez oldu.⁽²¹⁰⁾

Bu düşüncelerin eleştirilecek yönleri olabilir. Ancak bir gerçek vardır ki, o da, Abbâsilerden sonra Arapların, Timurlulardan sonra da Orta Asya Türklerinin sürekli gerileyişleridir. Fakat bu geriye dönüşün nedenlerini, İslâmiyet'in mezhep veya tarikat gibi herhangi bir kurumuna bağlamanın geçerliliğini kabul etmek, bizi çıkmazdan kurtaramıyacaktır. Temel düşüncesini Kur'an ve Hadisten alan İslâmiyet, bu iki kaynağı yorumlarken çok geniş bir görüş alanı içerisinde biçim almak durumunda idi. İslâmiyet'in yeşerdiği yerde kendisi gibi aynı ilkeden (tek Tanrı ilkesi) yola çıkan iki din daha yeşermiştir. İslâmiyetin çıkış alanından taşarak eski uygarlıkların merkez noktası sayılabilecek Mezopotamya'dan batıya ve doğuya yayıldıkça Helen uygarlığı ile tanıştı ve onu özümlemeye ve nihâyet ona sahip çıkmaya başladı. Hristiyanlıkta olduğu gibi İslâmiyet'te de Suriye-Helen kültür karışımı ile birlikte, Hristiyanlık da dahil olmak üzere, deyim yerinde ise "karışımın karışımı" olarak çok zengin bir birikimin sahibi oldu.

Orta Asya kısa bir süre için Helen-Hint toplumlarının buluşma yeri olduysa da, bu buluşmanın Türkler üzerinde etkisini gösterebilmesi için İslâmiyetin gelişini beklemek gerekecekti. Daha önceleri Şamancı inanın ve Budizm'in ruhânî deneyimini yaşamış olan Türkler, iyiliği celbetmenin, kötülüğü defetmenin âyinlere dayalı kurallarını uyguladıkları için rûhen temizlenme kavramına yabancı değillerdi. Ayrıca İran ve Arap komşularından farklı olarak Yahudiliğe pek ısınmamışlardı, Hristiyanlık inancının tecrübesini de yaşamamışlardı.

Dokuzuncu yüzyıldan itibaren İslâmiyetle tanışan Orta Asya Türk kabileleri büyük bir heyecanla bu sistemin etrafında

(210) Fuat Köprülü, İlk Mutasavvıflar, s. 164).

birleşmeye başladılar. Meselenin dikkate değer bir yanı da, Helen filozoflarıyla bilim adamlarına ait eserlerin İslâm kültürü içine girmesi, müslümanlarca bunların benimsenmeleri hatta uyulması zorunlu metinler haline gelmesi yine dokuzuncu yüzyıla, yani Türklerin İslâmiyeti kabul etmelerine rastlamaktadır. Bu kültür karışımından iki güçlü eğilim filizlenmeye başladı ve birlikte büyüdüler. Bunlar bilimsel eğilim ve tasavvufî eğilim.

Yukarıda Orta Asya Türklerinin sadece bir kesimini, hükümdarları bilimle uğraşan kesimi ele aldık. Bunların dışında, bu konumuzun çerçevesine girmeyen Fârâbî, Beyrûnî (veya Bîrûnî), İbnî Sinâ gibi evrensel ünü olan bilim adamları , yine Orta Asya'nın yetiştirdiği kişilerdir. İslâm ilâhiyatçıları, kendilerinden önce geliştirilmiş felsefelerin kaynağına kadar gitmekten çekinmediler. Daha sonraları, Orta Çağ Batı toplumunun eline geçen Yunan felsefesine ait eserler, müslümanlar tarafından yapılan çeviriler ve müslümanların bunlar üzerinde yaptıkları yorumlardır.

İslâmiyet Yunan felsefesini kullanmaktan çekinmedi, fakat bu felsefeyi kullanırken semavi dinlerden devraldığı tek Tanrı inancından fedâkarlık etme yönüne gitmedi. Şu anlamda ki, tevhit inancı evrenseldir ve semâvi dinlerin temelidir, bozulduğu yerde vahiy ile düzeltilmiştir. İşte İslâmiyet bu düzelticiliğin son ve en sağlam halkası olmuştur.

Halbuki Hristiyanlık Helen sanatı ve Stoacılığın entellektüel kalıplarıyla kendisini ifade etmekle kalmadı, kendine hayat veren dinden, Yahudilikten uzaklaşarak İsa'nın Tanrı'nın oğlu olduğuna ve üçlü bir tanrısallığın üç kişisinden biri olduğuna inanç-yahudi tektanrıcılığı açısından bakıldığında Helenizm'in iki dini sapmasına karşı verilmiş korkunç tavizlerdi, bu sapmalar, insana tapma ve çok tanrıcılıktı. İslâmiyet, Hristiyanlığın yahudi tek tanrıcılığından uzaklaşmasına bilinçli bir tepki gösterirken, Yahudiliğin Yunan felsefesine karşı tavrını da benimsemiştir. İslâmiyetin bu tutumunu Hz. Peygamberin "*ilim müslümanın yitiğidir, nerede bulursa onu alır*" biçiminde ifadesini bulan seçicilik anlayışından kaynaklanmaktadır diyebiliriz.

Tüm bu kültür bileşkesi içerisinde, hangi kültürel besinlerin armağanı olursa olsun, Ahmet Yesevî, biraz önce belirttiğimiz tasavvufî eğilimin Türk dilindeki en seçkin öncüsüdür.

İslâmiyeti kabulden itibaren daha çabuk kentleşmeye doğru ilerleyen Türk toplumu, iki ayrı kültür tabakasını da bu süreçle beraber getirdi. Medreselerin bol miktarda bulunduğu kentlerde gelişen kültür, özellikle dil yönünden farklı bir yol izledi. Arapçayı bilim için, Farçayı edebiyat için kullanan kentli entellektüelin oluşturduğu toplum tabakası, öz dilini sürdüren köylü ve göçebe ile gittikçe yabancılaşma sürecine girerken, gezgin dervişler ve şeyhleriyle halka ulaşmayı başaran tarikatlar, bu kopukluk arasındaki köprü görevini üstlenmiş oldular. Bunlar en karmaşık düşünceleri halkın diliyle ve onların anlayacağı düşünce formülleriyle terennüm etmeye başlayınca halk kitlelerinde gerçekleştirilen heyecanlı uyanış hamlesi, hem İslâm inancının yaygınlaşmasını kolaylaştırdı, hem de aşiretler arası kavgaların anlamsızlığını vurgulayarak toplumsal barışı gerçekleştirdi. Ahmet Yesevî ve daha sonra onun tasavvuf yolunu Anadolu'da izleyecek olan Yunus Emre toplumsal barış felsefesinin mimarları oldular. Bu felsefe, Yunus'un şu iki mısrasıyla özetlenebilir:

*Yetmişiki millete bir göz ile bakmayan
Halka müderris olsa hakikatte âsîdir.*

veya Yesevî'nin şu iki mısra'ı aynı anlayışın diğer bir ifadesidir:

*İşksiz kişi adem irmes anglasangız
Bi-muhabbet şeytan kavmı tınglasangız.*

Bugünkü Türkçe ile;

Aşksız kişinin insan olmadığını anlayın.
Sevgiden yoksun kişinin,
Şeytan toplumundan olduğunu dinleyin.

SONUÇ

Orta Asya Türk tarihinde XIV ve XI. yüzyıllar, görkemli bir dönemin simgesidir. Bu dönemde, hemen hemen bütün hükümdarları bilgi ve sanatkâr olan, Timurlu Türk Devletini görüyoruz. Ülke kapılarının sayısız teşviklerle bilim ve sanat adamlarına açılması, ülkenin dört bir yanında imar faaliyetlerinin başlaması Timur zamanına rastlar.

Timur zamanında, Semerkant'ın çevresinde kurulan köylerin güzelliğini, kalkınmışlığını ifade için bunlara Dimaşk (Şam), Mısır, Şiraz, Sultaniye gibi büyük kentlerin ve eyaletlerin isimleri verilerek, Timur köylerinin bile bu kentlerin düzeyine ulaştırıldığı ima edilmek isteniliyordu. Bunda da haksız değillerdi.

Her türlü bilimin büyük bir ilgi ve destekle öğretim programına alındığı medreselerin her kentte yerden mantar bitercesine çoğaldığına tanık oluyoruz. Bu öğretim kurumları hem devletin malî desteği, hem de gönüllü kuruluşların oluşturdukları vakıfların desteği ile çift yönlü yardım elde ediyordu. İlk olarak devletin bir bilim politikasına sahip bulunduğunu görüyoruz. Yukarıda değindiğimiz bilim adamlarının ve sanatkârların ülkelerine göç etmelerini teşvik etmeleri, onların çalışmalarını en elverişli biçimde gerçekleştirmeleri ve rahat bir yaşam sürmeleri, başkalarına da örnek teşkil ederek Orta Asya kentlerine beyin gücünün göç etmelerinin sağlanması bu politikanın bilinçli bir sonucudur.

Öyle ki, çoğu kez hükümdar ailesinin kadın-erkek her ferdi ilerleme yolunda seferber olur ve üzerine bir iş yüklenirdi. Örneğin, Şahrûh, ülkenin siyasi meseleleriyle meşgul olurken, karısı **Gevherşâd** başkent Herât'ın imâr işlerini üzerine almıştı. Onun emir ve dirâyetiyle Herât'ın her tarafında medreseler, şifâhaneler, hamamlar, saraylar ve daha bir çok hayır kurumu binaları inşa ettirilip, bağlar, bahçeler ve yeşil alanlar düzenlendi. Böylelikle insânî zevkin en ince özellikleri taş, toprağa işleniyordu. Oğulları Uluğ Bey kendisini bilime vermişti, diğer bir oğlu Baysungur çevresine topladığı sanatkarlarla resim, edebiyat, musikî dallarında hârikalar yaratıyordu. Cemali Karşı, Şeyh Hüsameddin Asımî, Ali Şir Nevâî, Şair Sekkâkî gibi edipler eserlerini Türkçe ile meydana getirdiler. Babür Şâh, **Babür-nâmesi** ile belki de Türkçe nesirinin en eski temsilcisi olarak büyük bir eser vücûda getirmişti. Kutadgu Bilig ve Divan-ı Lügati't-Türk'ün himayelerinde yazıldığı Karahanlılar istisna edilirse, Arapça ve Farsçanın egemen olduğu bir dönemde Türk dilini edebi eserlerle yaşatan tek müslüman devlet Timurlular olmuştur. Osmanlılarda ise Türkçe bilim kurumlarında değil, ya Saray çerçevesinde Divan Edebiyatı veya Anadolu'da Halk Edebiyatı içinde yer alabilmiştir.

Müsbet bilimlerle birlikte güzel sanatlar da ilgi görmüş, birçok kentte açılan şifâhanelerle sağlık sorunu ele alınmış, yol şebekesi geliştirilerek ülke kültüründe bütünlüğe gidilmiş, zengin ve müreffeh bir toplumun vücûda getirilmesi hedef alınmıştır. Uluğ Bey'in yönetiminde Buhara Hanlığı, Kaşgar, Semerkant, Fergâne ve Sirderya eyaletleri, Hüseyin Baykara'nın yönetiminde ise Horasan, Afganistan, Harzem'in bir kısmı planlı bir imar faaliyetine tâbi tutulmuş, okul, hastane, kervansaray, su yolları gibi kamu yararına yönelik kuruluşlarla en uygar kentler haline gelmişlerdir.

Bilindiği gibi toplumsal dengenin en belirgin özelliği hiçbir sınıfsal ayrımın olmamasıdır. İslâm dini sınıfsal ayrımı ve soslara dayalı ayrıcalığı tanımamıştır. İslâmiyetin getirdiği en büyük yeniliklerden biri, kadına mülkiyet hakkı, malları üzerinde

istediği gibi tasarruf hakkı ve hiç kimse tarafından kısıtlanamıyacak olan öğrenim hakkıdır. İslâm ülkeleri arasında bu hakların bazı devirlerde iyi kullanıldığını görüyoruz. Timurlular dönemi, buna verilecek en iyi örnektir diyebiliriz.

Türklerde, İslâmiyetten önce de kadınların sahip bulundukları bazı hakları vardır. Cahiliye dönemi diye adlandırılan İslâmiyet öncesi Araplarda kadının yaşama hakkı dahi ailedeki erkeklerin arzusunun bırakılmışken, İslâmiyet "*Ey insanlar, sizi erkek ve dişi olarak iki cinsten yarattık*" (Hücurat suresi ayet 13) ifadesiyle erkek ve kadını eşitlemektedir. Arapların çok eskiye dayalı kültürel mirası, İslâmiyetin büyük bir ihtilalle gerçekleştirdiği bu eşitliği bozmuştur.

Türkler, İslâmiyete büyük bir sadakatle bağlandıkları zaman cinsler arasında haksızlığa meydan vermemeğe çalışmışlardır. Fakat zamanla bu alandaki Arap kültürü, İslâmiyetin yorumunu kadınlar aleyhinde gerçekleştirme sürecine yöneltmiştir. Daha sonra Türkler de bu arada, Araplarla aynı kültür çerçevesinde bütünleşmişlerdir. Oysa, İslâmiyet bir çok alanda olduğu gibi, kadınla ilgili cahiliye dönemi Arap kültürünü de yıkmayı hedef almıştır.

İslâmiyetin yayılmaya başladığı VII.yüzyıldan itibaren, Türklerle ulaştığı IX.yüzyıl ve Timurlular dönemi (XIV-XV.yüzyıl) içerisinde kadının statüsüne kısa bir bakış, üzerinde durduğumuz devirlerin toplumsal yaşantısı hakkında genel bir kanaat verebilir.

İslâmiyetten önceki Türk kadınının toplumsal ve siyasal statüsü hakkında bize bazı bilgiler verecek örneklerden hareket ederek bazı sonuçlara varmak mümkündür. Göktürk (Tu-kiu) lerin beş oymağından biri olan ve Issık-kul gölü civarında yaşayan Türgeş oymağının hükümdarı *Su-Lu*'nun karısı *Hatun Kinho* ⁽²¹¹⁾ ülkesinin Çinlilerle olan ticari ilişkilerini yönetiyordu. Uygur hükümdarı *Pusa* (Pou-Sa), ülkenin içişlerini ve yargı görevini annesi *Uluhoen* (Qu-lo-hoen)'e bırakmıştı

(211) CHAVANNES, Documens, Historiques sur les Tou-kieu, Paris, 1900, sa.34/6, 43/1.

(M.S.627)⁽²¹²⁾. Diğer bir Uygur hükümdarı *Po-Juen*'in ölümünden (M.S.661) sonra küçük kızkardeşi *Pi-zu-tu* hükümdar oldu. Ayrıca, "ülkesini kalkındıran," "adaleti seven" anlamlarını ifade eden unvanlar hem hükümdara (kağan), hem de onun karısına (hatun) verilirdi⁽²¹³⁾.

Timurlulara gelince, Timur zamanında prensesler, saraydaki bütün bayram ve resmi kabullere katılırlardı, siyasette ise gözden kaçmıyacak kadar etkileri vardı⁽²¹⁴⁾. Daha sonra Osmanlılarda da valide sultanların bazıları siyasette etkilerini göstermeye çalışmışlardır.

Celayirlielerde⁽²¹⁵⁾ Sultan Ahmed'in ölümünden sonra bir kadının tahta geçtiğini görüyoruz, bu kadın Sultan Ahmed (XIV.Yüzyıl)'ın kızı *Tendû Hatun*, Khozistan'da uzun yıllar hükümdarlık yaptı.⁽²¹⁶⁾

Timurlularda Hüseyin Baykara'nın annesi *Firûze Begum* siyasette önemli rol oynamış, 1454 yılında, Semerkant'ta tutuklu bulunan oğlu Baykara, onun siyasi etkinliği sayesinde kurtulmuştur.

Baykara döneminde çıkan isyanların başında kendi karısı Hadice Begim'in bulunduğunu Babür'ün hatıralarından görmekteyiz. Yine Babür-nâme Timurluların tanınmış kadınlarından şunların adını vermektedir⁽²¹⁷⁾: *Payende Sultan Begim, Sultan Nijad Begim, Bike Sultan Begim, Çöli Begim, Şehrbâ-*

(212) age., 90, Ayrıca bk. Saffet Bilhan, Orta Asya Türk Devletlerinde Eğitim, Bilim ve Sanat Hareketleri, (Çoğaltma), Ankara, 1978 sa. 93.

(213) CHAVANNES, age., sa. 118.

(214) BOUVAT, Lucien, Essai sur la civilisation Timouride, JA. Avril-Juin 1926, s.200 vd.

(215) El, s. 411-412.

(216) BOUVAT, JA. Avriljuin, 1926, s.201. Ayrıca bk. Timur'un Tüzükât maddeleri.

(217) Bk. Hikmet Bayur, Orta ve Yeni Kurunda Orta Asya ve Hindistan Türklerinde kadınların mevkii, Belleten, I, s. 44-46 (1937) ve bu konuda bk. Tabakatı Nasırî. Ayrıca bk. Bâbü-nâme (vekeyi), Reşit Rahmeti Arat yayını. (T.T.K) II, sa. 83-4.

nü Begim, Hatice Begim, Apak Begim, Papa Ağaca, Begi Sultan Ağaca...

Akkoyunlu Türkmenlerde de kadınların siyasetteki etkinliklerine tanık olmaktadır. Örneğin Uzun Hasan'ın annesi *Saray Hatun*, Trabzon Beyi nezdine elçi olarak gönderilmiş, oğulları arasındaki taht kavgalarında etkili rol oynamıştır.

Babür'un kızı *Gülbeden*, *Humayunnâme* adlı bir eser bırakmıştır; bu eserinde kardeşi Humâyûn tarafından verilen resmî kabullerden bahsetmekte ve erkeklerle kadınların bir arada bulunduklarını ve eğlencelere katıldıklarını ifade etmektedir. Kadınların böyle toplantılara katılmalarının vurgulanması bu konuda bir bilince doğru uyanışın başladığını gösterir. Şeyh Ahmet Yesevî'nin meclisinde de kadınların bulunduğunu biliyoruz.

Orta Asya'daki Türklerin başına oymak kağanının ailesi içerisinde en yetenekli olan kimse kağanın yerine geçirdi. Bu en yetenekli kimse Kagan'ın oğlu, kardeşi, amcası olabileceği gibi, erkekler arasından kağanlık yapmaya liyâkatlı bir kişinin bulunamaması halinde istenilen liyâkata sahip bir kadın tahta geçebilirdi. Bunun örneğini Hindistan Türk hükümdarı Dehli Sultanı İletmiş'in kızı *Raziye Hatun* olayında görmekteyiz. İletmiş ölümünden dört yıl önce, kızını veliaht yapmıştır; halbuki İletmiş'in oğulları da vardı. Devlet adamları, kendi yerine geçecek yaşta oğulları olduğu halde kızını kendisine veliaht yapmasının nedenini sorduklarında, İletmiş şu cevabı vermiştir: "Oğullarım hep gençlik eğlencelerine dalmışlardır, onların hiç biri devlet işlerini görececek kabiliyette değildir ve hükümet işleri ile meşgul olmazlar, ben öldükten sonra görülecektir ki, oğullarımdan hiçbiri kızım kadar veliahtlığa lâıyk değildir." Fakat İletmiş'in beyleri, onun vasiyetini yerine getirmediler, ölümünden sonra İletmiş'in oğlu Firuz'u tahta çıkardılar. Gerçekten Firuz yeteneksiz çıktı, annesi Şah Türkmen'in, hükümdarın bu yeteneksizliğinden yararlanarak bir sürü entrika çevirmesi valileri isyana kadar götürdü, Dehli Türkleri ayaklanıp Firuz'u öldürdüler ve onun üvey kız kardeşi olan Raziye Sultan'ı tahta eçirdiler. Raziye kısa sürede valilerin kendisi ile ittifak etmelerini temin etti ve asayışı sağladı. Raziye Sultan'ın saltanatı üç yıl sürdü

(1240)⁽²¹⁸⁾ Türk kadınlarının, ordunun başında komutan olarak büyük meydan muharebelerine katıldıklarını görüyoruz. Hindistan Türk Devleti (XIV.Yüzyılbaşları) hükümdarı Alâeddin Kalaç zamanında Malva'da bulunan Jalar Racası (yani Hint Hükümdarı) Kaner Dece, bir meydan savaşında Alâeddin'le boy ölçüşmek isteğinde bulunmuştu. Alâeddin, Reca'nın üzerine gönderdiği ordunun başkomutanlığına saray kadınlarından *Gülü-Behişt Hatun*'u tayin etti. Bu kadının komuta ettiği ordu Raca'nın askerlerini büyük yenilgiye uğrattı, fakat savaş sırasında *Gülü-Behişt* hastalanarak öldü, savaşı, onun yerine gönderilen başka bir komutan bitirdi⁽²¹⁹⁾

Diğer bir olay *Hurrem Begim* hakkındadır. Babür'ün iki oğlu zor durumda olan Humayûn, Hurrem Begim'den yardım istedi, *Gülbeden Humayunnâme*'de olayı, bize şu şekilde aktarır: "Hazreti Padişah Hurrem Begim'e haber gönderdi, geline⁽²²⁰⁾ söyleyin ki bana mümkün olduğu kadar çabuk badahşam ordusunu hazırlayıp göndersin. Begim pek az bir zaman içinde bir kaç bin kişiyi at, silah ve levazımı ile birlikte hazırladı, her şeylerine kendisi himmet ve nezaret etti; onlarla beraber ta geçide kadar geldi. Oradan askerleri yolladı ve kendisi geri döndü, bir asker geldi ve Hazreti Padişaha katıldı. Çankıran veya Karabağda Mirzâ kumaranla savaş oldu, Hazretin (Humayûn) askeri galib geldi..." Sayfa 91 vd.⁽²²¹⁾

(218) Vaka yazarı olan *Gülbeden Begim* (1523-1603). Ciddi bir öğrenim gördü. Hindistan'da büyük Türk Devletini kuran Bâbü'r'ün kızıdır. 1574 tarihinde Hac nedeni ile Hicaz'a gitti ve üç yıl orada kaldı. Hac dönüşünden sonra babası kendisine hatıralarını yazmayı salık verdi, böylece *Humayunnâme* veya *Ahvâl-i Hümayun Padişâh* adlı eserini yazdı. Bu eserin bir yazması British Museum'da bulunmaktadır. İngilizce çevirisi ve uzun bir giriş ile A.S.Beveridge tarafından 1902'de Londra'da yayınlandı. Lucknow 1925 yılında *Humayunnâme-i Gülbeden Begim* başlığı altında Farsça metni yayımladı. *Gülbeden* hakkında bk. A'yn-i akbarî, (İngilizce çevirisi Blochmann, 365 n.), İslâm Ansiklopedisi.,

(219) Hikmet BAYUR, Orta Asya ve Hindistan Türklerinde Kadın'ın Mevki'i, Belleten I, 1943, s.44-45.

(220) *Humayunnâme*'de Hurrem'e Türkçe olarak "gelin" diye hitap edilmektedir.

(221) Bu konuda bk. Hikmet BAYUR, Belleten I, s. 46 (1943).

AÇIKLAMALI KAYNAKÇA

• AKA İsmail, *Timur'un ölümünden sonraki hakimiyet mücadelelerine kısa bakış*, Ankara, 1974,

— Aynı yazar, *Mir Şahruh zamanında Timurlu İmparatorluğu* (1411-1447), Ankara, 1977.

• ASLANAPA Oktay, *The Timurid and Inscriptions in the Libraries of İstanbul*, Budepeşt, 1978 (fifth International Congress of Turkish Art).

• BÂBÜR ŞÂH, "Divân", Sir Denison Ross yayını: *Divân-ı Bâbur Pâdishâh*, Journal of The Asiatic Society of Bengal, Kalküta, 1910.

— *Babür-Nâme*, Ilminski yayını (Türkçe metin), Kazan, 1857. Bu metin Beveridge tarafından da yayınlandı. G.M.S. (Gibb Memorial Series), Leyden, 1905. Ilminski'nin metni Pavet De Courteille tarafından Fransızcaya çevrilerek yayınlandı, Paris, 1871. Bu eserin İngilizce çevirisi: (The Babur-Nama in English, 2 vol; London, 1922. Bu eser geniş bir bibliyografya ile birlikte ikinci kez yayınlandı (önce tefrika olarak yayınlandı: JRAS, 1912-1821). Kazan nüshasının İngilizce çevirisinin yeni ve eklerle zenginleştirilmiş basımı: Sir Lucas King, *Memoirs of Bâbur, Emperor of Hindustan written by himself, in the Chaghatai Turki and translated by John Leyden and William Erskine*, annotated and revised, Oxford, 1921.

— *Bâbü'r-Nâme*'nin Almanca çevirisi: A.Kaiser, *Denkwürdigkeiten des Baber, Kaiser von Hindustan*, Leipzig, 1828. Di-

ğer bir İngilizce çeviri, F.G.Talbot, Memoirs of Baber, Emperor of India, London, 1909. Zahiruddin Muhammed Babur, *Babur-Nâme*, édition critique et traduction faite par Jean-Louis Bacque-Grammont, Paris, 1969. (Babur Nâme, Mémoire de Zahiruddin Muhammed Babur). Rusça çevirisi: Nikolay Nikolaevič Pantusov, Fergana po Zapiskam Sultan Babura, Leningrad, 1880. Ayrıca Çağatayca metnin bir Taşkent baskısı vardır.

Türkiye Türkçesi: Reşit Rahmeti Arat, (Y.H.Bayur'un bir ön-sözü ile) "*Vekayi, Babür'ün hâtıratı*", 2 cilt, T.T.K., Ankara, 1943 ve 1946. İkinci basım: Bin Temel Eser, 30, 40, 41, İstanbul, 1970 (3cilt).

Babür'ün *Risâle-i Validiyye Tercümesi*, Fuat Köprülü tarafından yayınlandı: Milli Tettebbular Mecmuası 1331, sayı, 1-5.

Babür'ün "*Mübeyyen*" adlı hukuki meselelere ilişkin kitabının adı hakkındaki tartışma için: Fuat Köprülü, Türk Dili ve Edebiyatı hakkında Araştırmalar, sa. 244-6.

• BAHÂDUR, Ebu'l-Gâzî Bahadır Han, *Şecere-i Türk* (XII. yüzyılın ikinci yarısı), Çağatay Türkçe metin ve Fransızca çeviri: Baron Desmaisons, *Histoire des Mongols et des Tatares*, 2 cilt, Petersburg (Leningrad), 1871-1874. Rıza Nur tarafından Osmanlıcaya çevrildi. İstanbul, 1925. Almanca çevirisi: Tobbert von Strahlenberg, 1780. Fransızcası, Bentinck, 1726, yine Bentinck tarafından İngilizce çev. 1730, aynı kişi tarafından Rusça çev. 1770. Metin, Frahn tarafından 1825 te Kazan'da yayınlandı. Colonel Miles'in İngilizce çevirisi, 1838. Ayrıca, Strindberg, *Notice sur le manuscrit de la chronique d'Abulghazi Behadear*, Stockholm, 1889.

— Aynı yazar, *Secere-i Terakime*, Moskova, 1958 ve İstanbul, 1874 (M.Ergin tarafından).

• BARBIER DE MEYNARD, *Extrait de la Chronique Persane d'Herat*, Journal Asiatique, 1862, XX.

• BARTHOLD, W., *Türkistân Nâme* (2 cilt), Farsça çev., Kerim KİŞAVERZ, Tahran, I, 1332, II, 1352.

— *Turkistan down to the Mongol Invasion*, London, 1928.

— Ulug Beg i age vremya (Uluğ Bey ve Zamanı), Leningrad, 1926: Türkçe çevirisi Fuat Köprülü, İstanbul, 1928.

— *Progrebentii Timura* ZVO, XXIII St.Petersburg, 1915 (ayrı basım).

Uluğ Bey ve Zamanı, çev., Akdes Nimet FAHİROĞLU, İstanbul Evkaf Matbaası, 1930.

— *Mir Ali Şîr ve Siyasî Hayatı* adlı makale, Sovyet Bilimler Akademisi'nin Mîr Ali Şîr başlığı altında yayınladığı (1928) makaleler dizisinde bulunmaktadır (Rusça), sa.100-164) Bu ciddi araştırma, A. Caferoğlu tarafından Türkçeye çevrildi. (Ülkü Mecmuası X. cilt), ayrıca bak: BERTELS, E.)

— *İstoriik Musevi Kak Avtar* (Tarih Hayrat yazarı olarak tarihçi Musevî, JAN, Petrograd, 1915, sa. 1365-68).

• BAYKARA, Hüseyin, *Divân, Bakû*, 1926.(Bu eserin İstanbul ve diğer Avrupa ülkelerinin büyük kütüphanelerinde birçok elyazma nüshaları bulunmaktadır.)

• Eugène BELİN, *Notice Biographique et Littéraire sur Mîr Ali Chir-Nevai* (Nevâî'nin eserlerinin özetini de vermektedir), Journal Asiatique, 1861, XII, sa. 175-256 ve 281-357,(Bu makale Türkçeye çevrilmiştir. Bk. F.KÖPRÜLÜ, Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar, İstanbul 1934, sa. 294)

— Aynı yazar, *Caractères, Maximes, et Pensée de Mîr Ali Chir-Nevâî*, Journal Asiatique, VIII, Paris, 1866.(İstanbul'da 1289'da yayımlanan Mahbûb-ül-Kulub adlı kitabın çevirisidir.)

• BERTELS, E., Bu zatın *Nevâî ve Attar* adlı makalesi, Sovyet Bilimler Akademisi'nin yayınladığı (1928) Mîr Ali Şîr başlığı altındaki makaleler dizisinde bulunmaktadır. Burada Nevâî'nin *Mantık-ut-Tayr* mesnevîleriyle Attar'ın şiirleri ciddiyle muhayyese edilmekte ve Nevâî'nin önemi belirtilmektedir (sa.24-82).

• BIYITAY, Halis, *Timuriler zamanında Hindistan Türk İmparatorluğu*, T.T.K., İstanbul, 1941.

• BLOCHET, E., *Introduction à l'Histoire des Mongols de Fadlallah Rashideddin*, Leiden-London, 1910.(Burada Şahrûh'

un Çin ile olan siyasi ve Ticari ilişkileri ele alınmaktadır.)

— *Les Enluminures des Manuscrits Orientaux de la Bibliothèque Nationale*, Paris, 1926 (95.inci sayfada verilen Ali Şîr Nevâî hakkındaki bilgiler doğru değildir).

• Lucien, BOUVAT, *Essai sur la Civilisation Timouride*, Journal Asiatique, 1925 (ayrı basım).

• BRETSCHNEIDER, *Medieval Researches from Eastern Asiatic Sources*, I, London, 1888. CANPOLAT, Mustafa, XIV. yüzyılda yazılmış değerli bir Tıp Eseri: *Edviye-i Müfrede*, Türkoloji Dergisi, cilt 5, sayı 1, Ankara, 1973, sa. 21-47.

• CATALOGUE of the Persian Manuscripts in the Bodleian Library, Part I., Oxford, 1889 (E.Ethé ve Sachau'nun).

• CÂMÎ, (Ali Şîr Nevâî'nin çocukluk arkadaşı olan büyük bilgin Câmî'nin onun hakkında yazdığı bir *Risâle*, Fuad Köprülü'nün özel kütüphanesinde bulunmaktadır. Bk. Barthold ve Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları, Ankara, 1977, sa. 216).

• CENÂBÎ Mustafa Efendi (ölm. 1590), *el-Aylamu'z-Zâhir fî Ahvâil-Evâil ve'l-Evâhir* (2 cilt) (Osmanlılarda yazılmış Arapça genel tarih kitabıdır. Timurlular hakkında kısa bilgiler vardır), Türkçe kısaltılmış çevirisi, Ayasofya Kütüphanesi, 3.033 ve Topkapı Sarayı, 2.958 numaralarda kayıtlıdır.

• Ruy Gonzolez, CLAVİJO'nun hatıraları, Guy Le Strange tarafından İngilizceye çevrildi (London, 1928). İspanyolca aslı, Madrid'te 1943'te yayınlandı.

— Aynı yazar, *Historia de Gran Tamerlan*, Sevilla, 1582; Madrid, 1682; Molina de Argot yayını, Madrid, 1783. İspanyolca metin ve Rusça tercümesi: SREZNEVSKY tarafından (Rusya İmparatorluk Dil ve Edebiyat Akademisi Dergisi, XXVIII, Petersburg, 1881. Clavijo'nun eseri C.R.MARKHAM tarafından İngilizceye çevrildi: *Embassy to the Court of Timur*, Hakluyt Society, XVI, London, 1859; başka bir çeviri, yukarıda belirtilen G.Le Strange'inkidir. Bundan Türkçeye çeviri:

Ömer Rıza Doğrul, Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat, 2 fasikül, İst. 1935.

• DEGUIGNES, *Histoire Générale des Huns, des Turcs, des Mongols, etc.*, Paris, 1756. Bu kitabın çevirisi: Selahattin ALPAY, *Büyük Türkiye Tarihi*, Türk Kültür yayını, İstanbul, 1977 (8 cilt olan bu eserin 7.nci cildinde sa.2053-2171 Timurlularla ilgili bilgi bulunmaktadır).

• DEVLETŞAH, (*The Tadhkiratu'sh-Shuara-Memoirs of the Poets of Dawlatshah bin alâ ud-Dawla Bakhtishah al-Ghâzi of Samarkand*, edited by Edward G.Brown (Persian Historical texts, vol.I), London-Leiden, 1901.

• Hamit DİLGAN, *Matematğin Tarih ve Tekâmülüne Bir Bakış*, İstanbul, İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi, 1955.

• Ömer Rıza DOĞRUL, Timur Devrinde Kadis'ten Semerkand'a Seyahat, (2 fasikül), İstanbul, 1935 (Embassy to Tamerlan -London, 1928'den çeviri).

• DONNER, O. *Sur l'origine de l'alphabet turc du nord de l'Asie*, Journal Soc. Fnno-Ouigourienne, XIV, Helsingfors, 1896.

• Ley ERIEFSTAHL, *La Décoration du livre Oriental*, Art et Décoration, XXXII, 1912, sa. 33-46.

• ERTAYLAN, Hikmet; *Divân-ı Sultan Hüseyin Mirza Baykara*, İstanbul, 1946.

• ERZİ, Adnan, *Ressam Nakşi, hayatı ve eserleri hakkında*, Belleten XIV/53, 1950.

• FASİH-İ KHWÂFÎ, Fasîhuddin Ahmed b. Celâleddin Muhammed, *Mücmel* 3 cild. Bu kitap Mahmud Ferruh tarafından yayınlandı, Meşhed, 1339 (1960).

• FÜGEN, İltar, *Doğu Anadolu'da Timur Devrinden Bir Yapı. "Yelmaniye Medresesi"*, Anadolu (Anatolia) cilt 17 (1973), D.T.C.F. yayını, Ankara, 1975, sa 91-107.

• GÖKER, Lütfi, *Uluğ Bey Rasathanesi ve Medresesi*, genişletilmiş ikinci baskı, Ankara, 1979.

— *Türk İslâm Astronomi Âlimleri, Uluğ Bey, dizi 1, Elif Matbaacılık, 1979.*

• GRENARD, Fernand, *Le Turkestan et Le Tibet*, Paris, 1899.

HÂFİZ-İ ABRÛ, tome II: Texte Persan de Zafernâme, Prague, 1937; tome III: Introduction Commentaire, indexe, Prague, 1956.

— *Zübdetü't-Tevarih-ı Baysunguri*, (1426'ya kadar gelir), 4 cilt, Fatih Kütüphanesi 4.371/1; Topkapı Sarayı, 1.659 (iki nüshası Tahran'da bulunmaktadır, Londra nüshaları da vardır.) TAUER, *Analyse des Matière de la Première Moitié du Zubdatu't Tavarikh de Hafiz-i Abrû*, Charistaria Orientalia, Prag, 1956. Yine Felix TAUER tarafından: *Continuation du Zâfarnâme de Nizameddin Sâmî par Hafiz Abrû*, Archiv Orientalni, Prag, 1934, sa.429-465. (Bu kitap, Hafız Ebrû'nun, Nizameddin Sâmî'nin Zâfarnâmesi'ne yazdığı zeyl (ek) dir ve 1405 (Timur'un ölümü)'e kadar devam eder. Ayrıca bak: Felix TAUER, çev. Ahmet Ateş, *Timurlular Devrinde Tarihçilik*, Belleten, XXIX, 1965, sa. 54).

• HALİS, Ömer, *Timur'un Ankara Seferi ve Ankara Harbi*, İstanbul, 1934 (askeri bilgileri içermektedir).

HANDEMİR(HONDMİR), *Habib us-Siyer* (taşbasması), Tahran 1271 (1855); Hint tabı 1847.

— Aynı yazar, *Düstûrû'l-Vüzera* (1478), Mir Celâleddin Hüseyinî tarafından yayını, Tahran, 1317 (1936).

HÂND-MÎR, Giyaseddin (1475-1535), Mîr Hand'ın torunudur. *Habîbu's-Siyer fî Ahbari Efrâd'l-Beşer* (1523 tarihine kadarki olayları ihtiva eder.), 3 cilt, Tahran, 1271 (1892) taşbasma. Bombay basımı, 1273 (1857), Aga Muhammed Hâşim Kâşânî tarafından. Ayrıca, Celâleddin Hü mâî tarafından yapılan baskısı, Tahran, 1333 (1954), 4 cilt. Fransızca çeviri (kısmen), H. FERTE; *Vie de Sultan Hossein Baykara*, I, Paris, 1898.

• HAYÎT, Baymirza, *Türkistan Rusya ile Çin Arasında*, Otağ Yayınları İst. 1975.

• *HERAT Kenti*: 1381 yılında Herat, Timurluların yönetimine girdi. Önce Timur'un oğlu Miran Şah, 1397'den sonra Şahrûh vali olarak, Ebu Said Mirza (1458-1468), Hüseyin Baykara (1469-1506) zamanında Herât Timurluların başkenti oldu.

Çin Uygur ve İslâm uygarlıklarının sentezi ile gelişen Herat kenti, özellikle Hüseyin Baykara'nın hükümdarlığı döneminde altın çağını yaşadı ve birçok yazılı eserin kaleme alındığı bir merkez haline geldi. Bilim adamlarını, şairleri, sanatkârları sevip himâye eden Hüseyin Baykara, sûfilere büyük saygı gösteriyor, en büyük fikir ve sanat adamlarını (ressam, müzisyen, hattat vb.) meclisinde topluyor, bu meclislerin en üst düzeyde bilim ve sanatın tartışıldığı bir forum olması için gerekli maddî ve manevî, her türlü imkânı sağlıyordu. İran edebiyatının Mirkhond, Devletşah, Emir Süheyli gibi Türk ustaları, sanatsal benliklerini bu meclislerin atmosferinde buldular. Minyatür sanatı da Hüseyin Baykara döneminde doruk noktasına ulaşmış ve bu sanat için bir okul açılmıştı. Timurlular dönemi ile ilgili bir çok bibliyografik bilgiyi Herât kenti ile ilgili yazılmış kitaplarda bulmak mümkündür.

• HEREVÎ, Seyf b. Muhammed HEREVÎ, *Herât-Nâme* (the Tarikh Nâme-i Herat), Sıddiki yayını, Kalkûta, 1949.

• HINZ, Walter, *Timurlular Tarihi Hakkında Menba Tedkiki*, çev. Mehmet Altay KÖYMEN, Belleten VI/21-22, 1942, sa. 85-120.

• HUART, C., *Les Calligraphes et les Miniaturistes de l'Orient Musulman*, Paris, 1908.

• HULUSÎ, Ragıp, (Journal Asiatique, THURY' den çeviri), "Orta Asya Türk Edebiyatı" Milli Tetebbular Dergisi (Mecmuası), cilt 1.

• el-HUSEYNÎ, Cafer bin Muhammed, *Tarih Enbiyâvü Mülük*, metin Rusça çevirisiyle Barthold tarafından yayınlandı (Nvy

İtoçnik Polstorii Timoridov, Zapiski Institua Vostokovedeniya V., 1936, 5-42. Aynı eserin Almanca çevirisi, Valter HINZ, ZDMG, XC, Lipzig, 1936, sa. 373-398.

• İBN ARABŞAH, *Kitâb Acâib el-Makdûr fî Ahbâr-i Timur*, Kahire, 1285 (Arapçadan İngilizceye çeviri, J.H.SANDERS, London, 1936. Bu zat (İbn Arabşah Şihabuddin Ahmed (1389-1450), Osmanlı padişahı II. Murad'ın hocasıdır. Eseri ayrıca Bulak'ta 1805, Kalküta'da 1232 (1817) ve 1842'de yayınlandı. Latince çevirisiyle Golius yayını, Leiden, 1636, ikinci basımı, 1676. Türkçe çevirileri: İstanbul 1232 (1817)-Topkapı Sarayı Revan Köşkü, 1/419. Nazmizâde Mustafa Efendi'nin Türkçe çevirisi, İstanbul, 1142 (1731); İbrâhim Müteferrika basımı: *Tarih-i Timur* Gürkan, (Topkapı Sarayı Revan Köşkü, 1/420. Diğer bir latince çeviri: Jacop MEYER, 2 cilt, Oxford, 1703, başka bir latince çeviri: Samuel Henry MANGER, 2 cilt, Frankfurt, 1767 ve 1772, Londra, 1767. İngilizce çeviri: J.H.SANDERS (yukarıda adı geçen), *Tamerlan or Timur the Great Amir*, London, 1936. Fransızcaya çeviri: Pierre VTHIER, *l'Histoire du Grand Tamerlan*, 2 cilt, Paris, 1658 (Bu eser, Timur'a karşı düşmanlık duyguları ile kaleme alınmıştır).

• İNALCIK, Halil, Alexandrescu-Dersca, *La Campagne de Timur en Anatolie*-1402, Belleten, XI/42, 1947, sa.341-345.

• İNAN, Abdülkadir, *Ali Şir Nevâî*, Belleten XIII/52 (1949), sa.837-844.

• İSFİZÂRÎ, Molla Miskin Muinuddin *Muhammed Zemecî-i İsfizârî, Ravzâtü'l-Cennât fî Evşâfi Medîneti'l-Herât* (Hüseyin Baykara'ya sunulmuştur, 1491). Bu eseri Seyyid Muhammed Kâzım İmam, 1337 (1959) da Tâhranda yayınlandı. Kısmen Fransızcaya çeviri, Barbier de Maynard, *Journal Asiatique* 5.serie, XVI, Paris, 1860, 461-520, XVII, 1861, 438-457 ve 522-573, XX, 1862, sa. 168-319. Bu Fransızcasından Türkçeye çeviri: Sıdika Külürbaşı, TDE Dergisi I, 1946 n. 3-4.

• İSKENDER, İbn Ömer Şeyh (İskender Anonimi), *Munteheb-i t-Tavarih-i Muînî* (Paris, Bibliothèque Nationale,

Supplément Persan No. 1651), ayrıca British Museum, 15 0.66 r. Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum III., sa. 1062-64 ve Petersburg Akademisi Asya Müzesi, no. 566 bc elyazması (bak: *Uluğ Bey ve Zamanı*, Almanca çev., sa.245).

• JOHN, Karl, çev. İsmail AKA, Tebriz, *Doğu ile Batı arasında bir Orta Çağ Kültür Merkezi*, Tarih Araştırmaları Dergisi, D.T.C.F. yayını, c.13, sayı 24, Ankara, 1980, sa: 59-77.

• KOUZNICTSOV, *Lutte des Civilisations et des Langues dans l'Asie Centrale*, Paris, 1912.

KÖPRÜLÜ, Fuat Ali *Şir Nevâî ve Tesirleri*, Türk Dili ve Edebiyatı Hakkında Araştırmalar, İstanbul 1934, sa. 257-266.

— *Orta Zaman Türk İslam Feodalizmi*, Belleten V/19 (1941), sa.319-334.

— *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1977.

— *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı yayınları, Ankara, 1981, sa 11-180 vd.

• KÖYMEN, Mehmet Altay *Timuriler Tarihi Hakkında Menba Tedkiki* (Walter HINZ'dan çeviri, Belleten VI. 21-22, 1942, sa. 85-120.

• KURAT, Akdes Nimet, *Uluğ Bey ve Zamanı* (Barthold'tan çeviri), Türkiyat Enstitüsü yayını, İstanbul, 1930.

• LEVEND, Agâh Sırrı, *Ali Şir Nevâî*, Hayatı, Sanatı, ve Kişiliği (4 cilt) T.D.K., Ankara, 1965-1968.

• M.MASSON, *Pamyatka ob Ekskursii po Samarkandu*, Semerkand, 1929.

— Aynı yazar, *Mavzoley Gûr Emir*, Taşkent, 1926.

• MERVÂRÎD, Abdullah, *Şeref-Nâme* (1516), Farsça ve Almanca çevirisiyle yayınlandı: (Staatsschreiben der Timuriden-zeit), Hans Robert Roemer yayını, Wiesbaden, 1952.

• MİR-HÂND, *Ravzatu's-Safâ fî Sireti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk*

ve'l-Hulefâ, 7 cilt, Bombay, 1883 (taşbasması), diğer bir basımı: Luknov, 1914. Dâmâd Koca Ragıp Paşa'nın kısmî Türkçe çevirisi, Topkapı Sarayı Emanet Hazinesi, 1378. İngilizce çev., REHETSEK, 2 cilt, Londra, 1891; 2.nci cildin Muhammed Şefî tarafından yapılan yayını: Oriental College Magazine, Lâhur, 1933 ve devamı, yine 2.nci cildin Fransızca çevirisi: QUATREMER, *Notices et Extraits des Manuscrits de la Bibliothèque du Roi* (Bibliothèque Nationale), XIV, 19-304. Tam metin yayını Ahmet PERVÎZ tarafından yapıldı, Tahran, 1338-40; taşbasmaları: Bombay, 1845; Tahran, 1855; Luknov, 1874. Türkçeye çeviri: Mehmet KEMÂLÎ, *Tercümânü'd-Düstûr*, İstanbul, 1258.

• MÎRZA HAYDAR DUGLAT (Babür'ün yeğeni), *Tarih-i Rachidi*, Ney Elias tarafından yayınlandı. Paris, 1898. Sir Denison Rose tarafından İngilizceye çevrildi.

• MUHAMMED SALÎH, *Şeybânî-Nâme* (Çağatayca manzum, XVI. yüzyılın ilk yarıları), metin ve Almanca çevirisi, A. VAMBERY, Viyana, 1885; MELIORANSKÎ ve SAMOYLOVİÇ yayını: Petersburg (Leningrad), 1908. *Şeybânî-Nâme*, Çağatayca lehçesi ile yazılmış metin Mazan'da 1845'te yayınlandı.

• MU'ÎNÎ, Muinuddin Natanzî, *Muntehabu't-Tevarih-ı Mu'îni*, Jan Aubin yayını Tahran, 1336 (1957), Fransızcaya çeviri (kısmen), L. ZİMİN, *Les Exploits d'Emirzâde Omar Cheikh fils de Timour à Kaşgar, en Fargana, et en Mongolie* (Revue du Monde Musulman, XXVIII, Paris, 1914, sa.244-258.

• MUNKE Sigrîd, *İslâm'ın Güneşi Avrupa'nın üzerinde*, Bedir Yayınevi, İstanbul, 1975.

• MÜNECCİMBÂŞI, Ahmed Dede Efendi, *Sahâifu'l-Ahbâr, Camiu'd-Düvel* adı ile Arapçadan Türkçeye bir heyet tarafından çevrilmiştir, 3 cilt, İstanbul, 1285 (1869). Rusçaya kısmen çeviri: GRİGOYEV, Petersburg, 1841. Almancaya kısmen çeviri: Eduward VJCECLAU, *Ein Verzeichnis Muhammedischen Dynastic*, SBPAW, Berlin, 1923.

• MUSEVÎ, Muhammed bin Fazlillâhi'l-Musevî, Asahhu't-

Tevârîh (Tarih-i Hayrât), (Hadice Turhan, Valide Sultan yazmaları, İstanbul No. 224.

• NEVÂÎ, Abdullah Huseyn Nevâî, *Ricâl-i Kitâb-ı Habib's-Siyer*, Tahran, 1324 (1945). Bu kitabın üçüncü cildi Timurular hakkında geniş bilgi vermektedir.

— *Hulâsatü'l-Ahbâr fî Beyân Ahvâil-Ahyâr*: Ayasofya Kütüphanesi, 3.190 (1471 tarihine kadar olan olayları içeren dünya tarihi); kısmî yayını, bk. STOREY, I, 103-4.

— *Mekârimü'l-Ahlâk*, Taşkent, 1941.

• NEVÂÎ, MÎR ALÎ ŞÎR NEVÂÎ, *Mîzan ül-Evzân*, Samoiloviç tarafından Leningrad Kütüphanesinin Orientalia dergisinde yayınlandı (1926), sa.105-114 (Fuat Köprülü'ye göre bu metin çok kusurlu bir yazmadan alınmıştır. Bk: Köprülü, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını, 1977, sa.218).

— *Meclisü'n-Nefâis*, Çağatay Türkçesi ile olan bu eserin üç ayrı Farsça çevirisi vardır:

1. KAZVİNLÎ, Hakim Şah Muhammed bin Mübarek tarafından, Yavuz Selim'e takdim edilmek üzere, 1520-1522 (H.927-29) tarihlerinde tamamlandı. Elyazması, Topkapı Revan No: 1453, ve Süleymaniye Esat Efendi, 3877 numaralarda kayıtlıdır. Bu çevirinin diğer bir nüshası İran'da Agay-i Said-i Nefisî'nin kitaplığındadır.

2. Fahri-i HERATÎ (Fahri bin Sultan Muhammed Emirî) tarafından Şah İsmâil Safevî'ye ithaf olarak Farsçaya çevrildi ve *Letâif-Nâme* adını aldı. Bir nüshası, Londra, Rieu, Brit. Mus., Farsça yazmalar Kat. C.İ, sa.365, Add.7669 numarada kayıtlıdır. Diğer bir nüshası, İran'da Tebrizli Hacı Muhammed Akay-i Nahcevanî'nin kitaplığındadır. HERATÎ, bu çeviriye dokuzuncu bir bölüm eklemiştir ve burada 289 şairin adını vermektedir (Bu isme bak).

3. Şah Ali bin Abdül-Ali'nin çevirisi (Londra, Rieu, Brit. Mus. Farsça yazmalar kat...Suppl., sa71, no 104. Fahri ile Kazvini'nin çevirileri, Ali Asgar Hikmet tarafından karşılaştırılmış ve bu çeviriler yayınlanmıştır: Tahran, 1323.

— Mir Ali Şir Nevâî, *Mecâlis*, Kitap VII, Journal Asiatique, 1861 (XVII); Ali Şir Nevâî hakkında Zeki Velidi Togan'ın İslâm Ansiklopedisi'ndeki makalesi kaynakça bakımından önemlidir.

— Sovyet Bilimler Akademisi Şarkiyat Bölümü, Ali Şir Nevâî'nin 500 üncü doğum yıl dönümü nedeniyle 235 sayfalık kitap yayınladı (1946). Bu kitapta sekiz önemli makale bulunmaktadır:

1. YAKUBOVSKİ'nin makalesi, *Nevâî'nin yetiştiği kültürel çevre* ve Barthold'un *Ali Şir Nevâî ve siyasi hayatı* adlı makalesi değerlendiriliyor. Ayrıca Herat kentinin Şahrûh dönemindeki mimari yapılar, Baysungur döneminin güzel sanatların çeşitli dallarına ilişkin etkinlikleri, Çin ve Hindistan'la ilgili siyasal ve kültürel alanlara yönelik mübadelelere yer veriliyor (sa.5-30).

2. KRACKOVSKİ (Arap edebiyatı uzmanıdır), Leylâ ile Mecnûn efsanesini konu olarak alıyor ve İran Şairi *Genceli Nizâmî* ile Ali Şir Nevâî'yi bu efsaneye dayanarak karşılaştırıyor. (sa.31-67).

3. BERTELS, E.'in makalesinde Nevâî ve Nizâmî karşılaştırılıyor (sa.6891); bu yazar, Nevâî mecmuasında Attar'ın *Lisâfî üt-Tayr*'ı ile Nevâî'nin Mantık ut-Tayr adlı eserlerini karşılaştırıyor.

4. BOROKOV, S.K. tarafından yazılan makale (sa. 92-120) "Özbek Edebiyatının kurucusu sıfatıyla *Ali Şir Nevâî*" başlığını taşıyor. Ahmet Caferoğlu, "*Çağatay Türkçesi Ve Nevâî*" adlı makalesinde, yukarıdaki makalenin bir özetini vermektedir. (Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, C.II, sa. 141-154); ayrıca bk. İslâm Ansiklopedisi, Çağatay Edebiyatı maddesi.

5. BOLDİROV'un makâlesi (121-152), *Ali Şir Nevâî* başlığını taşıyor. Yazar, bu makalesinde Nevâî'nin çağdaşı VÂSİFÎ'nin "*Bedâiyi' el-Vekâyi*" adlı eserini kaynak kullanıyor (tek nüshası Leningrad Bilimler Akademisi Kütüphanesi'nde bulunuyor). Görüldüğü gibi, yazarın, bu makale için kullandığı kaynak birinci elden kaynaktır.

6. SEMENOV, A.A.'un makalesi, "*Nevâî Devrine Ait Güzel Elyazmaları ve Bunların yaratıcıları*" başlığını taşıyor. (sa.153-174). Burada, dönemin yazı ve tezyin sanatı anlatılmaktadır.

7. Bu makalede (sa. 174-202), *Nevâî devrinde Herât'ın mimari eserleri*, bağ ve bahçeleri, çarşı, pazarları, su kanalları anlatılmaktadır. Makale, "XV inci yüzyıl Herat'ının Tarihi Topografyası" başlığını taşıyor.

8. VOLIN, S. L. tarafından yazılan makale, "Leningrad koleksiyonlarında bulunan Nevâî elyazmalarının tavsifi" başlığını taşıyor (sa. 203-235). Bu makaleler hakkında bak: Köprülü ve Barthold-İslâm Medeniyeti Tarihi, Ankara, 1977, sa., 219-227.

• NİKİTSKİ, *Ali Şir Nevâî Biyografyası* (Rusça).

• ÖZERDİM, N Muhaddire, Moğolların Örf ve Adetleri, D.T.C.F. Dergisi, IX, 3, 1951.

— Aynı yazar, Uygurlar devrinde Turfan-Karahoco şehrinde evler, D.T.C.F.D. XVI. 3-4, 1958, sa.97-123.

— Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistanının Şehirleri, D.T.C.F.D. IX, 1-2, 1951, sa. 105-110.

• ÖZTUNA, Yılmaz, *Büyük Türkiye Tarihi -Türk Siyasi Tarihi ve Türk Medeniyeti Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 1977, II.cilt, sa.120-137. (Burada Timurlulara ait geniş bibliyografik bilgiler bulunmaktadır.)

• QUATREMER, *Mémoires Historiques sur la vie du Sultan Schahrukh* (Journal Asiatique, 1836, II. s.193-233 ve 338-364).

• RACHID ed-DÎN, *Tarikh-i Moubarek-Ghazani*, Histoires des Mongols, édité par E.Bloch, Leiden, 1911. (*Camiut-Tevaîh* adlı kitabı ise Fadlallah tarafından Fransızcası ile birlikte yayınlandı, bunun ikinci cildi ise Ahmet Ateş tarafından yayınlandı, Ankara, 1957.)

- RASONY, Laszlo, *Tarihî Türkölük*, T.T.K., Ankara, 1971.
- REŞİDEDDİN (RACHİD ed-DÎN), *İntroduction à l'Histoire des Mongols de Fadlallah Rashideddin*, Gibb Memorial Series, XII, London-Leiden, 1910.

• SALMÂNÎ, *Tâceddin el-Selmânî*, Şams el Husn adlı kitabı, 1404-1409 tarihleri arasındaki olayları anlatır. ROEMER, bu kitabı Farsça metin ve Almanca çevirisiyle yayınladı: Şams el Husn Eine Chronik vom tode Timurs bis Zum Jahre 1409 von Tag as-Salmânî Persischer Text in Faksimile (HS. Lâlâ İsmail Efendi 304) ins Deutsche übertragen und kommentiert von Hans Robert Roemer, Wiesbaden, 1956. (İkisi İstanbul'da, biri Londra'da olmak üzere üç elyazması nüshası bulunuyor).

- SAMARKANDÎ (bk. SEMERKANDÎ).
- SAMOİLOVİÇ *Cuci Uluşu veya Altınordu Edebî Dili*, Türk Dili Bülteni, sayı 12, 1935.

— Aynı yazar için bk. NEVÂÎ.

- SARKİSİAN, A., *l'Ecole de Miniature à Herat au XV ème siècle*, in (la Renaissance Francaise IV, 1921, sa.146-150 ve 293-297.)

- SAYILI, Aydın, *Higher Education in Medieval İslâm*, A.Ü.Yılığ, II, 1947-48, sa.30-71.

— *Uluğ Bey ve Semerkand'daki ilmî Faaliyeti hakkında: Giyaseddin-i Kâşî'nin Mektubu*, T.T.K. VII, seri No: 39 Ankara, 1960.

— *Türkish Contributions to Scientific Work in İslâm*, Belleten XLIII, Ankara, 1979, sa.715-737.

— *Certains Aspects of Medical Introduction in Medieval İslâm and its Influences on Europe*, Belleten XLV, sa. 9-21.

- SEDİLOT, *Prolégomènes des Tables Astronomiques d'Ouloug-Bey*, Paris, 1833, 1853.

— *Sur un Sceau de Schah Rokh, Fils de Tamerlan et sur quelques monnaies des Timourides de la Transoxiane*, Journal Asiatique, 1840, X, sa. 295-319.

- SEMENOV, A.A., *Gûr-i Emir türbesinde Timur'un ve Ah-fadının mezar kitabeleri*, Epigrafa Vostoka II-III'ten Türkçeye çeviren Abdülkadir İNAN, Belleten, XXIV-93, Ankara, 1960, sa., 139-169.

• SEMERKANDÎ, Kemaleddin Abdurrezzak (1413-1471), *Matlau's-Sadeyn ve Macma'il-Bahreyn*, (Timurlular hakkında önemli bilgiler içerir), Muhammed Şefî' yayını, 2 cilt, Lâhûr, 1441-46, Fatih Kütüphanesi, 4.371; Süleymaniye Esad Efendi yazmaları, 2.125, Dâmâd İbrahim Paşa, 919 (Sadrazam Dâmâd Koca Ragıp Paşa, kısmen Türkçeye çevirdi); bu eserden seçilmiş parçaları içeren bir Fransızca çeviri vardır: QUATREMERRE, *Mémoires Historiques sur la vie de Schah Rokh*, Journal Asiatique, 1836, II. sa.193-233 ve 338-364. Fransızca çev., Bibl.Nat. Fonds Français 6.084-7; Lahur basımı, 1933. İngilizce çeviri: ELLIOT, IV, N.E., sa.89-126.

— *Düruc Dürer* (Dürer ve Gönc Güher) Tarih-i Habîb es-siyer, İst.1271.

- STRINBERG, *Natice sur le manuscrit de la première Traduction de la Chronique d'Abulghazi-Behadear*, Stockholm, 1889.

• SÜHEYL, Ünver, *Bursalı Kadızâde Rumî ve Devrinin Diğer Bilimleri*, İzmir Ege Üniversitesi, Fen Fakültesi Derlemeler Serisi, 1970.

- ŞAHRÛH, "Yurtuk" hakkında bak: Journal Asiatique, t.XVII, 1861. ve bk. AKA, İsmail.

• ŞÂMÎ, Nizameddin ŞÂMÎ, *Zafer-Nâme*, Felix TAUER yayını 2 cilt, Prag, 1937 ve 1956; Farsçadan Türkçeye çeviri, Necati Lugal, T.T.K. yayını Ank. 1949. Zafer-Nâme'nin Farsça metni, Monografi Ar.Or. 5.nci cildi olarak Beyrut'ta 1937'de yayınlandı: (*Histoire des Conquêtes de Tamerlan intitulée Zafer*

nâma par Nizamüddin Şâmî, avec des additions emprentées au Zubtatu't-Tavârih-i Baysunguri..).

• ŞİHAB-I YEZDÎ, (Hasan bin), *Câmi'ut-Tevârih-ı Hasenî*, bir nüshası Fatih Kütüphanesi, 4.307, diğer bir nüshası ise Tahran Milli Kütüphanesi'ndedir.

• TACU's-SELMÂNÎ, *Şamsü'l-Husn*, Hans Roemer, Almanca çevirisiyle birlikte yayınladı: *Eine Chronik vom Tode Timurs*, Wiesbaden, 1956.

• TAN, Mümtaz Turhan, *Timurlenk*, İstanbul, 1935.

• TAUER, Felix, *Les Manuscrits Persans Historiques des Bibliothèques de Stamboul*, troisième partie Archiv Orientalni, cilt III, sayı, 3, Prag, 1931.

— *Archiv Orientalni*, cilt IV, Prag, 1932, sa. 250-256 (Vorbericht über die Edition des Zafernâme von Nizam Şâmî und der wichtigsten Teil der Geschichtswerke Hafız Abru's-Nizam Şâmî'nin Zafernâmesinin ve Hafız Ebrû'nun *Tarih-i Hayrat* veya "Assahu't-Tevârîh" eseri hakkında bilgi bulunmaktadır.

• TEKELÎ, Sevim, al-Urdî'nin *Risalatün fî Keyfiyet'il-Ersâd* (The Article on the Quality of the Observations of al-Urdî, *Araştırma Dergisi* (D.T.C.F.), cilt VIII, 1970.

• TİMUR ve TÛZÛKÂT'ı: Tüzükât'ın metni, Çağatay Türkçesiyle ve Farsça olarak bulunmaktadır. Farsça metin, İngilizce çevirisiyle M.Wwayt tarafından yayınlandı. Oxford, 1783. Farsça metin, Tahran, 1285 (1906) -*Kâbus-Name* ile birarada- Başka bir İngilizce çeviri: Binbaşı Mavy, Londra, 1776. Türkçeden İngilizceye çeviri, Binbaşı Charles Stewart, Londra, 1830. Langlès'in Fransızca çevirisi, Ebu Tâlib'in Farsça metninden yapılmıştır: *Instituts Politiques et Militaires de Tamerlan écrits par lui-même*, Paris, 1776. Mustafa Rahmi bunu Türkçeye çevirdi- Matbaai Amire, İst.1339 (1923). Bu eserin sonunda Cengiz yasası da bulunmaktadır. Tüzükât, Rusçaya da çevrildi: N. Ostumov, Kazan, 1894; ayrıca, Meifûzâl-ı Timur, Moskova, 1929. İlk Fransızca çeviri "Traité des Réglements de Timur, Londra, 1714.

• TOGAN, Zeki Velidi, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, I.cilt, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1970 (sayfa 63-65'te Timur'a, 94'te Uluğ Bey'le ilgili bilgi var).

— Şâhrûh, Türk Dili ve Edebiyatı, III, 3-4, İst. 1949.

— Ayrıca, bk. İslâm Ansiklopedisi, Ali Şir maddesi.

• TOGAN, Nazmiye, "Temür Zamanında Aristokrat Türk Kadını". İslâm Tedkikleri Enstitüsü Dergisi, İstanbul, 1973.

• UKAYLÎ, Seyfuddin bin Nizâmîl-Ukaylî, *Asâru'l-Vüzerâ* (1478), basımı Tahran, 1317-1938).

• ULUĞ BEY, *Tarih-i Erbai-Ulus* (Şeceretül-Etrâk), 1838'de Londra'da basıldı. Ayrıca bak: SEDILLOT.

• ÜLKEN, Hilmi Ziya, *Türk Tefekkürü Tarihi*, (2 cilt) Ebu-ziya Matbaası, İstanbul, 1933.

• ÜLKÜTAŞIR, M.Şakir, *Uluğ Bey, alim ve şair Türk hükümdarları*, Burhaneddin Matbaası, İstanbul, 1946.

• VİYATKİN, *Patyatniki Drevnostey Samarkanda*, Semerkand, 1927.

• YALÇIN, Alemdar, *Benim Devletim Timur*, Doğu Devlet Yapılarına Giriş, 1, Fetih Yayınevi, İst. 1974, sa. 9-52.

• YESEVÎ Ahmet, Ahmet Yeşevi hakkında doyurucu bilgi için Fuat Köprülü'nün *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, Diyanet İşleri Başkanlığı yay. Ankara, 1981, sa.11-180.

• YEZDÎ, Şerefuddin Ali Yezdî, *Zafer-Nâme-i Timur Gürkan*, Muhammed İlâhdad yayını, Bibliotheca Indica (2 cilt), Kalkûta, 1887-88. Ayrıca Muhammed Abbasî yayını (2 cilt), Tahran, 1336 (1957); aynı eserin kısaltılmış (hülâsa) ları: *Sultan Ahmed b. Hanvand-Şâh ül-Hüseynî* (XV-inci yüzyıl sonları), tek nüsha, Fatih Kütüphanesi 4/429. Başka bir nüsha, Abdüsettar b. Kasım b. Fırışt'e (Cihangir Şâh)'a sunulmuş-bak: Storey, I,287. Çağatayca çevirisi: Topkapı Sarayı Bağdat Köşkü, 281 numarada kayıtlıdır. Fransızca çevirisi, François Pétis de la Croix, *Histoire de Timur Bec* (4 cilt) Delft, 1727. Bu Fran-

sızcasından İngilizceye çevrildi: J. Darby, *History of Timur Bec*, London, 1728. Muhammed Ali Buharî, Türkçeye çevirdi, bunun elyazması: Nuru Osmaniye Kütüphanesi, 3/268.

• YEZDÎ, Gıyasuddin Ali YEZDÎ, *Rûz-Nâme-i Gazavât-ı Hindustân-ı Timur*, L.A.Zimin yayını, Petrograd (Leningrad), 1915. Rusçaya çeviri: A.A.Semenov, *Drevnik Pokhoda Timura İndiyu*, Moskova, 1958.

• YÜCEL, Yaşar, *Timur Tarihine Dair Araştırmalar*, Timur'un Türkiye ve Yakın Doğu İlişkilerine Dair Genel Gözlemler, Belleten XLII, sayı, 165, sa. 299.

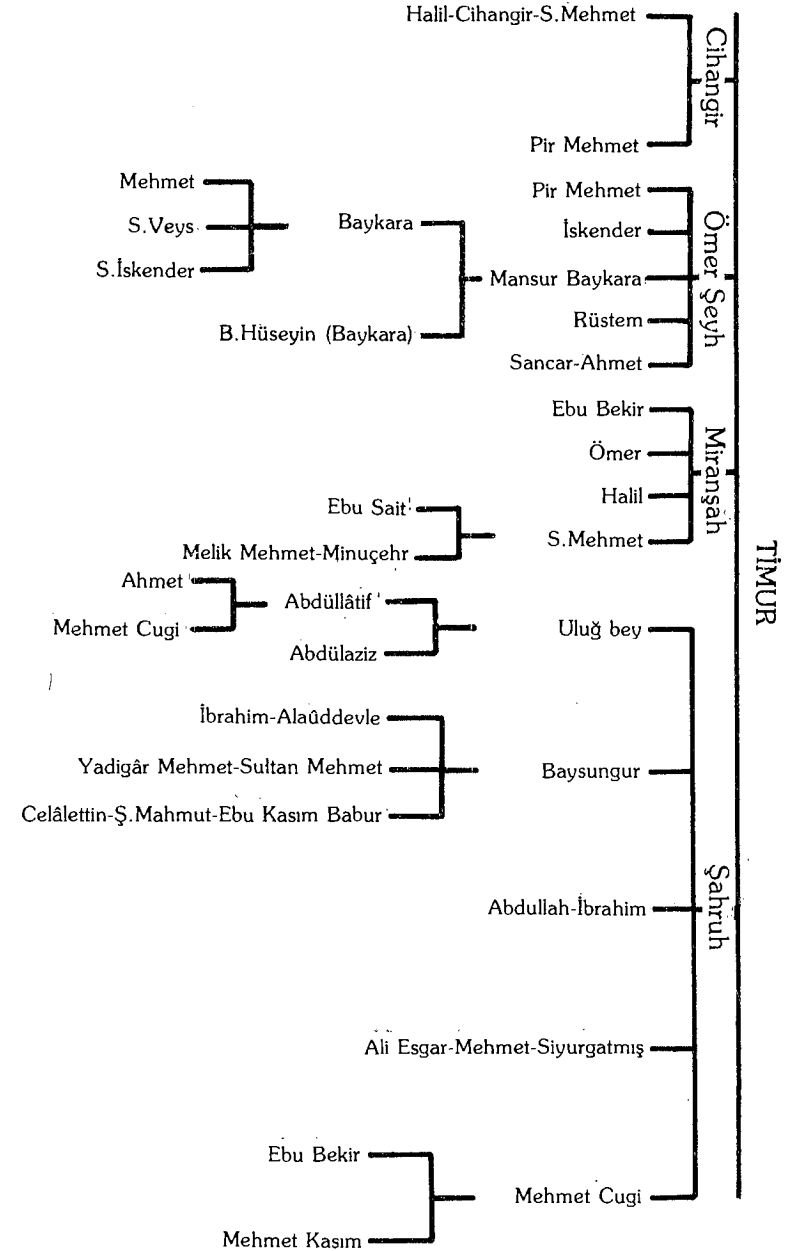
• ZAMBAUR, (E.de), *Manuel de Généologie et de Chronologie pour l'Histoire de l'İslâm*, Honover, 1927 (fotoğraf yöntemiyle ikinci basımı, 1965).

İÇİNDEKİLER

Önsöz	5
Giriş	7
İslâm öncesine genel bakış	7
Türklerin İslâmiyeti kabulü	12
Kutadgu-Bilg öğretileri	15
Timurlularda eğitim bilim ve sanat	21
Yasalara genel bir bakış	24
Timurlularda toplumsal örgütler	27
Hükümet yönetimi	30
Devletin taşra örgütü	32
Maliye	33
Toplum kalkınması	34
Sosyal güvenlik kuruluşları	34
Yargı kurumu	34
Timurlularda entellektüel hayat	35
Şahrûh Mirza döneminde eğitim ve kültür	37
Uluğ Bey'in eğitim etkinliği	44
Uluğ Bey'in rasathanesi	47
Matematik öğretimi	55
Tıp öğretimi	55
Hüseyin Mirza Baykara dönemi	60
Şairler	63
Baysungur	65

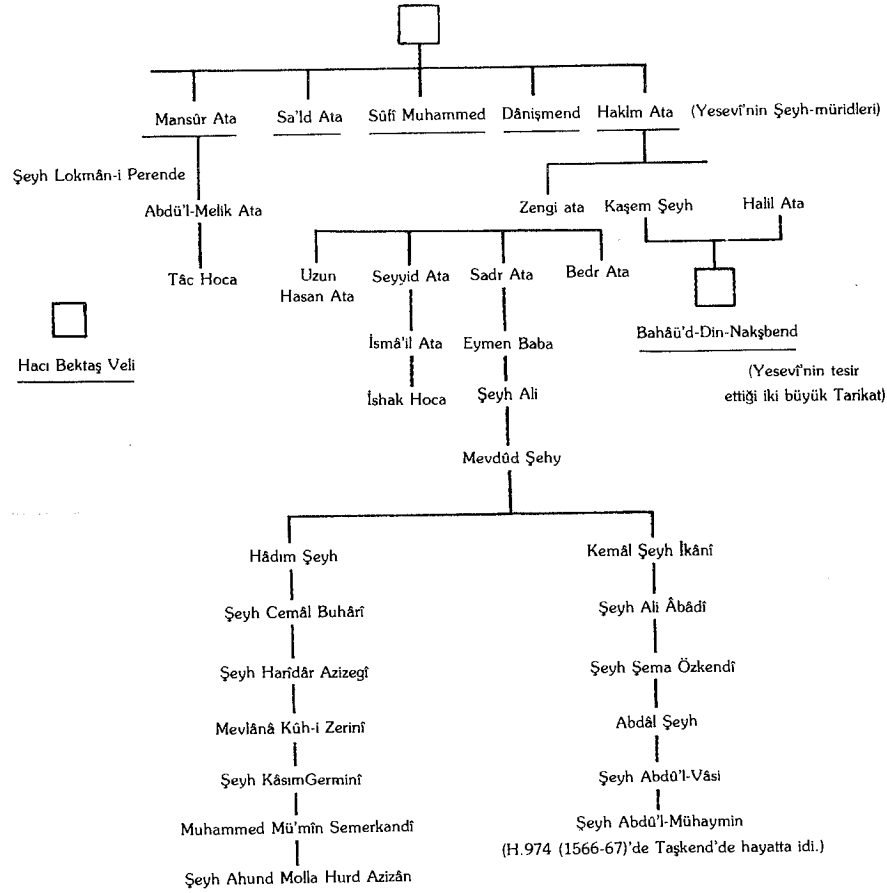
Ali Şir Nevâî	70
Ali Şir Nevâî'nin eğitim ve öğretim etkinliği	73
Babür	78
Babür'de özgürlük anlayışı	80
Timurlularda tarih, dil sanat ve düşünce	83
Öğretim	89
İhlâsiye medresesinin ders programı	90
İlkokullar	92
Dil ve sanat	92
Yazı dili	93
Çağatay dili ve öğretimi	94
Hitabet sanatı	97
Metin eleştirisi sanatı	97
Edebiyatta mecaz sanatı	98
Mektup türü edebiyat	98
Hiciv sanatı	99
Mesnevi türü ve yazarları	99
Resim ve minyatür sanatı ve öğretimi	101
Yazı sanatı (hattatlık)	104
Müzik eğitim	108
Mimarlık	108
Filozoflar ve felsefe	114
Ahlâkçılar	122
Sanat yoluyla ahlâk eğitim	123
Din ve tasavvuf şiiri	123
Ahlâkî öykü yazarları	125
Türklerin bilim politikasında Ahmet Yesevî'nin yeri	126
Sonuç	133
Açıklamalı kaynakça	139
Tablolar ve minyatürler	159

Timurlular Sülâlesi

YESEVÎYE SİLSİLESİ

HOCA AHMED YESEVÎ

YESEVÎYE ve ONDAN ÇIKAN TARİKATLER

Cevâhirü'l-Ebrâr, Reşâhât ve Tibyânû'l-Vesâil'e göre tanzim edilmiştir.

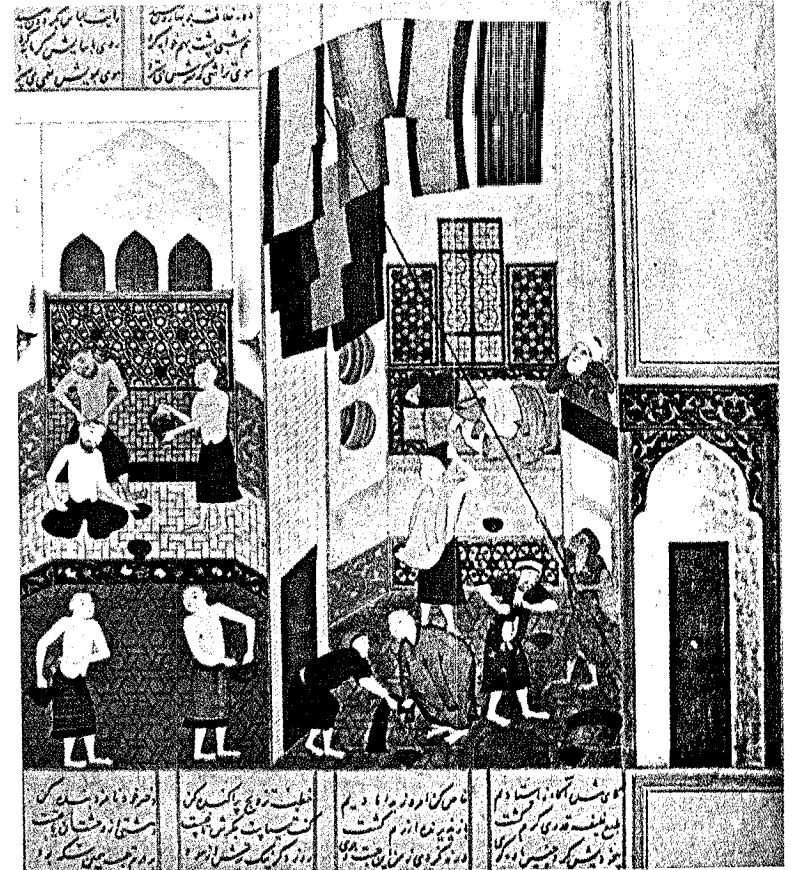
— Köprülü, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar kitabından alınmıştır.

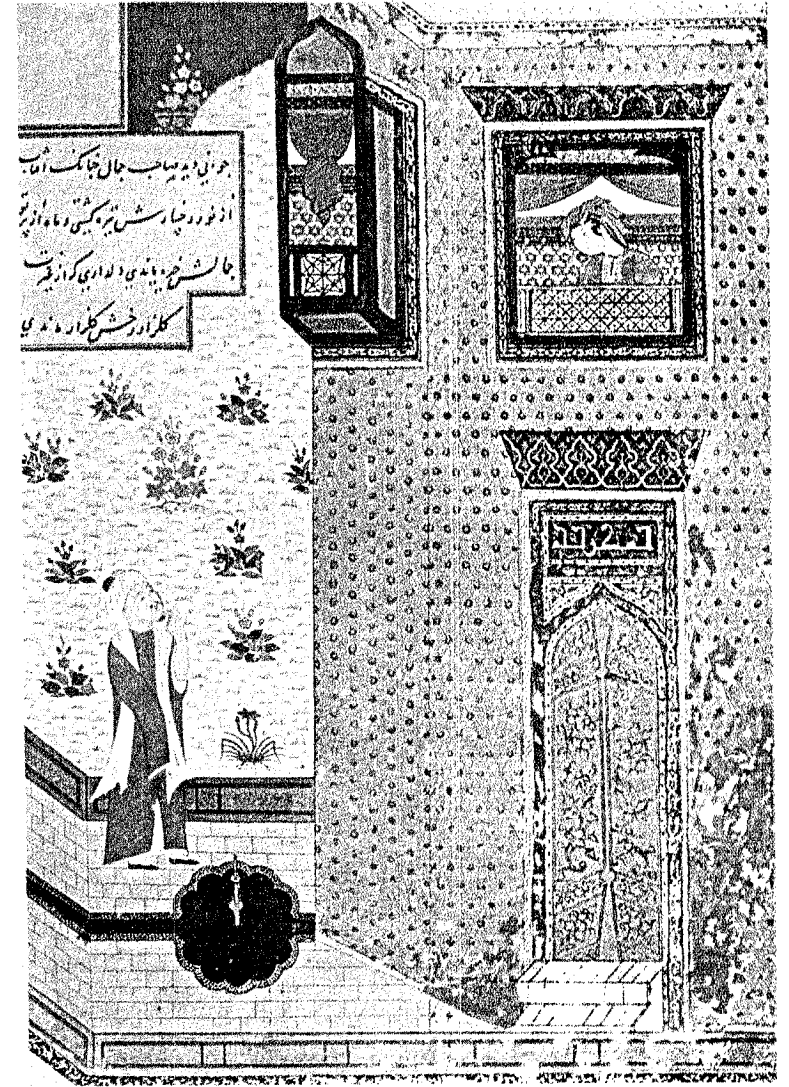
1. Khavarnak sarayının inşası, Nizâmî'nin Hamse'sinden 154 b. Beh-zad'ın eseri. Herat, 1494, British Mus. Or. 6810

2. Şehname, Sarayda bir şölen, Şiraz 1444, Civanı Cleveland Mus., of Art, No:56.10

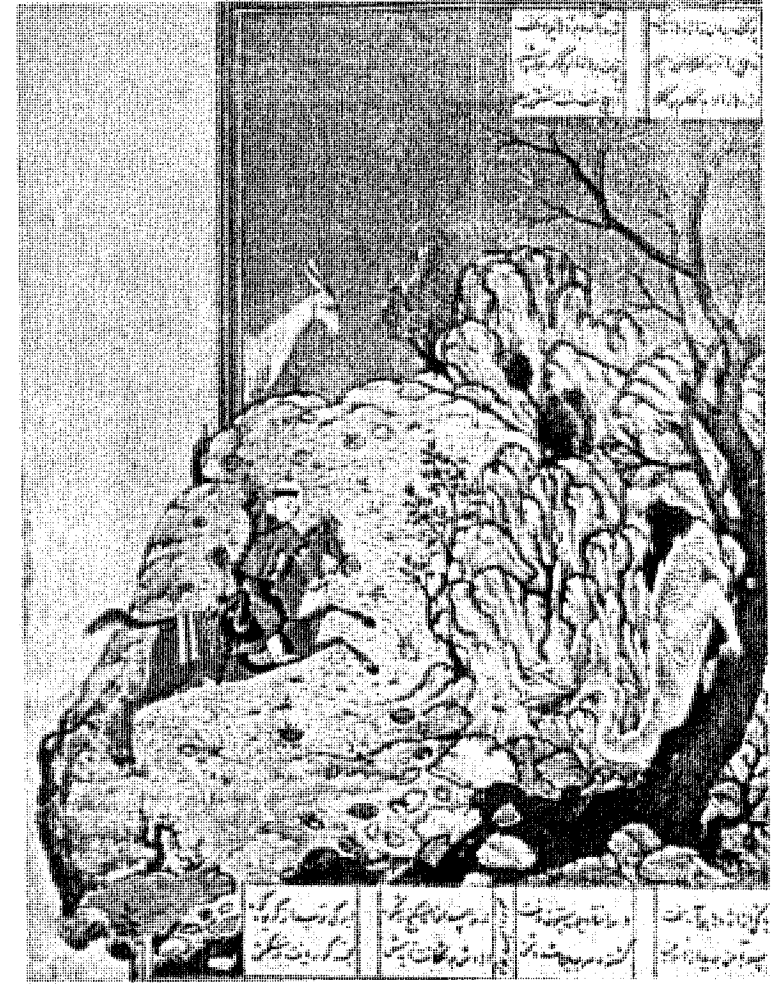
3. Nizâmî'nin Hamse'sinden (37 b), Halife Türk Hamamında, Behzad'ın eseri, Herat, 1994 British Mus Or. 6810

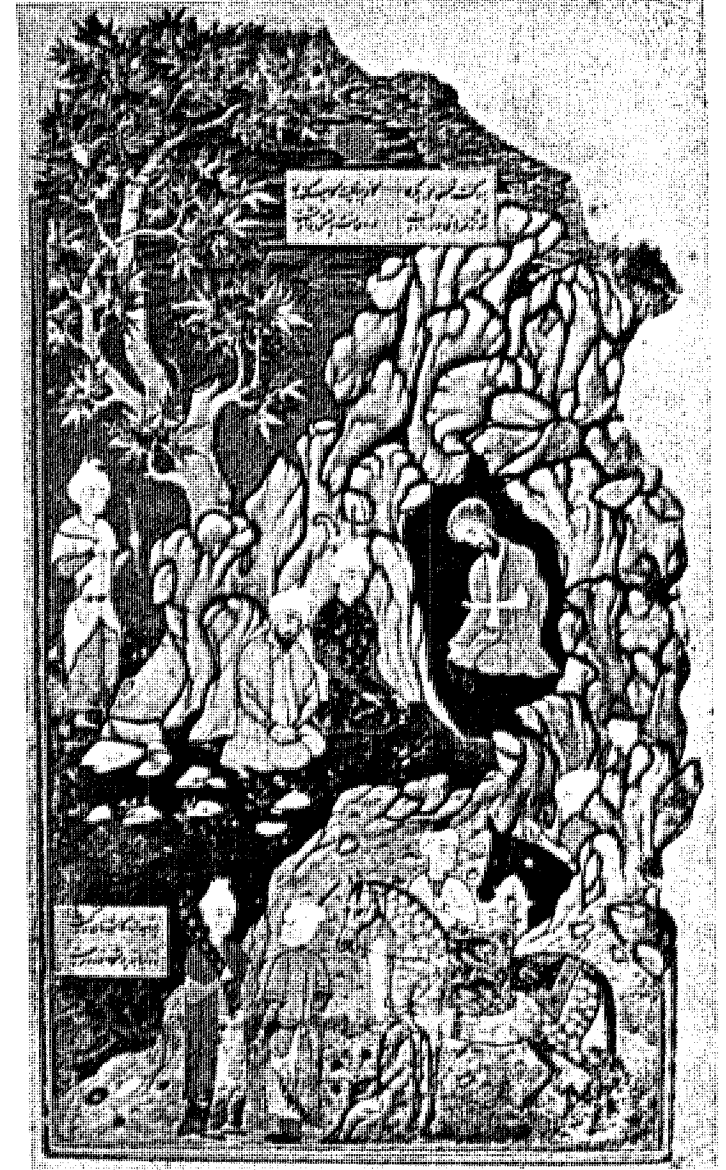
4. Baysungur Antolojisi, bir aşk hikâyesi (26 b), Şemseddin'in kopyası, Herat, 1427, Tatti Pres de Florence, Berenson koleksiyonu.

5. Nizâmî Hamse'sinden, Husrev'in ilk defa Şirin'le karşılaşması, (Miniatur No:3) Şiraz 1584, Philadelphia Pennsylvania Mus. NE P. 33.

6. Nizami'nin Hamse'sinden, Behram Gour'un ejderha savaşı (1616), Behzad'ın eseri, Herat, 1493 dolayları, British Mus, Add. 25900

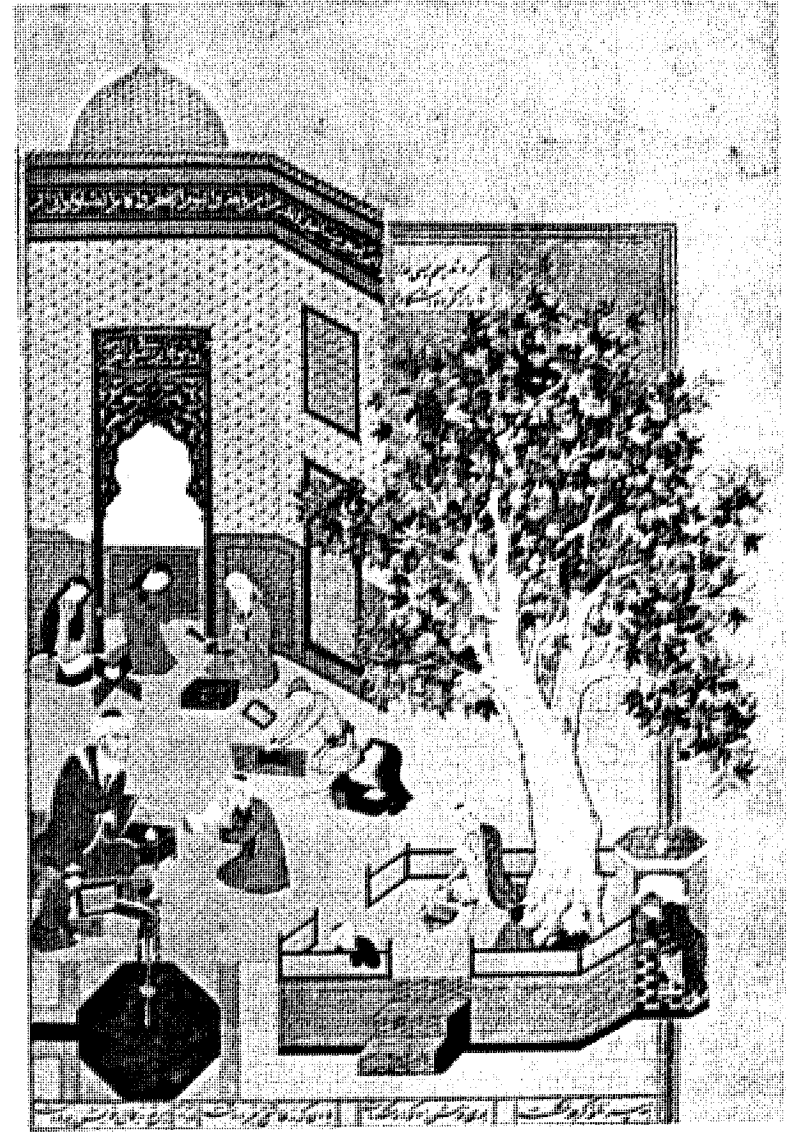
7. Nizamî Hamse'sinden İskender'in bir keşîşi ziyareti, Mîr Mussa-
vir'in eseri, (250 b) 1535, British Mus. Add, 25900

8. Nizamî'nin Hamse'sinden, Mecnun'u hayvanlar arasında gösteriyor. (Varak 128 b), Behzad'ın bir öğrencisinin eseri, British Mus, Or. 6810

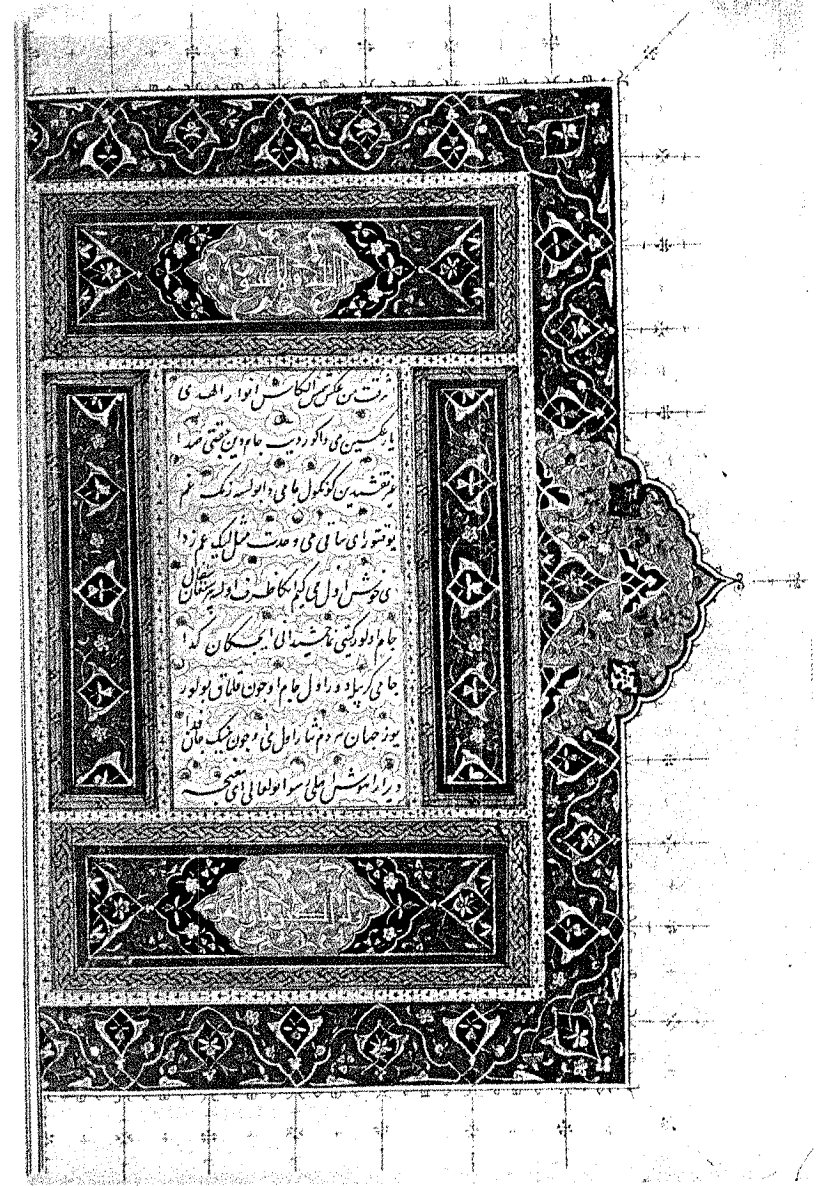
9. Nizami'nin Hamse'sinden Leyla'nın kocasının ölüm yası, (Varak 135 b), Behzad veya öğrencisi Şehzade'nin eseri Herat, 1494, British Mus, Or. 6810

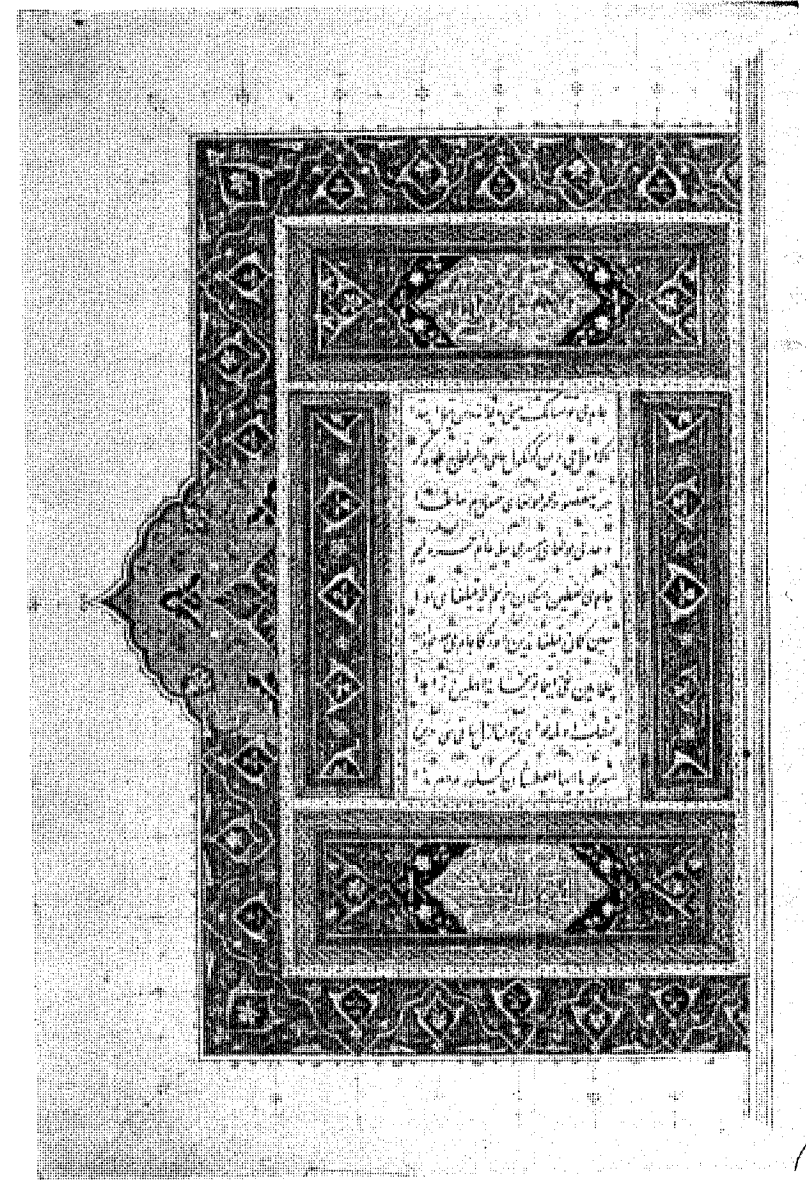
10. Nizami'nin Hamse'sinden, Leyla ile Mecnun okuldalar, (Varak 106 b) Behzad'in eseri, Herat, 1494, British Mus. Or. 6810

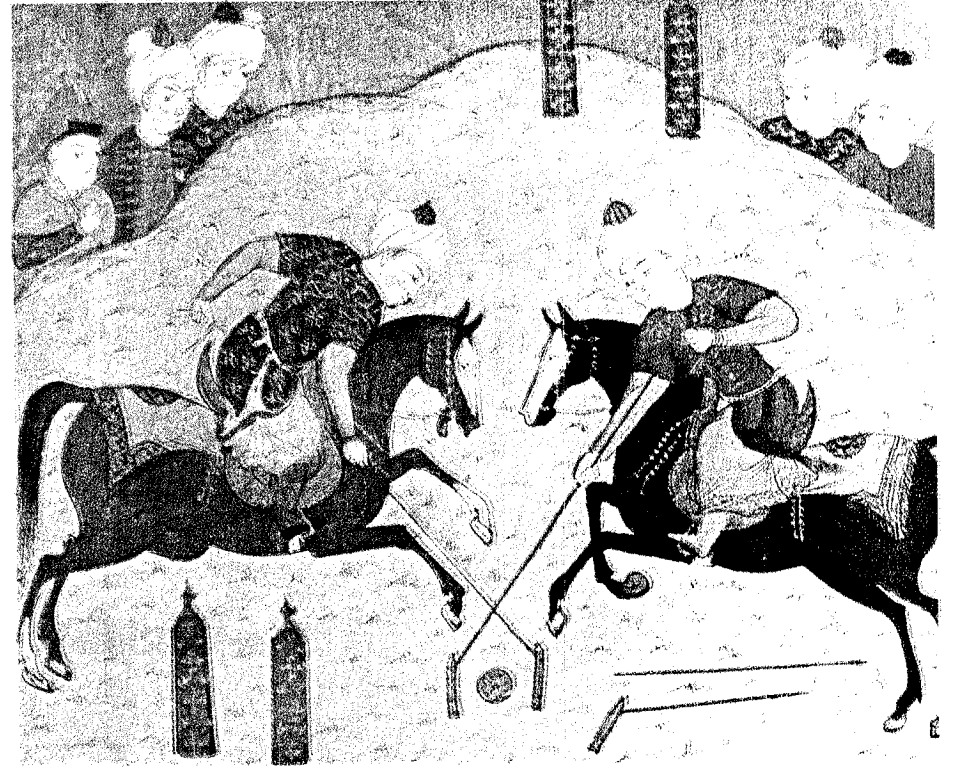
11. Murakha albümünden, (Varak 29 b), Ali Şîr Nevâî ile hükümdar arasında çiçek takdimi, Topkapı Hazine Müz. No:2155.

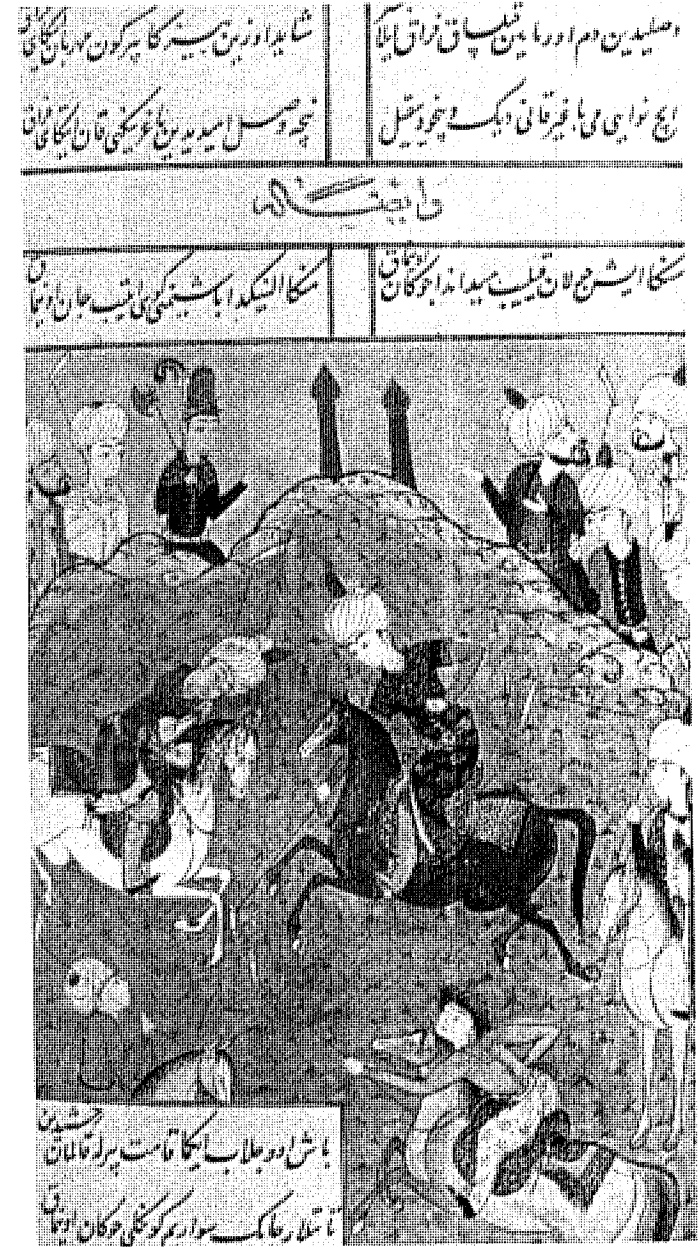
12. Garaibü's-Sigar'dan (Varak 2 a) Topkapı Hazine Müz. No:895

13. Garaibü's-Sigar'dan (Varak 1 b), Topkapı, Hazine Müz. No:895

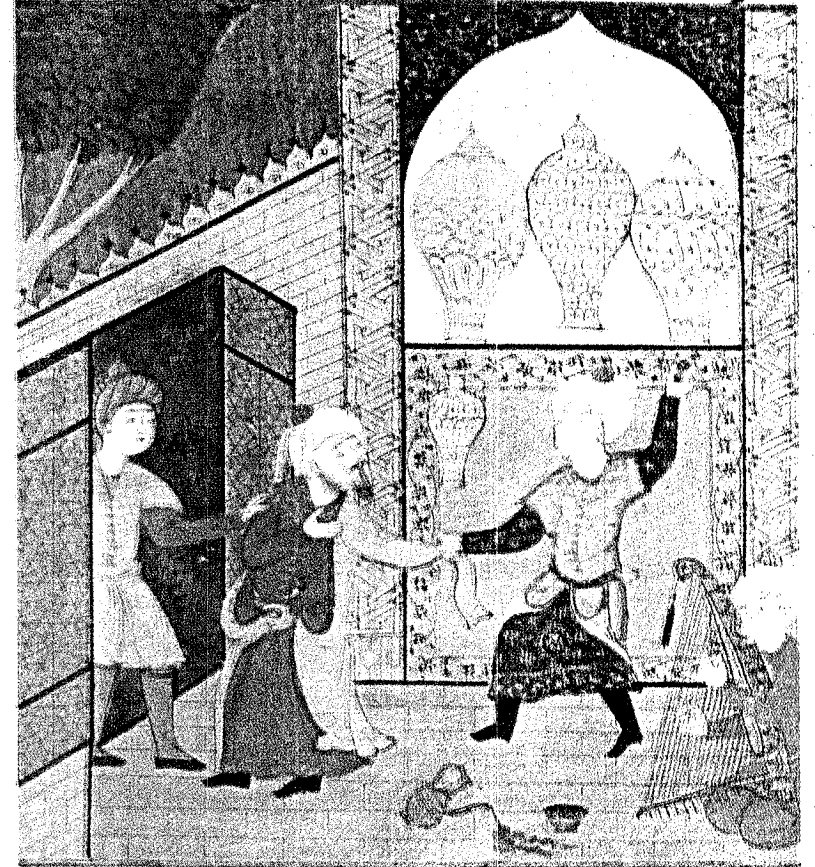

14. Bir Çevgan (Çogan) oyunu, Nevâdirü's-Şebâb, (Varak 39 a) Topkapı Revan Kütüphanesi No:805.

15. Seyircisiyle bir çögan oyunu, Garaibü's-Sigar, (Varak 98 b) Topkapı, Hazine Müz. No:893

بواسطه بولسا ایلیک بودولت میسر الخی قول
 کر نوازی الینک دورتا واینجل منجی
 بزکایکست برکای خیال عام قوت
 انی هم بودیرار ایسر زنده در دشت قوت

غم کویدینک دیک قییم غم ایتیک عا
 نیخشی ایزی صفی افلاک درویم بارقا
 اول مولا لارغالی پرچم ایتیک عاقت
 میتمایس ایدی که منسی محمول الشک
 غم کویدینک دیک قییم غم ایتیک عا
 نیخشی ایزی صفی افلاک درویم بارقا
 اول مولا لارغالی پرچم ایتیک عاقت
 میتمایس ایدی که منسی محمول الشک